

5664
2005

ТАФАККУР

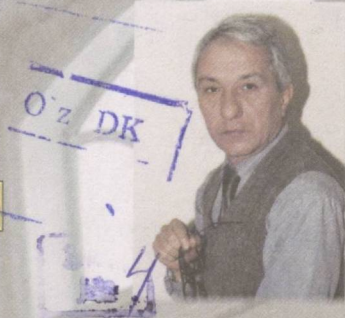
ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 4/2005

Ўзбекистон Тасвирий санъат галереяси

ZARЧОПОН

Умрингизда зарчопон кийганмисиз? Киймаган бўлсангиз, ёш экансиз. Кўнглингиз тўқ бўлсин, Худо умр берса, ҳали элликка, олтмишларга кирасиз. Ана ўшанда елкангизга албатта зарчопон иладилар. Йўқ, хато кетмадик — айнан иладилар. Негаки, уни ўша заҳоти ечиб, тахлаб қўясиз. Сандиқнинг тубига. Сандиқнинг мулки энди у. Агар кўпайиб, унга сизмай кетса, ташвишланманг, бунинг йўли осон: яқин биродарингиз эрта-индин элликками, олтмишгами кираман деб турибди!

Зарчопон кийиб кўча-кўйда юрган одамни учратганмисиз? Бирон бир ҳавасманд ажнабий ёки улуснинг анжуманига отланган хонандами, навозандами бўлса керак-да. Уларга майли, уларга ярашар. Сизу биз эса истиҳолага борамиз: кўрган нима дейди? Ҳар бирига алоҳида-алоҳида “Мен элликка ё олтмишга кирдим, биродар, мени муборакбод этинг!” деб изоҳ беролмайсиз-ку!

Дарҳақиқат, заррин тўн кийган одам ўзини камида Амир Олимхондек ҳис қилса керак. Боз устига андак сархушроқ бўлса, одми курсини бир тепиб, “Тахтим қани?” дея расмона тахт қидириб қолмоғи ҳам ҳеч гап эмас.

Бу матоҳ ўзи кўп қиммат келади. Зардек ипақдан бино бўлган-да. Меҳнати ҳам сердиққат. Кунда кийгани кўзингиз қиймайди. Кийганда ҳам ёлчимайсиз: ноқулай, иссиқ-илиғи йўқ. Елкага ташлаб суратга тушсангиз энди — бошқа гап. Невара-чеварага эсдалик. Бошқа бирон фазилати йўқдек.

Бор, бор! Боя айтилди-ку — тўй-ҳашамда зўр совға! Аммо тўхфани олган одам уни киймайди-да (буниси ҳам таъкидланди)! Унда ҳам (сандиғида) тўрт-бештаси ётибди. Совғага атаб қўйилган.

Шу ҳисобда денг, биргина тўн бир неча одамнинг елкасини кўради...

Лекин гап фақат зарчопон устида экан-да деб ўйламанг. Зарчопон — эҳтиром белгиси, қутлуғ удумимиз, албатта. Қолаверса, у ҳали ҳолва. Миллий турмушимизда, афсуски, риёга ўхшаб кетадиган бунақа хўжакўрсин сипогарчиликлар бир дунё! Келинчакнинг ҳайитида номчиқарарга юбориладиган беҳисоб, кўпинча увол кетадиган, бесамар тоғоралар ҳам шу сирадан.

Ажабо, йигирма биринчи асрга ҳам шу каби ялтир-юлтир “тоғора”лар билан ўтдиг-а! Бу ҳол тараққиётми ёки тушовми?

Элликка кирдингизми, олтмишга? Елкани шайлайверинг...

Ахмед Ахмедов

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

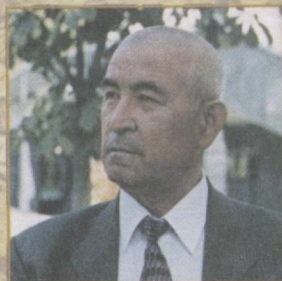
Султонмурод ОЛИМ. Маърифатнинг юки оғир.....4

ИСТИКЛОЛ, НОМИНГ АЗИЗ

Нурбой АБДУЛҲАКИМ. Озодликка тўланган товон....12

Чингиз АЙТМАТОВ

Муҳаммад АЛИ

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Дилором АЛИМОВА. Жадидчилик ва диний бағрикенглик.....18

Абдураҳим ЭРКАЕВ. Тафаккур эркинлиги. Учинчи мақола.....24

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Сирожиддин САЙИИД. Бу оламда қачон дил дилга етгай?.....32

Чингиз АЙТМАТОВ. Болалигим. Хотиралар.....38

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят:

Нурбой АБДУЛҲАКИМ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Дамин ЖУМАҚУЛ
(масъул котиб)

Ольга ЖОЛДАСОВА
(бадий безак бўлими мудири)

Шоҳ САНАМ
(мусахҳиҳ)

Наргиза УСМОНОВА
(саҳифаловчи)

Машраб НУРИНБОЕВ олган
суратлардан фойдаланилди

Жамоат кенгаши:

Дилором АЛИМОВА

Абдулла АЪЗАМ

Муҳсин АШУРОВ

Хуршид ДАВРОН

Нуриддин ЗАЙНИЕВ

Баҳодир ЗОКИР

Нажмиддин КОМИЛ

Султонмурод ОЛИМ

Хайриддин СУЛТОН

Қобилжон ТОШМАТОВ

Нурислому ТЎХЛИЕВ

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Абдураҳим ЭРКАЕВ

Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ

Муртазо ҚАРШИБОЙ

Фарҳод ҲАМРОЕВ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 120-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

☎ 133-10-68
139-05-19

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарк” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 700029, Тошкент шаҳри, Буяқ Турон кўчаси, 41-уй

2005 йил 28 июль кўни босмахонага топширилди. Қозғ бичими 70x100 / 16, 6 босма табақ. 1661-бўюртма. Нашр адади 4000 нусха.

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Муҳаммад АЛИ. "Қалбимда давримнинг жароҳати бор..." Эссе.....48

Чори НАСРИДДИНОВ. Жисм куввати-ни кашф этган аллома.....54

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Нодир НОРМАТ. Камолиддин Бехзод. Хикоя.....60

Нодир НОРМАТ

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Қозоқбой ЙЎЛДОШ. Ўзганинг руҳини англаш йўли.....81

ТАЛКИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Лола МУРОДОВА. Экстремизмнинг икки омили.....88

Гулжаҳон ҚОСИМОВА. Жамиятни янгиловчи куч.....89

Бахти ОЧИЛОВА. Ихлосмандлик нима?.....90

Муҳаммад АЗИМОВ. Амударёда кўприк бўлганми?.....92

Дилрабо МАВЛОНОВА. Мухйи Хўқандий мероси.....93

Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни.....95

МОЗИЙГА ҚАЙТИБ

Охунжон САФАРОВ, Аҳмад ЖУМАЕВ. Тўмариснинг ватани қаер?.....68

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

"Афлотун — дўстим...".....73

Камолиддин БЕХЗОД. "Ғоли мусаввир"

Маҳалламиздаги туппа-тузук оиланинг бир неча йилдан бери гапи чиқмай яшаб келаётган икки болали келини аччиқлаб кетиб қолди. Шунгача ҳеч ким бу хонадон ҳақида гапирмас, бунга ҳадди сиғмас ҳам эди. Чунки ҳеч қандай сир кўчага чиқмаган-да. Келин аразлагандан бери ҳамманинг оғзида шу рўзгорнинг гапи: қайнотада қасди бор — қайнотани, қайнонадан ўчини ололмаган — қайнонани, йигитни кўролмайдиган — йигитни, келинга ҳасад қилган — келинни ёмонлайди.

Дарахт куласа, ҳар ким ўзига керакли бўлагини — қассоб кундасини, деҳқон кетмонсоғга мўлжаллаб — танасини, саватдўз хивичини... кесар экан-да.

Андижонда шу йилнинг 13 май куни бир гуруҳ қуролланган жиноятчилар содир этган машъум воқеалар гирдобида ҳам шундай хилма-хил гап тарқатилди. Табиийки, ҳар бир нуқтаи назарда муайян манфаат бор. Яна ўша ташбеҳ: қассобга — кунда, деҳқонга — даста, саватчига — хивич... зарур.

Хўш, шу Ватан фарзанди сифатида бу воқеага муносабатимиз қандай бўлиши керак?

Авваламбор, Президент Ислом Каримов давлатимиз сиёсати

МА'РИФАТНИНГ

ва халқимиз иродасини ифодалаб, 14 май ("Бизни танлаган йўлимиздан ҳеч ким қайтара олмайди"), 17 май ("Ҳақиқат — журналистиканинг доимий, ўзгармас қويدаси ва унга амал қилиш шарт"), 25 май кунлари ("Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди") бу воқеаларга атрофлича ва ҳаққоний баҳо берди.

"Ўзбекистон" нашриёти Юртбошимизнинг бу фикр-мулоҳазаларини жамлаб, "Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди" деган умумий ном билан китоб ҳолида чоп этди.

Ҳаммамиз масаланинг муҳим бир жиҳатини ҳисобга олишимиз шарт: давлат халқ манфаатини ҳимоя қилишга, шундай экан, қуролланган ҳолда ҳокимият органларига ҳужум қилган, беғуноҳ фуқароларни ҳалок этган жиноий гуруҳнинг хуружини бартараф этишга, бир неча бадхоҳнинг жазосини беришга мажбур. Давлатчиликнинг асосий қويدаси ўзи шу: миллионларнинг

YUKI

OG'IR

манфаати ҳамиша бир неча кишидан иборат гуруҳ манфаатидан устун қўйилиши лозим.

Шуни унутмаслигимиз керакки, ғоя ва мафкура — жуда нозик масала. Бу соҳада иш айтган билан айтилган, қайтган билан қайтилган қабилада бўлиб кетавермайди. Андижон воқеалари ҳаммамизни, хусусан, ҳар бир зиёлини ўйлантиради, атрофлича мушоҳада-мулоҳаза юритишга, масаланинг моҳиятини англашга ундайди. Чунки, очиғини айтганда, Андижон воқеалари мустақиллик йилларида юртимизда юз берган террористик-экстремистик ҳаракатларнинг энг машъуми бўлди. Бош прокуратура эълон қилган маълумотга кўра, бу фожиадан мамлакатимиз кўрган иқтисодий зарар 3 миллиард сўмдан ошди. Қуролли хуруж оқибатида давлат ва халққа етказилган маънавий зарар-чи, уни сўмлар ё долларлар билан ҳисоблаш мумкинми?!

Бир нарсани аниқ англаб етдикки, мафкурага сарфланган бир сўм эртага юз ҳисса бўлиб қайтади. Ўша бир сўм сарфланмаса, минг баробар бўлиб чиқиб кетиши ҳеч гап эмас.

“Фикрга қарши фақат фикр, ғояга қарши фақат ғоя, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан курашмоқ” шиорининг кадри нақадар баландлигини, бунинг замирида нечоғлиқ теран маъно борлигини халқимиз Андижон воқеаларидан кейин ҳар қачонгидан кўра ҳам чуқурроқ англади, назаримда. Бу борада ғофил бўлмасликка, огоҳликни дастуриламал қилиб олишга мажбурмиз. Акс ҳолда...

Қирғизистонлик инсон ҳуқуқлари ҳимоячиларидан бири хориж радиолари орқали “бонг” уриб, бугун биз Ўзбекистондан бир миллионга яқин қочоқ кутяпмиз, деди. Андижон вилоятида жами 2 миллион 200 минг атрофида аҳоли яшайди. Афсуски, рақамларни ҳамма ҳам жонлантириб тасаввур қилавермайди. Шуни билгани учун ҳам хорижнинг “маккор” журналистикаси мишмишни тўқиб ташлайверади. Одамлар хузурига бориб, “Ўзингиз бир ўйлаб кўринг, наҳотки, вилоят аҳолисининг қарийб ярми ҳовли-жойи, мол-ҳоли, бола-чақаси, хоки-мозорини тарк этиб, бошқа давлатга ўтиб кетса?!” десаңгизгина хориж радиолари қанчалар ёлғон ахборот тарқатаётганини англайди. Ҳақиқат қай томонда эканини тушуниб етади.

Демак, Андижон воқеалари атрофидаги ғоявий-мафкуравий курашда ҳам, биринчидан, одамларимизга мавжуд воқеликни борица талқин қилиб беришимиз, иккинчидан, бўҳтонларни бир-бир рад этиб чиқишимиз, учинчидан, ёғилажак тўхматларнинг олдини олишимиз зарур. Маълум бўладики, маърифатнинг юки оғир экан...

Фалсафада, ҳар қандай ғоя реаллашади, деган қараш бор. Ғоя реаллашуви учун эса муайян замин тайёрланиши керак. Истаймизми-йўқми, бош-

қа бир ҳақиқатни ҳам тан олишга мажбурмиз: акромийларнинг йиллар мобайнида илгари сурган ғояси Андижондаги машъум хунрезликлар даражасида реаллашди.

Сабоқ чиқариш учун асос етарли: ҳўш, нега шундай бўлди?

Бунинг бир талай сабаби бор.

Жангарилар умид қилганки, давлат сиёсатидан, ўзининг ижтимоий-иқтисодий аҳволидан норози кишилар (бундай тоифа ҳар қандай мамлакатда ҳам бўлади, албатта) уларни қўллаб-қувватлайди, атрофига одам тўплайди, бузғунчилик бутун республикага ёйилиб, катта халқ намоийишларига айланиб кетади. Бундай бўлмади, хайрият. Чунки, аввало, сабр-бардошли, етти ўлчаб бир кесадиған халқимиз бу каби енгил-елпи алдовларга учмайди. Қўлига қурол тутған кимсалардан яхшилик чиқмаслигига ақлу фаросати етади. Бундан ташқари, одамлар мамлакатимизда бозор иқтисодиётига асосланған ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш ғоясига ҳеч ҳам қарши эмас. Аксинча, халқ юртимизда ислом давлати қуриш ғояси амалда ўрта асрларга қайтиш бўлишини, замонавий тараққиётга тўсқинлик қилишини, бориники, қандай оғир оқибатларга олиб келиши мумкинлигини аллақачон англаб етган. Буни айрим қўшни давлатлар мисолида ҳам кўриш мумкин.

Ҳўш, бузғунчилар қаердан пайдо бўляптию қандай ёвуз мақсадни кўзляпти? Модомики, “Ҳақиқат — журналистиканинг доимий, ўзгармас қондаси ва унга амал қилиш шарт” (Ислом Каримов) бўлса, бундан буён ўзимиз омавий ахборот воситаларида масалани шу тарзда қўяйлик ва бу, аслида, қалам аҳлининг халқ ва тарих олдидаги асосий бурчи ҳисобланади.

Андижон воқеалари юзасидан суҳбатлар ўтказиш мақсадида жанубий вилоятларимиздан биридаги шаҳар ва қишлоқларда бўлдик. Ўша кунлари шу вилоят пилла топшириш бўйича давлат шартномасини республикада биринчи бўлиб бажарди. Бу — жуда қувончли ҳол. Лекин қўли қадоқ пиллакашларнинг мана бу саволларига жавоб бериш оғир, виждон қийналади: “Бозор иқтисодиёти нима? У меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг илғор, манфаатдорликка асосланған механизмини яратиш дегани эмасми? Шундай бўлса, иш кучи кўп-у, ишнинг ўзи кам бир шароитда қишлоқда одамлар нега ипак қурти боқишдан бош тортади?”

Бу ўринда масала аён. Савол берганлар жавобини сиздан яхшироқ биллади: пиллакашларга ўтған йилги меҳнат ҳақи ҳали тўланмаған бўлса, бу йил яна қайси манфаат учун шунча оғир машаққатни бўйнига олсин?!

Маърифатли жамият барпо этаётған эканмиз, фуқаро ҳақ-ҳуқуқини ташиши, уни талаб қилиши, ҳимоя этиши, керак бўлса, қонуний эҳтиёжлари камситилмаслигига эришиш учун тинмай курашиши шарт. Фуқаролик жамиятининг бир талаби шу-ку.

Қишлоқ аҳли пилла етиштиргани учун бериладиган ҳақни кам деяётгани ҳам йўқ. Ҳолбуки, бозор иқтисодиёти шароитида унинг бу борада шартлашишга, шунга қараб иш тутишга ҳаққи бор. Меҳнат ҳақи ёзиляптими, шуни тўланғлар, бола-чақамни боқай, демоқда, холос. Агар пилла етиштириш меҳнаткашга ҳақ тўлайдиган даражада фойда келтирмайдиган соҳа бўлса, бу иш билан шуғулланишга нима ҳожат бор, деб ҳам хархаша қилаётгани йўқ. Аслида, у бунга ҳам ҳақли.

Савол берган фуқаро мамлакатимиз бошдан кечираётған иқтисодий мушкулотларни тушунади, лекин уни қуруқ гап билан ишонтиролмайсиз: пилладан фойда келмаётған бўлса, етиштирмайлик. Фойда бор экан, биринчи

навбатда ундан пилла етиштирган меҳнаткаш баҳраманд бўлиши зарур эмасми? Бу ҳам майли. Аммо навбатдаги саволга ҳар қандай бийрон воиз ҳам жавоб тополмай қийналса керак: нега унда пилла савдоси билан шуғулланадиган “Фалончи Фалончиевич”нинг ҳовлиси Амир Олимхоннинг саройидан ҳам зўр — лифти, саунаси, фавворалари бор? Нима, ўтиш даврининг мушкулотлари уларга дахл қилмайдими? Қонун ҳаммага баробар эмасми?..

Одамлар аллақачон очиқ-ошкор мулоҳаза юритишга ўрганган. Оммавий ахборот воситалари жамоатчилик фикридан олдинда ёки камида у билан баробар юрмас экан, халқни ишонтира олмайди. Республика Бош прокуратурасининг кейинги ойларда оммавий ахборот воситалари орқали эълон қилган собиқ мансабдор шахслардан айримларининг кирдикорлари ҳақидаги материалларидан хулоса қилиб, эҳтимол, ҳозир энг ривожланган давлатларда ҳам ўн-ўн беш йил ичида биздаги баъзи сарватмандлар тўплаган даражада катта маблағ эгаси бўлиб олиш қийиндир, деб айтаётганлар ҳам бор.

Албатта, “бозор иқтисодиёти”, “моддий манфаатдорлик”, “хусусийлаштириш”, аслида, жамиятимизга жуда зарур. Лекин бу тушунчалар соясида ноқонуний бойиш жараёни социализмдан қутулган давлатларнинг барчасида муайян даражада мавжуд эканидан кўз юммаслик керак. Айни жараён мулкнинг деярли бари давлат қўлида бўлган тузумдан янги жамиятга ўтиш даврининг қонуниятига ўхшайди. Лекин буларнинг бирортаси қонунсизликни оқлашга баҳона бўлолмайди. Ахир, башарият тарихида “Қўлга тушмаган — ўғри эмас” деган шиорни асос қилиб олган жамият бўлмаган-ку...

Маърифатнинг жаҳолатдан асосий фарқи шундаки, унда ростлик — ҳақиқат бор. Ҳақиқат ҳақлигини исботласагина чинакам кучга айланади.

Яна бир-икки масалага аниқлик киритиб олиш зарур. Хўш, Андижон воқеаларини содир этганлар ким эди? Бу машъум ҳодисадан кейин ўтган давр мобайнида хорижий оммавий ахборот воситалари тарқатган хабарларга қулоқ тутсангиз, кимдир уларни ашаддий жиноятчи, яъни террорчи деяпти, бошқа бирови эса “тинч намойишчилар” деган талқинни ўртага ташлаётир. Бир ҳодисага ўзаро тамоман зид баҳо бериш мумкинми? Манфаатлар тўқнаш келса, мумкин экан. Шундайлар ҳам топилдики, зиён кўрган давлат, халқ қолиб, террорчини ҳимоялашга тушиб кетди.

Андижон воқеаларини содир этганлар Қирғизистонда сал илгарироқ юз берган “инқилоб”дан куч олган, Ўзбекистонда ҳам шунга ўхшаш ҳаракатлар авж олиб кетади, деб умид қилган бўлиши мумкин. Лекин асло унутмайликки, Қирғизистонда ҳукуматдан норози бўлган одамлар сиёсий даъволар билан майдонга чикди, Андижонда эса қуролланган террорчилар хуруж қилди.

Нега турли диний экстремистик оқимлар мамлакатимизнинг айнан Фарғона водийсидаги вилоятларида кўпроқ изғиб қолди?

Фарғона водийсининг харитадаги жойлашуви, таъбир жоиз бўлса, отнинг тақасига ўхшаб кетади. Атрофи тоғ билан ўралган. Фақат Сирдарё Тожикистондан Ўзбекистонга оқиб ўтадиган ерда бир текислик — “дарвоза” бор. Темир йўл ҳам шу ердан ўтади. Водийда етти вилоят — Ўзбекистонимизнинг Андижон, Наманган, Фарғона, Қирғизистоннинг Боткент, Жалолобод, Ўш, Тожикистоннинг Сўғд (собиқ Ленинобод) вилоятлари жойлашган.

Ана шундай жуғрофий жойлашувидан Фарғона водийсининг стратегик аҳамияти, нозик геосиёсий вазияти аён бўлади. Қўйиб берсангиз, терро-

рист-экстремист кучларнинг кўнгли кўп нарсани тусайди: улар шу табиий равишда ажралиб турган, химояланиш учун кулай шароитга эга, тоғ бағридаги алоҳида бир ҳудудда ислом давлатини барпо қилса...

Фарғона водийсига борадиган темир йўл узоқ йиллар нотинчликлар бағрида яшаган Тожикистон ҳудудидан ўтгани сабабли мустақиллик йилларида у ердаги уч вилоятимизни мамлакатимиз пойтахти ва бошқа минтақалари билан боғлаш мушкулоти майдонга чиқди. Шунинг учун ҳам оқилона режа асосида тез фурсатда Қамчиқ довони қурилди. Бу — назаримда, мустақиллик йилларида республикаimizда бунёд этилган ҳар жиҳатдан энг катта иншоот. Қамчиқ довонининг мамлакатимиз тақдирида нақадар муҳим ўрин тутишини авлодлар замонлар ўтгани сари теранроқ тушуниб бораверади.

Лекин тоғлардан йироқда жойлашган, шевасида ҳатто “довон” деган сўз учрамайдиган Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Бухоро вилоятларидаги кўпчилик аҳоли Қамчиқ довони ҳақида тўлиқ маълумотга эга эмас. Бунга қанча куч, маблағ сарфланганини, унинг Ўзбекистон тақдиридаги аҳамиятини телевизор ахборотларининг ўзи билангина ҳамма тушуниб етди, деб ўйлаш ниҳоятда соддалик бўлур эди.

Очиқроқ айтиладиган бўлса, муаммони барчамиз тез илғаймиз, лекин ютуқларни таҳлил қилишга кўп ҳам мойил эмасмиз. Баъзан улардан кўз юмиб ҳам ўтиб кетаверамиз. Шунинг учун қуруқ ахборотнинг ўзи билан чекланиб бўлмас экан. Айниқса, шу кунларда эришилган ютуқларни таҳлил қилиб, амалий хулосалар чиқариш ҳар қачонгидан ҳам муҳим.

Мамлакатимиз ўтган ўн тўрт йил ичида ғалла мустақиллигига эришди. Ғалла етиштириш миқдори нақд олти баробар кўпайди. 1991 йили 900 минг тонна атрофида ҳосил олинган. Бу борада юритилаётган изчил сиёсат ва халқ меҳнати эвазига бу йил биринчи марта мисли кўрилмаган натижага эришилди — 6 миллион тоннадан зиёд юксак хирмон кўтарилди. Арифметик ҳисоб-китоб қилганда, бу ҳар бир фуқаро учун кунига ярим килодан ортиқ ун бор дегани. Нон ҳар қандай давлат учун — стратегик масала. Шуни англа-сак, бу борада амалга оширилган оламшумул ишлар кўз олдимизда яққол гавдаланади.

Бу мулоҳазалардан мақсад — кишилар онг-тафаккурини ўзгартиришдаги бош вазифалардан бири мамлакатда юритилаётган катта сиёсат билан оддий фуқаро ўртасида мустаҳкам кўприк ўрнатиш зарурлигини яна бир карра таъкидлаш. Токи ҳар бир одам Ватан ва халқ манфаати йўлида амалга оширилаётган ишлардан бохабар бўлсин, унинг аҳамиятини тушунсин. Шунда дахлдорлик туйғуси кучаяди, иштирокчилик ҳисси уйғонади, ўзини бир бутун жисмнинг зарур узви сифатида тасаввур қилиш осонлашади. Бу ҳам — бир маърифат. Бундай маърифат ёт ғояларга қарши қўйилиши лозим.

Хўш, Андижон воқеалари ички таҳдиднинг оқибатими ёхуд ташқи тажовузнинг? Ички таҳдид хоҳлаган маҳалда ташқи, ташқи тажовуз эса исталган пайтда ичкисига айланиши мумкин. Ички таҳдид ҳамини хавфли: у ёнги-нангда турибди-да. Алам қиладиган жойи шундаки, Андижон воқеаларининг аксар ижрочилари — ўзимизнинг фуқаролар.

Мен яхши яшайманми — ҳаёт яхши, мен яхши яшамаяпманми — ҳаёт ёмон, деган қараш жуда хавфли. Ваҳолонки, жамиятнинг аҳволини белгилайдиган одил мезонлар бор. Бу мезонлар асосида ҳаёт даражаси ҳақида ҳаққоний хулоса чиқариш унчалик қийин эмас.

Бир нарсага мутлақ амин бўлиш керак: мамлакатимизда одамлар терроризм тарафдори эмас! Улар яшаш, табиийки, яхши яшаш тарафдори! Бунинг учун эса жамият тараққий этган бўлиши, қонун устуворлиги таъминланиши зарур. Барчанинг қонун асосида яшашига эришиш амалда адолат деган қадриятни ҳаётий зарурат қилиб қўяди.

Ҳеч бир мамлакат бирданига ҳуқуқий давлатга айланмаган. Бунинг учун тараққиёт жараёни уч йўналишда изчил амалга ошмоғи лозим. Биринчиси — макон ва замон талабига мос келадиган, яъни муқаммал қонунлар қабул қилиш. Иккинчиси — мунтазам равишда фуқаролар ҳуқуқий онгини ошириб бориш. (Ахир, умрида бирор қонунни қўлга олиб ўқимаган кишидан унга амал қилишни қандай талаб этиш мумкин?) Учинчиси — барчанинг қонунга риоя этишини қатъий йўлга қўйиш.

Тўғри, бугун иқтисодий мушкулотларни бошдан кечиряпмиз. Ўтиш даври қийинчиликлари борлиги ҳам рост. Лекин жойларда одамлар билан учрашганда тушаётган ҳақли саволларга давлат ва ҳукумат нуқтаи назаридан туриб жавоб берилиши шарт. Бу жамият осойишталиги, турмуш фаровонлиги, адолатга эришиш учун қанчалик муҳимлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Чунки давлат ва ҳукуматнинг халқ олдида мажбурий вазифалари мавжуд.

Юртимизда барпо этилаётган ҳуқуқий демократик тузум тоталитар, яккамафкура ҳукмронлигига асосланган, “ҳарбий коммунизм”, “казарма коммунизми” деб аталган эски тузумдан ҳар жиҳатдан афзал эканига ҳаммани ишонтиришимиз зарур. Акс ҳолда, ишимиз олдга юрмайди. Лекин оддий меҳнаткаш шу гапларга ишониши учун бу гоё моддийлашмоғи керак. Яъни, бозор иқтисодиётининг бош гоёи шахснинг моддий манфаатдорлигини ошириш, шу тариқа унинг меҳнатга муносабатини яхшилаш бўлса, ойлаб иш ҳақини ололмаётган заҳматкашнинг онгидаги фикрни қандай ўзгартирамузу унга янги тузумнинг афзаллигини қандай тушунтирамуз?

Халқ маърифатли жамият барпо этишни қўшқўллаб қувватлайди. Бунинг учун шундай илғор жамият барпо этиш йўлидаги амалий ишлардан бохабар бўлмоғи лозим. Юртдошларимизнинг катта қисми қишлоқда яшайди. Уларнинг аҳволи деҳқончилик тараққиётига бевосита боғлиқ. Пиллани қисман гапириб ўтдик. Деҳқон “Шунча пахта етиштирамуз, нега ойлигимиз бир кило гўштга етмайди?” деб сўраш ҳуқуқига эга.

Хўш, қанча пахта етиштирамуз? Ўтган 2004 йили, худо ёрлақаб, мамлакат бўйича 3,5 миллион тонна ҳосил олдик. Бу киши бошига 125 килодан пахта олинди, дегани. Статистик маълумотларга кўра, шундан 1 миллион тонна тола чиқди. Пахта экишдан кўзланган асосий мақсад — тола. Чунки табиий тола Ер юзидаги ноёб, ҳар жойда ҳам етиштириб бўлмайдиган қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ҳисобланади. Ҳозир телевидениемиз кўп маҳсулотлар, жумладан, пахта толасининг ҳам жаҳон бозоридаги нархларини эълон қилиб боряпти. Унга кўра, толамизнинг баҳоси ўртача бир АҚШ доллари атрофида экан. Биз бу нарх-навони ўз хоҳишимизча ўзгартира олмамуз. Иқтисод назариясига кўра, шундан 20 фоизи соф фойда бўлса, дўппини осмонга отаверайлик. Тола баҳосининг ўртача йигирма фоизигина соф фойда. Бу 26 миллионли аҳолига эга мамлакат учун жуда катта маблағ эмаслиги аён. Киши бошига 1 килодан пахта етиштиришни кўпайтиришга эришиш ҳам осон иш эмас. Бунинг учун йилига 26 минг тонна кўп ҳосил олиш лозим. Бу эса амалда бир пахтачилик тумани етиштирадиган ҳосилга тенг.

Дарҳақиқат, пахта масаласида ҳаммаси ўзимизга боғлиқ. Президент Ислом Каримов 1999 йил кузида Тошкентнинг Қўкча даҳасидаги “Кабул-текс” тўқимачилик корхонаси очилишида бир умидбахш ғояни илгари сурган эди: “Агар Ўзбекистонимиздаги тўқимачилик корхоналарини ҳозиргига нисбатан икки ҳисса кўпайтирсак, пахта толасидан фойда олишимиз нақд етти баробар кўпаяди”.

Пахта ҳосилдорлигини етти карра кўпайтириш, ғўза майдонларини ҳам шунча кенгайтириш имкони йўқ. Агар тўқимачилик саноати корхоналарини тинмай кўпайтириб бориш ғояси изчил амалга оширилса, Ўзбекистонимизни пахта хомашёси эмас, тўқимачилик маҳсулотлари етиштирадиган мамлакатга айлантиришимиз мумкин. Хомашё сотган ҳамиша ютқазади. Уни тайёёр маҳсулотга айлантириб сотишдан эса фойда катта. Биз териш оладиган 3,5 миллион тонна пахтанинг 2,5 миллиони чигит бўлади, ундан ҳам турли маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Демак, фойда бор. Биз атайлаб фақат тола ҳақида гапирдик, холос.

Яқинда бир гуруҳ меҳмон билан Бухородаги сўнгги ҳукмдор Амир Олимхон қурдирган “Ситорайи моҳи хосса” мажмуаси зиёратида бўлдик. Иншоотнинг ҳашамати ақлни шоширади.

Эндиликда мамлакатимиз шаҳарларида шундай шахсий иморатлар қад ростладик, очиги, тараққий этган мамлакатларнинг не-не бой-бадавлатлари ҳам ҳавас қилади. Албатта, инсон бойликка интилиш ҳисси ва ҳуқуқига эга. Албатта, биз ҳам шундай кўркам иморатларда яшашга ҳақлимиз. Албатта, пули бор одамнинг уйини қандай қилиб қуришига аралашингга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Бироқ бола-чақасининг қорнини тўйғазишга қийналаётган айрим кишилар бу иморатлар қайси маблағлар эвазига қурилаётганига қизиқади. Шулардан ўрганишга, шулардек яшашга ҳаракат қилади. Ниманингки моҳиятига етгингиз келса, етасиз-да. Маълум бўладик, қад ростлаётган иморатларнинг ҳаммаси ҳам ҳалол, яъни қонуний даромад эвазига бино этилмаётган экан.

Қамокда жазо муддатини ўтаётган бир одам билан суҳбатда бўлдим. Саволларига жавоб қайтаришга виждон қийналади: “Тўғри, мен ўғрилиқ қилдим, қонуний жазомни олдим. Бундан норози бўлишга ҳаққим йўқ. Лекин бошқа алам қиладиган ери бор. Мени суд қилиб, Ўзбекистон Республикаси номидан ҳукм ўқиган судья ўзимизнинг маҳалладан. Қанча ойлик олишини ҳамма билади. Аммо битиб кетган. Ҳовлисини кўрсангиз!.. Бизда суд ҳукми ўқилмагунча ўгрини ўгри деб бўлмайди, лекин нима қилай, дилимдагига зид боролмайман-ку: юз минг сўм ўғирлаганни юз миллионларни ўғирлаган қамоди-да! Қонун ҳаммага баробар бўлиши керак-ку...”

Муаммо юзага чиқдим, у ҳамиша аниқ ечим кутади. Ечимини топма-сангиз, муаммо устига муаммо қалашиб бораверади. Қамокда ётган суҳбатдош ўртага қўйган муаммони ечмай туриб унинг кўнглини иситишга умид боғлаш мушкул.

Бу ерда адолат тарозиси бузилгани аниқ. Нопок одамдан норозилик амалда давлатдан норозилик тарзида ифодаланяпти. Шунинг учун ҳам жамиятда маънавий мувозанатни таъминламай туриб адолат ҳақида сўзлаш жуда қийин. Ҳар қандай қонунсиз хатти-ҳаракат охир-оқибатда тилқисқликни келтириб чиқаради. Тили қисқ кимсалар адолат учун курашмайди, аксинча, ундан кўрқади.

Бунга ҳаётдан мисол топиш қийин эмас. Кинорежиссёр Юсуф Розиковнинг “Дард” фильми тақдимоти бўлди. Киночилар уйнинг залига одам сизмай кетди. Мингга яқин томошабин фильм давомида икки марта ҳаяжонини гулдурас қарсақ билан ифодалади. Биринчи чапакка сабаб бўлган нарса — ҳар куни кўриб юганимиз ҳодисанинг кинода акс этгани. Шаҳар касалхонаси дарвозаси олдида бир кампир “дастгоҳ” ёйиб писта, сигарет, сақич каби майда-чуйдалар сотади. Милиция сержанти келиб, аввал бепул бир ҳовуч писта олиб чақа бошлайди-да, кампирга юқоридан комиссия келгани, бугунча савдо қилмай туриши кераклигини айтади. Иккинчи олқишга сабаб бўлган ҳол ҳам шунга ўхшаш: фарқи — энди милиция офицери келиб, аввал бепул бир дона сигарет олади-да, кампирнинг гугурти билан ёқиб тумшугига қўядию кейин у ҳам комиссия борлиги учун бугунча “иш”ни тўхтатиб туришни уқтиради.

Томошабинлар бу ерда ҳаёт тўғри акс этганига хурсанд. Кампир қонунсиз савдо қилаётгани учун милиционерлар олдида тили қисқ. Ҳар қандай тилқисқлик навбатдаги қонунсизликка — порага йўл очади. Санъат асарининг қуввати шундаки, бу кичик чизгида катта ҳаётий муаммога ишора бор. Бир ҳовуч писта ё бир дона сигарет нима бўлибди? Бироқ ҳаётимизда бу “механизм” шунчалар илдиз отгани, у амалда бозор иқтисодиётига ўтиш, ишлаб чиқаришни тараққий эттириш, кишиларнинг ҳалол меҳнатдан даромад топиш имкониятларини кенгайтириш йўлида тўсиқ бўлиб ётганини билгани учун ҳам томошабин фильмнинг айнан шу икки жойини олқишлади.

Андижон воқеаларидан кейин давлатимиз сиёсатида тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, ишлаб чиқаришга сунъий тўсқинлик кўрсатиш ҳолларининг олдини олиш борасида кетма-кет қабул қилинаётган меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар мамлакатда маънавий вазиятни кескин яхшилаш чоралари кўриляётганидан далолат беради.

Бу ҳам гоё моддийлашаётганининг бир кўриниши.

Гапни Андижон воқеаларига муносабатдан бошлаб, бевосита коррупция ва жиноятчилик ҳақида сўзлашга ўтганимиз бежиз эмас. Президент Ислом Каримов ўз вақтида алоҳида таъкидлаганидек, уюшган жиноятчиликка қўл урганлар бора-бора терроризм ва экстремизм малайига айланиб қолиши ҳам мумкин: “Бундай шахсларнинг туриш-турмуши кетма-кет қилинган жиноий хатти-ҳаракатлар занжиридан иборатдир. Аввалига ўз халқини алдаб капитал тўпланади, кейинги гал — демократия ва адолатни рўқач қилган ҳолда жамоатчилик фикрини алдаб, сиёсий обрў орттирилади. Сир эмаски, бундай шахслар ўз манфаатлари йўлида республикадаги вазиятга таъсир кўрсатишга уринаётган ташқи кучларга хизмат қилишга ҳамиша тайёр турадилар” (Ислом Каримов. *Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари*. Т., 1997, 488-бет).

Шунинг учун ҳам маърифатнинг юки оғир. Маърифатли жамият куриш гоёси эса, қисман кўриб ўтилганидек, муайян вазифаларни изчил бажариш орқалигина амалга ошади. Бунга эришган давлатлар ҳам терроризм хавфидан мустасно эмас-ку, дейишингиз мумкин. Тўғри. Лекин, аччиқ ҳақиқат шундан иборатки, иқтисодий тараққиётга эришиш учун ҳам аввало маърифат керак. Кишиларда юксак онг — тафаккур шаклланса, ўз ҳаётини яхшилаш учун жидду жаҳд қилади, ёлғон, пуч гоёларга эргашмайди.

Хуллас, Андижон воқеалари атрофидаги турли-туман манфаатлар тўқнашувининг моҳиятини аён англамай туриб тўғри хулосалар чиқариш қийин.

Нурбой АБДУЛҲАКИМ

OZODLIKKA TO'LANGAN TOVON

Айрим “мутахассис”лар бизда, айниқса, Русия мустамлакаси ҳукм сурган XIX аср охири — XX аср бошларида етук сиёсий онг бўлмаганини даъво қилиб, яккаш кулликда яшаганимизни уқтирмоқчи бўлади. Аслида шундайми? Бу саволга жавоб беришдан аввал озодлик ва қарамлик, эрк ва куллик каби тушунчалар моҳиятига эътибор қаратмоқ зарур. Ўша замонларда муайян даражада маҳдудликда яшашга маҳкум этилганимиздан кўз юмиб бўлмайди. Мустамлака гирдобида қолганимиз, қарам бўлганимиз ҳам рост. Лекин куллик ҳақида мулоҳаза айтишдан олдин истиҳола қилмоқ керак. Гарчи ўша кезлари миллат ҳаётининг сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий жабҳалари занжирбанд, ҳақ-ҳуқуқимиз чекланган бўлсада, ажодларимиз ҳар доим ҳам дунёга очиқ кўз билан қараган. Ўшандай мураккаб, зиддиятли даврда миллатни ғафлатдан уйғотиш, уни тараққий этган халқлар даражасига кўтариш боболаримизнинг ҳаётий аъмоли бўлган. Зокиржон Фурқатнинг 1879 йилдаёқ “куффор банди ичра сонсиз тугунда қолдук” дея бонг ургани, Абдурауф Фитратнинг 1917 йилги Октябрь тўнтаришига

нисбатан “Русияда янги бир бало бош кўтарди. Большевик балоси!..” деган кескин фикрни билдиргани, Абдулла Авлонийнинг 1919 йили Туркистонни “фано ва аянч ҳол”га солган, “ҳар ерда иш бошинда ўлтургон”, “ўзлари ошалаб, биз мусулмонларга ялатув” билангина кифояланган “рус таваришларимиз” ҳақида ёзгани бунга далил бўла олади. Бунинг тасдиғига яна кўплаб мисол келтириш мумкин. Лекин биз бу ўринда Ватан ва миллат озодлиги йўлида ўз ҳаёти билан товон тўлаган ва буни улугъ шараф деб билган беназир зот — Маҳмудхўжа Бехбудийнинг сиёсий аъмоли ҳақида фикр юритмоқчимиз. Ўйлаймизки, шунинг ўзиёқ мустақиллик деган беқиёс неъматнинг осонгина қўлга киритилмаганини, шаҳид боболаримиз бугунги кунларни нечоғлиқ орзулаганини ҳис этишимиз учун кифоя қилар.

Мутахассислар бир ҳақиқатни яқдил эътироф этадилар: ўтган аср бошидаги миллий уйғониш ҳаракатини Маҳмудхўжа Бехбудий фаолиятдан айри тасаввур этиш маҳол. Наинки мутахассислар, улугъ миллатпарварнинг замондошлари ҳам айни шу фикрда бўлгани маълум. “Сиё-

19/2024

сий, ижтимоий фаолияти ва билимининг кенглиги жиҳатидан Туркистоннинг ўша вақтдаги жадидларидан унга тенг келадигани йўқ деб ўйлайман". Машхур арбоб Файзулла Хўжаевнинг Бехбудий ҳақидаги бу сўзларида заррача муболага йўқ. Бинобарин, Махмудхўжа Бехбудий сиёсатшунос ва публицист, адиб ва педагог, ношир ва журналист сифатида кенг қамровли фаолият олиб борди. Ҳар бир ишида бош мезон миллат ва миллият масалалари бўлди.

Бехбудий, энг аввало, миллий уйғониш ҳаракатининг улкан сиёсий раҳнамоси сифатида майдонга чиқди. Сиёсат бобида у ўткир назариётчи, шунинг баробарида, фаол амалиётчи ҳам эди.

Сиёсатга доир назарий қарашлари унинг "Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий ва намунаи жуғрофия" дарслигида, "Дума ва Туркистон мусулмонлари", "Хайр ул-умури авсатуҳо", "Мухтарам самарқандийларга холисона арз" каби мақолаларида ифодасини топган.

Бир-икки мисол келтирамиз. Чунончи, "Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий ва намунаи жуғрофия" дарслигида Бехбудий ўша давр дунёсидаги мамлакат бошқаруви усуллари ҳақида муфассал маълумот беради. Чунки Бехбудий замонида ҳам миллат ёшларининг сиёсий онгини тарбиялаш, авлод дунёқарашини ўстириш зиёлилар олдида турган долзарб вазифалардан, тараққиётнинг муҳим омилларидан эди.

Бехбудий уч хил бошқарув услуги ҳақида ёзади:

1. Идораи мустақалла (идораи мутлақа).
2. Идораи маршрута.
3. Идораи жумхурият.

(Бу ҳақда қаранг: *Махмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи — Б.Қосимов. 2-нашри. Т., Маънавият, 1999, 243-244-бетлар. Бундан кейин ушбу манабадан олинган иқтибослар саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.*)

Алломанинг ёзишича, "идораи мустақалла"нинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

— бунда ҳукмдорнинг истаги — қонун, яъни у соҳиби ихтиёр. Бошқача айтганда, ваколатлари мутлақо чекланмаган;

— қўл остидаги барча мажлис, маслаҳатхоналар ҳукмдорга бўйсунди, унинг айтгани — айтган, дегани — деган;

— ҳукумат, валиаҳдлик қоидалари асосида, "ўшал ҳукуматни қўйган тартиб ва тадбирига мувофиқ" (243) бўлади.

Идораи мустақалла, бугунги ибора билан айтганда, давлат бошқарувининг монархия ёки авторитар усулига тўғри келади.

Бехбудий таҳлил этган иккинчи усул — идораи маршрута. У қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

— бу ҳукуматга тобе одамлар аксари дунёдан хабардор илм аҳллари. "Эл ва уруғлари илм, ҳунар ва дунё ишлариға тараққий қилган";

— фуқаролар ораларидан инсофли, илм ва дунёдан хабардор кишиларни ўзлариға раҳбар ва бошқарувчи вакил этиб сайлайдилар;

— "сайланган вакилларни подшоҳ муқаррарий маҳкамаларға, мамлакатдорлик ишлариға жамлайди... Аларни(нг) мажлис ва маҳкамаларини "миллат мажлиси", "маслаҳатхона", "парламент", "гўсударски дум", "мажлиси синодий", "эл мажлиси" деган исмлар ила ёд қиладур" (243);

— "Миллат мажлиси" аъзолари ҳукуматни машварат билан бошқаради. Ҳукмдор бу мажлис амриға бўйсунди. Мамлакат тақдири билан боғлиқ масалаларни шу мажлисда муҳокама этмай, ўз хоҳишича ҳал этолмайди.

Мамлакат бошқарувининг бу усули конституция ва парламентга таянувчи давлат хусусиятларига мувофиқ келади.

Бехбудий таърифлаган учинчи усул — идораи жумхурият. Унинг ўзига хослиги қуйидагиларда намоён бўлади:

— ақсар фуқароси аҳли илм. Кенг дунёқарашли аҳоли сайлаган вакиллар ўз мамлакат ва ҳукуматини бошқармоғи учун ораларидан бир нафар донишманд одамни бошлиқ этиб сайлайди. У "раиси жумхурият", "садринишини миллат" ёки "президент" деб аталади;

— бундай ҳукмдор ҳар бир ҳукм ва амрини "Миллат мажлиси" тузиб берган дастурамал, яъни қонун ва низомномаларға мувофиқ амалға оширади;

— бу усул асосида бошқариладиган

хукуматда “Миллат мажлиси”нинг ваколати катта. Ҳатто вазир ва унга тенглаштирилган мансабдорларни тафтиш қилиш, терговга тортиш, лавозимидан озод қилиш ҳуқуқларига эга.

Бошқарувнинг “идораи жумҳурият” усули, замонавий ибора билан айтганда, чинакам ҳуқуқий демократик давлат хусусиятларини ўзида мужассам этгани билан ажралиб туради.

“Ҳозирги Овруро ҳукуматларини(нг) рафтори, одати шу уч усулни(нг) бирига дохил, тобе ва мувофиқдир, — деб ёзади Беҳбудий. — Мустақил ҳукмдорларни(нг) қўл остига ҳам мажлислар ва машварат маҳкамалари бордур. Илмсиз ҳукуматлардек неча милйўн халқни(нг) маишати, рафтори, ихтиёри бир нафар одам — подшоҳни(нг) ихтиёр ё ройи ва ҳукмига тобе эмасдур. Бир нафарни(нг) ақли, фикри ила ўн нафар аросиға на қадар фарқ бордур? Ушбу сабаблардандурки, озгина Овруро халқи бутун курраи арзға ҳоким ва мутасаррифдурлар” (244).

Беҳбудийнинг бу фикрлари барча замонлар учун бирдай аҳамиятли. Зеро, мамлакатимизда амалга оширилаётган бугунги ислохотлардан кўзланган бош мақсад ҳам, миллатпарвар аллома орзу қилганидек, мамлакат бошқарувида ҳар бир фуқаро иштирок эта оладиган мутараққий жамиятни барпо этишдир.

Беҳбудий аҳволи оламдан хабардор, сиёсий вазиятни тўғри баҳолай биладиган етук арбоб эди. Унинг “Хайр ул-умури авсатуҳо” мақоласидаги фикрлар ҳам бунини тасдиқлайди. “Ҳозир Русия давлати(нинг) тариқи ҳукмронлиги ноқис эканлигига ҳар бир хабарлик киши иқроор этар, — деб ёзади Беҳбудий. — Давлат қонунларини(нг) ислоҳ ва тажидиға ҳар ким мойилдур” (146).

Биз кўппартияли тизимга эндигина кириб келяпмиз. Беҳбудийнинг бундан бир аср муқаддам сиёсий партиялар ҳақида билдирган фикрлари Ватан ва миллат манфаатини кўзлагани, бугунги кун учун ҳам аҳамиятли экани билан диққатга сазовордир. Аллома “Русиядаги барча халойиқ... неча аслу асосға бўлунган”и, “бу сиёсий фирқаларни(нг) ҳар бириға ҳар бир мазҳаб ва дин аҳлидан қўшулган”и ҳақида

фикр юритар экан, тўрт сиёсий партия фаолиятига баҳо беради. Улар:

1. Буйрўкратияи мустабид фирқаси.
2. Кадет маршрута фирқаси.
3. Социал-демократически (иштирокиюни оммавиюни) фирқаси.
4. Русия мусулмонлари иттифоқи.

Беҳбудийнинг таъкидлашича, “Буйрўкратияи мустабид” фирқаси “эски тарз ҳукумат давомини хоҳлайдур” (146). Давлат бошқарувининг идораи мустақалла турини ёқловчи бу фирқа фаолияти туркистонликлар учун зарарли. Бинобарин, бу фирқанинг йўли амалга ошса, “...биз ва бизға ўхшашлар таназзул қилуб, оҳисталик ила фирқаси, тоифаси, Ватани хор ва хароб бўлуб, батадриж йўқ бўлмоқ хавфи вордур ... Алён биз — туркистонийлар шу ҳол мақдамасиғамиз (шунга қараб кетяпмиз. — *Қавс ичидаги барча изоҳлар бизники — Н.А.*)” (147).

Беҳбудийнинг ушбу сўзлари унинг Ватан ва миллат тақдирига нечоғлиқ куюнгани, она юрти таназзулидан нақадар ҳасрат ва надомат чеккани далилидир.

Кадет маршрута фирқаси, Беҳбудий фикрича, ўрта фирқадир. Ҳеч қандай масалада ифротга бормаиди, яъни ҳаддидан ошмаиди. Шунингдек, тафритга — сусликка ҳам йўл қўймаиди, “...соғ ила сўл васатиға, ҳар бир фикр ва матлабни(нг) авсати ва марказиға бирлашган бир ҳизби мутавассит”дур (148). Яъни, бу фирқа ўннга ҳам, сўлга ҳам оғмаиди, ҳар бир фикр ва ғояда барчага бирдай маъқул бўлган ўрта йўлдан боради. Шу боис ҳам, Беҳбудий тўғри таъкидлаганидек, “...мўтадил ул-мизож халқлар бу партияни хоҳлагандурлар” (148).

Социал-демократически (иштирокиюни оммавиюни) партияси ўз ичида яна иккига бўлинади:

1. Иштирокиюни оммавиюни.
2. Социал револутсион.

“Буларни(нг)... муроди, — деб ёзади Беҳбудий, — ҳозирги барча закун, мулкият қоидаларини бутун бузуб, мол ва ерларни ҳамма халойиқ ўртасиға муштарак қилиб, ани бутун халойиқ ўртасида мусовий (тенг, баробар) этмоқчидур. Бойлик ва камбағалликни йўқ қилиб, дунё моли(нинг) роҳатидин ҳаммани баробар

фойдалантуруб, масъуд ва роҳат умр ўтка-зилмоқига ва ҳар ким ўз истиқболидин амин бўлмоқига зақун ва қоида жорий қил-моқчидурлар” (149).

Бу партия фаолиятига баҳо берар экан, Беҳбудий унинг дастури ҳаёлий эканини, “бу тоифага қўшулмоқ биз мусулмонлар учун ниҳоятда зарарлик” эканини уқтиради.

Таъкидлаш керакки, Беҳбудий бу борада устози Исмоилбек Гаспрали билан ҳамфикр эди. Гаспралининг социализмга ва унга асосланган жамият қуриш фикрини илгари сурган партия фаолиятига берган қуйидаги баҳоси ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди:

“Социализмга доир илгари сурилган фикрларнинг гайриахлоқий бир савдойи ҳаёлдан иборатлигини, билмадим, гапиришга ҳожат борми? Менимча — йўқ. Эски усулни ташламоқчи бўлган социалистлар ёмғирдан қочиб қорга тугилган кимсаларга ўхшайди. Тамоман баробарлик эмиш! Ҳам моддий, ҳам маънавий. Инсонлар яратилишда баробар яратилмайдилар-ку! Баъзимизда қувват, баъзимизда зехн кўпроқ бўлади. Мерос бўлмасмиш! Бу нима дегани? Ота нафсини қийиб, болаларига нимадир тўплайди, лекин у ўртага қўйилиб, ҳар кимга тақсим қилинади! Бунинг нимаси баробарлик? Нимаси адолат?.. Гапнинг қисқаси, бутун мамлакат, инсон жамоаси бир казармага айланади: аҳоли бурғу билан туради, бурғу билан ишга кетади, бурғу билан умумий дастурхонга қақирилади, бурғу билан завқу сафо олади, бурғу билан бирор хотинни истироҳатга тортади... Офарин, социалистлар! Нақадар “гўзал” бир “маданият”, нақадар “гўзал” бир яшаш тарзи қурмоқчи экансиз!”

Рост, Гаспралининг фикрларида бир оз бўрттириш йўқ эмас. Лекин унинг мулоҳазасидаги кучли мантиқчи ҳам инкор этиб бўлмайти. Кейинчалик ҳам социалистик давлатлар “барчани тенг қилиш” ғоясини амалга оширишга уринган бўлса-да, бунга муваффақ бўла олмагани кундай равшан! Негаки, ўша социалистик тазумда ҳам кимдир итини олтин ялоқда боққан бўлса, кимгадир қозон қайнинг узиш мушкул муаммо бўлгани аён. Шунинг ўзиёқ социализмнинг ҳаёлий бир ғоя бўлганига далилдир.

Русия мусулмонлари иттифоқи ҳақида мулоҳаза юритар экан, Беҳбудий бу пар-

тиянинг “аъзои марказия”сига олти миллионлик Туркистон мусулмонларидан бир нафаргина аъзо олингани тўғри эмаслигини таъкидлайди. “Беш облустдан 30 нафар, ҳам Бухоро ва Хива ва Туркистони Чинийдаги мусулмонлардан биттадан аъзо олмоқ лозим” (150) дея ўз таклифни билдиради. Бугина эмас, Беҳбудий Русия мусулмонлари иттифоқи сиёсатан кадетлар билан ҳамкорликда иш олиб бормоғи зарур деб ҳисоблайди. Чунки кадетлар партияси дастурида баён қилинган қуйидаги фикрлар Туркистон ва унинг мусулмон аҳолиси манфаатларига ҳар жиҳатдан мувофиқ эди:

— ҳар тоифа ўз ҳаётини ўз китоби, эътиқоди ва дини бўйича қуриши мумкин;

— Русиядаги барча халқлар баробар. “Қонунда ҳар бир миллат ҳуррияти диния, ҳуррияти шахсия, ҳуррияти ижтимоия, ҳуррияти иттифоқия асосида ҳаёт кечирмоғи кафолатланиши” зарур;

— ҳар бир қонун халқ сайлаган вакиллар қарорига мувофиқ қабул қилиниши, халқ вакиллари хоҳламаган эски зақунлар ислоҳ этилиши лозим.

Сиёсий партиялар хусусидаги фикрларини хулосалар экан, Беҳбудий зиёли юртдошларини Ватан ва миллат шаъни йўлида шахсий ғараз ва нафсониятдан юқори туришга даъват этади. “Туркистоннинг мухтарам муаллиф, муҳаррирлари ғараз, нафсоний ҳасад, баҳс ва мунозараи шахсияларини тарк этиб, шу маслак ва шу жамиятга тобе ва ходим бўлмоқлари хизмати дин ва давлат, обрўйи Ватан ва миллатдур” (150), деб ёзади у.

Беҳбудий сиёсат бобида наинки етук назариётчи, балки зўр амалиётчи ҳам бўлганини таъкидлаган эдик. Биргина мисол. У 1907 йилдаёқ (Туркистон мухторияти эълон қилинишидан ўн йил олдин!) “Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси”ни тузиб, кўриб чиқиш учун Русия Давлат Думасига тақдим этган эди. Мазкур лойиҳани 2001 йили Ҳаарлемда (Ҳолландия) нашр этилган “Туркистонда янгилик ҳаракатлари ва ихтилоллар. 1900-1924” номли тўпламдаги матн асосида ўзбек матбуотида илк марта профессор Беғали Қосимов эълон қилган. (“Жаҳон адабиёти”, 2003, 8-сон, 146-156-бетлар. Бундан кейин

ушбу манбадан олинган иқтибосларнинг саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.)

Мана, у мазкур лойиҳада нималарни ёзади: “Миллатимизи истеъдодсиз ва идораи дохилия ва афтономияни(нг) ижро ва ҳифзига қодир эмас зам эдувчилар (гумон қилувчилар) албатта хато эдарлар. Оврूपойи рус мусулмонларидан зиёдароқ афтонимияни Туркистонга берилмоғи лозимдур. Азбаски (чунки), туркистонлилар ҳануз дохилан ўзини ўзи идора эдар. Ва оврूपойи Русиядаги қардошларимиздан ихтиёрлидурлар” (149).

Эътироф этиш керак, “Туркистонга автономия берилмоғи лозим” экани ҳақида Русия Давлат Думасига мурожаатнома ёзиш, ҳатто унинг бандма-банд тузилган лойиҳасини тақдим этиш ўша мустабид тузум шароитида чинакам жасорат эди.

Профессор Бегали Қосимов тўғри таъкидлаганидек, “Табиийки, маданий мухторият тушунчаси сиёсий, иқтисодий мустақиллик даъвосини ўз олдига қўймайди. Миллатнинг миллий-маданий турмушига риоя этилишинигина талаб қилади. Ва шу орқали унинг ўзлигини сақлаб қолиш умиди билан яшайди. Бу мустақилликка томон қўйиладиган биринчи қадам эди, холос” (146).

Шунга қарамай, Беҳбудий илгари сурган талаблар маълум маънода сиёсий аҳамиятга ҳам эга эди. Лойиҳанинг дастлабки бандидаёқ “Давлат Думаси учун Туркистоннинг адади нуфуси исломиясига (мусулмон аҳоли сонига) мутаносиб вакил сайлансун” (149) дейлиши ушбу фикрни тасдиқлайди. 1907 йил январь-февраль ойлари Иккинчи Давлат Думасига бўлган сайловларда қарийб беш ярим миллионлик тубжой аҳолидан 6, бир ҳовуч (322 минг) русийзабонлардан 7 киши сайлангани ҳам Беҳбудийнинг “адади нуфуси исломияга мутаносиб”(!) вакиллар сайланиши ҳақидаги талаби нечоғлиқ ўринли бўлгани далилидир.

Лойиҳанинг қимматли жиҳатларидан яна бири шундаки, Беҳбудий Давлат Думасига Русия мусулмонлари диний ва ҳаётий ишлари бошқарувининг анча мукамал тизимини тавсия этади (150-153). Унинг фикрича, бу тизим қуйидагича бўлиши керак эди:

— Петербургда бир маҳкамаи исломия барпо этилиши зарур;

— бу маҳкамага диний ва замонавий

илмга моҳир муслим сайлов асосида муайян вақт раҳбарлик қилмоғи лозим;

— бу муассасанинг моддий ва маънавий таъминоти Русия мусулмонлари иттифоқи аъзолари ҳамда Давлат Думасидаги мусулмон фракцияси вакиллари маслаҳатига асосан амалга оширилмоғи керак;

— Тошкентда Туркистон Идораи руҳония ва дохилияси ташкил этилмоғи, унга “биринчи даража уламо синфидан шариат ва замондан хабардор киши сайлов ила беш йил мuddатга тайинланиб, шайхулислом аталиши” зарур;

— ҳар бир вилоятда Туркистон Идораи руҳония ва дохилиясининг шуъбаси ҳамда ҳуқуқий ҳукм ва талабларни ўрнига келтирувчи ижроия маҳкамаси ташкил этилиши лозим.

Беҳбудийнинг чинакам сиёсатдонлиги яна шунда кўринадики, у Туркистон Идораи руҳония ва дохилия маҳкамаси ҳамда шуъбаларида фаолият юритувчи масъул шахслар таркиби ҳақида аниқ тавсиялар бериш баробарида ўлкада яшовчи шиа мазҳаби вакиллари, шунингдек, яҳудийлар масалаларини ҳам эътибордан четда қолдирмайди. Жумладан, унинг фикрича, “Туркистон Идораи руҳония ва дохилиясида ҳамма ерли яҳудийлардан сайлов ила бир нафар яҳудий олими иштирок эдар” (150). Шунингдек, “...шиъатул мазҳаб мусулмонларини(нг) фақат русуми мазҳабиялари тўғрисида оид тейишли фатволарни Закавкази шиъа шайхулислом мажлисидан сўраб, ул қарорга мувофиқ шиъалар ила русуми мазҳабия ҳақинда муомала эдар. Бошқа ваҳҳға сунний ила шиъа орасига фарқ бўлмаса керак” (151).

Ушбу фикрларга таяниб, Беҳбудий тузган “Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси”да ўлкада яшовчи ўзга дин ва мазҳабдаги кишилар ҳуқуқини ҳам тўлиқ кафолатлаш назарда тутилган, дейиш мумкин. Бу, ўз навбатида, Беҳбудий миллат ва миллият масалаларини мезон деб билар экан, бошқалар ҳуқуқини камситишдан, азаматталабликдан (шовинистик қарашлардан) анча банд турганини кўрсатади.

Лойиҳада, бундан ташқари, қуйидаги эътиборга молик талаблар илгари сурилган:

— қозихона доирасидаги барча ҳужжатлар маҳаллий тилда ёзилиши (153);

— Русия адлия маҳкамалари сайловига ва ундаги мансабларга сайланмоққа мусулмонлар ҳақли бўлиши;

— Туркистон маишатида хабарсиз юристларнинг Туркистон адлия маҳкамаларига ҳоким тайинланмаслиги;

— мавжуд қаттиқ низомлар ва чиновникларга берилган ҳадсиз ихтиёр бекор қилиниши;

— Туркистон мактаб ва мадрасалари ҳукумат назоратидан озод этилиши;

— умумий ўрта ва олий мактабларга мусулмонлардан комиссия тайинланиши, рус ҳарфини мусулмон мактабига жорий этмаслик (155);

— Туркистон халқи талаб қилмагунча Туркистонга муҳожир юборилмаслиги;

— Туркистон шаҳарлари ичидаги ерлар хоҳ муваққатан, хоҳ абадий бўлсун, гайри-мусулмонларга берилмаслиги (156).

“Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси” ёзилган даврдаги мураккаб ва зиддиятли сиёсий вазият эътиборга олинса, бундай талабларни қўйиш, яна уни Давлат Думасига тақдим этиш бошни кундаги қўйиш билан баробар бўлганини англаш мумкин.

Ҳам назариётчи, ҳам амалиётчи сифатида ўз даврининг етуқ сиёсатдони бўлган Маҳмудхўжа Беҳбудий шунинг учун ҳам 1917 йил 16 ноябрида эълон қилинган Туркистон мухториятининг — мустақиллик сари қўйилган дадил қадамнинг фаол ташаббускорларидан, маънавий раҳнамоларидан бўлди. У бундай деб ёзган эди: “27 ноябрда Қўқонда Туркистон мухторияти умумий мусулмон съездида эълон қилинди. Муборак ва хайрли бўлсун! Камина ҳам мажлисда бўлушдан ифтихор этаман. Яшасун Туркистон мухторияти!” Бу сўзлар улук миллатпарварнинг қалб нидоси эди.

Беҳбудий Туркистондаги барча халқларни, тилидан, диний мансублигидан қатъи назар, иттифоқ бўлишга, умумий манфаат йўлида бирлашишга, Туркистон мухториятини сақлаб қолишга чақирди. Бу жиҳатдан унинг қозоқ биродарларга ёзган очиқ хати алоҳида қийматга эга.

“Бовурлар! — деб ёзган эди у. — Билинги, ҳозирда Туркистондаги барча халқлар учун мухторият эълон қилинди ва сиз билинги, ҳақ олинур, лекин берилмас. Ин-

чунун, мухторият-да олинур, лекин берилмас. Яъни мухториятни Туркистон болаларининг ўзи бирлашиб, ғайрат ила олурлар. Албатта, бошқалар тарафидан берилмас. Бошқаларнинг қўлидан келса, берилмас. Биз бўшлик қилсак ва Туркистондаги халқлар бирлашиб, мухторият йўлига саъй қилмасак, албатта, ҳозирги қоғоз устидаги мухториятимизни ҳам йўқ қилурлар. Бул албатта шундайдур ва бул сўзга ҳеч ким ихтилоф қилолмайдур... Энди ишлар шу ҳолда экан, биз ҳаммамиз, яъни қирғиз, қозоқ, ўзбек, туркман, араб, форс, хуллас, Туркистондаги, Қозоғистондаги ва Туркманистондаги барча мусулмонлар ва ҳам мундаги яҳудий ва христианлар бирлашиб, иттифоқ ила шу мухториятнинг амалга келишига саъй ва эҳтимом этмоғимиз лозимдир...” (31).

Маҳмудхўжа Беҳбудий шундай ёниқ, ҳароратли сўзларни ёзар экан, дунёдаги бошқа халқлар ҳамжиҳатликка нечоғлиқ интилаётганини мисол келтиради. Туркистонликларни улардан ўрناق олишга даъват этади, акс ҳолда оқибат қандай бўлиши мумкинлигини айтиб, қуйидаги чачоғлантиради:

“Чироғларим! Бошқа халқлар, масалан, серблар, италянлар, арманилар, славянлар, поляклар ва бошқалар, ҳатто дунёнинг у бир учудаги қариндошлари ила бирлашур эканлар, бошқа катта ва қувватли давлатларга тобе бўлуб, ютулуб, ҳатто тилини йўқотган ўз жинсдошларини ажратиб олиб, бирлашмоққа жон ва кучларини сарф этар эканлар, биз ўз ичимиздаги қариндошларимиздан айрилсак, уятдур, аҳмоқликдур, миллат томурига болта урмоқликдур” (31).

Беҳбудийнинг айтгани бўлди. “Бошқалар” Туркистонга мухторият беришни хоҳламади. Туркистонликлар-да бирлашмади. Натижада мухторият бой берилди, қонга ботирилди. Кўп ўтмай, 1919 йили бутун онгли ҳаётини Ватан ва миллат озодлиги йўлига бағишлаган Беҳбудийнинг ўзи ҳам қатл этилди. Лекин адибнинг уйғоқ руҳи муқом биз билан биради! Замондоши, сафдоши Ҳожи Муин таъбири билан айтганда, “уйғониб даври ўзбек адабиётида биринчи ўринни олурга лойиқ” адибнинг асарлари бугун ҳам миллий-маънавий юксалишга хизмат қилмоқда.

JADIDCHILIK VA DINIY BAG'RIKENGLIK

Россиянинг Ўрта Осиёни истило қилиши ва уни ўз мустамлакасига айлантириши минтақа халқларининг ҳаёти, турмуш тарзи, маданияти ва менталитетига ниҳоятда зиддиятли таъсир кўрсатди. Икки маданиятнинг тўқнашуви Оврупо тамаддунининг устунлигини яққол намён қилгани ҳолда, бир қатор муаммоларни ҳам келтириб чиқарди. Янги маданиятнинг ифодачилари асосан маъмурий тузилмалар бўлиб, маҳаллий аҳоли буни унчалик хушламай қарши олди. Россия сармояси таъсиридаги иқтисодий ўзгаришлар, Туркистоннинг жадал равишда Чор ҳукуматининг хомашё манбаига айланиши ҳаётини ва ҳуқуқий меъёрларнинг

ўзгаришини тақозо қилар, айти чокда бу жуда мураккаб жараён эди. Шарқшунос Б.Бобожонов асосли таъкидлаганидек, “бундай вазият янгиликларга ҳар хил (кўпинча салбий) муносабатни келтириб чиқарарди. Сабаби, исломнинг ҳуқуқий тизими шундай қурилган эдики, унга кўра мусулмонлар ҳар қандай янгиликка (бидъатга) тегишли баҳо беришлари керак эди. Масалан, қабул қилса бўладиган, “яхши” (бидъатун ҳасанатун), қабул қилиб бўлмайдиган ва шубҳали ёки муайян шароитда қўшимча шарҳу изоҳлар билан қабул қилинадиган янгиликлар” (Бобожонов Б. *Исҳоқхон тўра Ибрат. “Мезон уз-замон” асарига ёзил-*

ган сўзбоши. Тошкент — Токио, 2001, 13-бет). Ҳолбуки, муслмонларнинг янги жараёнларда иштирок этиши ва уларни маъқуллаши алоҳида аҳамиятга эга эди. Бунга эришиш учун, биринчи навбатда, бошқа динларга бағрикенглик билан муносабатда бўлиш анъанасини шакллантириш зарур эди. Чунки аксар янгиликлар ўзга дин вакиллари томонидан яратилган деб қабул қилинарди.

Диний бағрикенглик гоёларининг чинакам тарғиботчилари тараққийпарвар жадидлар эди. Маълумки, жадидларнинг кўзга кўринган намояндалари диний рутбага ҳам эга бўлган. Масалан, Маҳмуд-хўжа Бехбудий Самарқанд вилоятида муфти лавозимида фаолият кўрсатган. Мунавварқори Тошкент шаҳридаги Дархон масжидида имом, Исҳоқхон Ибрат эса Тўрақўрғонда қози бўлиб ишлаган.

Ўтмишнинг бой маданий меросини ўзлаштирган, дунё бўйлаб саёҳат қилиб, Оврупо, шунингдек, ривожланган муслмон мамлакатларининг саннат ва маданиятда эришган ютуқларини кўрган, бундан муайян хулосалар чиқарган жадидлар Туркистоннинг тараққиётдан нечоғлиқ орқада қолганини теран англаган. Улар шу ваздан Ўрта Осиё муслмон маданияти анъаналарини янгилаш тарафдорлари сифатида майдонга чиққан.

Жадидларнинг жамиятни янгилаш назариясида мутараққий Оврупога яқинлашиш, унинг илғор ютуқларини ўзлаштириш масаласи асосий ўрин тутар эди. Мустамлакачилик туфайли Туркистон оғир вазиятга тушиб қолган, таназзулдан чиқишнинг бирдан-бир йўли Оврупо тажрибасидан фойдаланган ҳолда маданий ислохотлар ўтказиш эди. Бунинг учун, биринчи навбатда, исломнинг тараққиётга муносабати концепциясини муслмон аҳолига тушунарли тарзда ишлаб чиқиш зарур эди. Жадидлар адабий ва публицистик асарлари орқали ушбу гоё тарғибига алоҳида эътибор берди. Абдурауф Фитратнинг “Мунозара” ва “Ҳинд сайёҳининг баёноти” асарлари бунга ёрқин мисолдир. Мазкур асарлардаги икки аж-

набий Қуръонни жуда чуқур биладиган кишилар сифатида намоён бўлади. Ушбу образлар орқали муаллиф Туркистон ва Бухородаги ўқиш-ўқитиш, бошқарув ҳамда армиянинг аҳволига, шунингдек, ижтимоий-иқтисодий ҳаётга баҳо беради. Бунда Фитратнинг тараққиёт ҳақидаги қарашлари айнан фаранг ва ҳинд — бир овруполик ва бир муслмон тилидан баён этилгани бежиз эмас.

Франция фуқароси Қуръон ва ҳадиснинг дунёвий аҳамиятини куйидагича баҳолайди: “Биз фарангилар динингизнинг душмани эсак-да, диний хусуматларимиз тақозо қилганидек, Қуръон ва ҳадисларингизни куйдириш ўрнига, улардан ўз манфаатимиз нуқтаи назаридан фойдаланмоққа, чанқоғимизни қондирмоққа ўргандик. Унинг амрларини амалга оширдик ва фавқулодда тараққиётга эришдик. Ва сизлар гафлатда қолиб, Қуръоннинг саодатли ҳукмларидан ҳамда ҳикматли хабарларидан баҳра ололмай, таназзул тубига тушдингиз” (Абдурауф Фитрат. *Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадид мактаблари хусусинда қилган мунозараси // Танланган асарлар. Уч жилдлик. 1-жилд. Т., 2000, 49-бет*). Бу билан Фитрат овруполик тараққийпарварлар исломга ижобий муносабатда бўлгани каби, муслмонлар ҳам бошқа динларни ҳурмат қилиши зарурлигини таъкидлайди.

Абдурауф Фитрат диний бағрикенглик гоёсини илгари суради, маҳдудликни рад этади. У уламоларнинг ҳеч бир гуноҳсиз пок эканига халқнинг чексиз ишонч билан қарашини хунук оқибатларга олиб келишини кўрсатиш мақсадида тез-тез христианлик тарихи, жумладан инквизиция даврига мурожаат қилади. Фикр-

лари исботи учун кўплаб далиллар келтиради. Чунончи, Фитрат таназзул сабабларини қуйидаги мулоҳазалари орқали кўрсатиб беради: “Ҳақиқатан ҳам, Бухоро ва бухороликлар ҳоли жуда ачинарли бўлиб, воқеан, бу худписанд уламоларнинг ишлари миллатнинг таназзулига сабаб бўлган” (Абдурауф Фитрат. *Ҳинд сайёҳи баёноти // Танланган асарлар. 1-жилд. 116-бет*). Оврупо халқларининг протестант жамоалари ёрдамида черковда чекланмаган ҳокимиятни қўлга киритгани ҳақида ҳикоя қилар экан, уламоларнинг қонун чиқариши ва кишилар тақдирини ҳал қилишига йўл қўйиб бўлмайди, бинобарин, уларнинг кўрсатмаларига кўр-кўрона эргашмаслик керак, деган фикрни илгари суради. Шу тариқа, у дин ва демократия муштараклиги тарафдори бўлиб майдонга чиқади.

Исломдан бўлак маданият ва динларга холис муносабатларини тасдиқлаш мақсадида жадидлар тез-тез Оврупо ва Осиё тарихига мурожаат қилган. Маданиятларнинг ворисийлиги, кўп асрлик тарихий тараққиёт мобайнида уларнинг ўзаро алоқаси ва бир-бирига таъсири ҳақидаги назария бағрикенгликни тарғиб қилишнинг асосий воситаси бўлган. Карл Сеньобос маълумотларига таянган ҳолда, Фитрат Оврупонинг Ўрта Осиёдаги мусулмон ренессанси даврида эришилган деҳқончилик, хунармандчилик, санъат, фан ва бошқа турли илм соҳасидаги ютуқларни ўзлаштиргани билан боғлиқ бир қатор мисолларни келтиради.

Энди Шарқнинг Ғарбдан ўрганиши фурсати етганини тушунган Фитрат бундай ёзади: “Бугун эса, ё Раб, қўлдан кетган маданиятимизни тиклашга ҳаракат қилган заҳотимиз уламоларимиз “кофир бўлдинг” деб бизни йўқ қилиш пайига тушганлар” (*Ўша манба. 120-121-бетлар*).

Жадидларни, хусусан, омманинг тиббиёт соҳасидаги жоҳилиги қаттиқ ранжитарди. Уламолардан кўрқиб, мусулмонлар рус шифокорларига мурожаат қилолмас эди. Шунинг учун Абдурауф Фитрат

ва бошқа маърифатпарварлар бу нарса шариатга хилоф эмаслиги ҳақида ёзди. Жумладан, Фитрат бундай мисолни келтиради: “Аббосий халифалари даврида илмга энг чанқоқ олимлар ва фақиҳлар яшаган бўлса ҳам, жуда кўп табибларга ва ғайридин фозилларига пул ва мансаб бериб, юнон ва ҳинд илмидаги ютуқларни араб тилига таржима қилиб, Бағдод мадрасаларида ўқитганлар. Ҳатто халифа Абу Жаъфар Мансур Аббосий (Имоми Аъзам унинг замонида ўткан) насроний Теорий Бахтйашуни Бағдоднинг бош табиби қилиб тайинлаган. Халифа Хорун ар-Рашид (Имом Абу Юсуф унинг қозиси эди) насроний Бахтйашу бинни Журжисни Бағдоднинг бош табиби ва мажусий Моикони ўзининг хос табиби қилиб тайинлаган эди. Булар ҳам далилдирки, агар биз мусулмонлар бугун ҳам тиб илмининг таҳсили учун Оврупога илм толибларини юборсак ва у ердан донишманд табибларни чақириб, мадрасаларимизда муаллим қилиб тайинласак, бизнинг бу ишимиз шариатга хилоф бўлмайди” (*Ўша асар, 138-бет*).

Исҳоқхон Ибратнинг “Мезон уз-замон” асари ҳам худди шундай панд-насиҳат услубида ёзилган. Асарда аллома Оврупо тамаддуни, технологик ва маданий янгилликларидан фойдаланиш кераклигини илоҳиёт нуқтаи назаридан асослайди. Фитрат фикрларини ўқувчига қизиқарли тарзда етказиш мақсадида ҳикоя шаклини танлаб, адабиёт имкониятларини ишга солса, Ибрат тўғридан-тўғри ваъз ўқиш — амри маъруф усулидан фойдаланади. Б.Бобожонов тўғри таъкидлаганидек, “жамиятдаги мутаассибликка қарши курашишнинг бирдан-бир йўли ҳамюртларининг ҳудожўйлиги билан ҳисоблашган ҳолда уларга тушунарли тилда гаплашиш эканини Ибрат теран англади эди”. Бошқалар каби, Ибрат ҳам икки муҳим мавзуга тўхталади: бирлик ва ҳамжиҳатлик ҳамда Қуръон ва ҳадисга таянган ҳолда ғайридинларга муносабатда бағрикенглик ғоясини тарғиб қилиш. Унинг бағрикенгликка чақириғи барча

одамларнинг бир ота-она — Одам Ато ва Момо Ҳаводан тарқагани ҳақидаги машхур ривоятга асосланади.

Ибрат Фарб маданиятидан ўрганишнинг ашаддий тарафдори эди. У кўп йиллар хорижда яшади, Қашқар, Истанбул, София, Афина, Рим, Кобул, Жиддада бўлди. У 1892-1896 йилларда Бомбей ва Калькуттада яшаб, нафақат урду, балки инглиз ва француз тилларини ҳам ўзлаштирди, қадимги финикий, сурёний ва юнон ёзувларини ўрганди. Рус тилини яхши билиши, рус адабиётидан етарли даражада хабардорлигини-ку гапирмаса ҳам бўлади. Буни қомусий билим ва серқирра истеъдод соҳибининг икки жилдлик салмоқли ўзбекча-арабча-форсча-туркча-ҳиндча-русча лугат — “Лугати ситта алсина”ни яратгани ҳам тасдиқлайди.

Жадидларни кўпинча фарбпарастликда айблар эдилар. Ҳолбуки, айнан шу “қусур” уларнинг бағрикенглигини таъминлаган омил бўлди. Туркистон тараққиётдан жуда орқада қолган бир замонда Фарбнинг ютуқларига қойил қолмаслик мумкин эмас эди.

Янгиликларга салбий муносабатни жадидлар мутаассиблик сифатида баҳолади. Ўзлари эса хорижий сафарлардан албатта янги техника воситаларини (граммофон, кино ва фотоаппаратлар, чироклар, музлатгичлар ва бошқалар) олиб келган. Ўша даврда бу ашёлардан фойдаланиш мумкин ёки мумкин эмаслиги борасида ҳам кескин баҳслар бўлган. Чунончи, Фитратнинг “Мунозара” асари қахрамони бўлмиш бухоролик мударрис жадид мактабларининг мусулмонлар учун зарарли экани хусусида мулоҳаза юритиб, ўқувчиларнинг христианлар қўли билан ясалган курсида ўтиришини бунга мисол қилиб келтиради. Унинг бу эътирозига Фитрат асар қахрамони бўлмиш фарангий тилидан бундай жавоб беради: “Қуръонни нега ҳар ким ҳар ерда ва хас-хашак устида ўқиса мусулмонун кимки камоли эҳтиром билан курсида ўтириб ўқиса кофирдир?” (Фит-

рат. Ҳиндистонда бир фаранги... // Танланган асарлар. 1-жилд. 79-бет).

Туркистоннинг илғор зиёлилари фикрича, айнан диний мутаассиблик техника янгиликларидан фойдаланишга тўсқинлик қилган. Шунинг учун ҳам ҳунармандчилик корхоналари ва устахоналар Россиянинг ривожланган саноати билан рақобатлашолмай, тараққиётдан орқада қолган.

Шу тариқа миллий тараққийпарварлар “кўнгли очиқ ва бағрикенг бўлишга чақириш орқали” ўзларидаги “анъанавий (диний) менталитетни Шарқдаги мусулмон мамлакатларида илмий-техник инқилобнинг зарурлиги ҳақидаги ғоялар билан тамомила муваффақиятли равишда уйғунлаштира олди” (Б. Бобожонов. *Ўша асар, 12-бет*). Айни пайтда бу чоризмининг Туркистон маҳаллий аҳолиси манфаатларини маданият ва ўқиш-ўқитишнинг ривожланишига имкон бермайдиган даражада чеклаб қўйишига (ҳукумат ташкилотлари томонидан христиан дини тарғибининг авж олдирилиши, жадид мактаблари ва газеталарининг ёпиб қўйилиши) асосланган миллий ва диний сиёсатини нозик тушуниши ҳамда танқидий баҳолашига монелик қилмади. Жадидлар чор маъмурияти мусулмонларнинг фаоллашуви ва сиёсий онги ўсишидан манфаатдор эмаслигини теран англади.

Мустамаккачиларнинг Туркистонни нафақат Россиянинг ўзида, айни чоқда Оврупо ва Осиё мамлакатларида кечаётган сиёсий жараёнлар таъсиридан жонжаҳди билан муҳофаза қилиш йўлидаги уринишлари фойда бермади. Рус демократик ҳаракатлари билан мустаҳкам боғланган Россиянинг бошқа мусулмон минтақаларидаги маслақдошлари ўртасидаги алоқа ва ҳамкорлик ўз самарасини берди.

Туркистон жадидларининг мафкуравий қарашлари кўп ҳолларда демократик ҳаракатларнинг интеграцияси туфайли ўлкага қўшни давлатлардан кириб келган ғоявий-сиёсий оқимлар таъсирида ўзгариб борди.

Жадидлар Туркистон истиқболига реал қарар, шарт-шароит ва кучларнинг тенг эмаслигини тушунар эди. Шу билан бирга, улар мусулмонларнинг давлат бошқарувида иштирок этиш ҳуқуқини талаб қилишдан ҳам толмаган. Айниқса, улар Туркистон Россия Федерациясининг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлиши мумкинлигига ишонч уйғотган Февраль инқилобидан кейин бу нуқтаи назар янада яққол намоён бўлди. Лекин тараққийпарварларнинг фикрича, бунинг учун биринчи навбатда ўзаро ҳурмат, диний ва миллий бағрикенглик бўлиши керак эди. Жадидчиликнинг бош мафкурачиси Маҳмудхўжа Беҳбудий 1917 йилнинг апрелида бўлиб ўтган Туркистон ўлкаси ижроия қўмиталари қурултойида — Туркистонда давлат бошқаруви усулига оид мунозаралар авж олган вақтда маҳаллий аҳолининг сайлов органларидаги тенг ҳуқуқли иштирокини қаттиқ ҳимоя қилиб, бундай деган эди: “Мусулмонлар тараққийётда орқада қолган ва улар мутаассибдирлар дейиш нотўғри. Биз бир-биримизни, умуман олганда, кам биламиз, биргаликда оз муддат яшадик, лекин эндиликда бизни озодлик бирлаштиради. Бундай жипслашув ва яқдиллик мусулмонлар манфаатига хизмат қиладди... Олдинги қистовга олишлар, сиқишлар унутилиши ва ортда қолиши керак. Шаҳар ўз-ўзини бошқарувининг бўлиниши руслар учун манфаатли эмас: кўпгина шаҳарларда рус қисмлари ўзларининг эҳтиёжларини қондиришга қодир эмаслар. Руслар ёш мусулмонлар билан биргаликда ишлашлари керак... Руслар сиқувдан хавотир олмасалар ҳам бўлади, мусулмонлар орасида Бухорода яҳудийлар 1200 йилдан буён бойиб ва ривожланиб яшаб келмоқда. Маданият ва қўшинга эга бўлган европалар эса бирор нарсадан хавотирга тушмасалар ҳам бўлади, ammo мусулмонлар ҳуқуқининг қисқариб камайиши демократик тамойилларга зид келган бўлур эди” (*Протоколы съезда Исполнительных Комитетов Туркестанского края. 9-16 апреля 1917. Ташкент, 1917, стр. 29*).

Дастлабки босқичда тараққийпарвар жадидлар мусулмонларни бирлаштиришни асосий мақсад қилиб қўйган бўлса, 1917 йилга келиб, диний ва миллий мансублигидан қатъи назар, барча кучларни бирлаштириш Туркистоннинг Россия таркибидаги мустақиллигини таъминлашнинг асосий шarti деб ҳисобланди. “Биз истаймизки, — деб ёзган эди Беҳбудий. — Туркистон мусулмонлари унда яшаётган рус, яҳудий ва бошқалар билан биргаликда Туркистон ҳукуматини тузса, бизда парламентаризм йўлга қўйилса, унда туркистонлик мусулмонлар шариатга мувофиқ ўз урфодат, анъана ва динига яраша яшасалар. Барча туркистонликлар — яҳудий, христиан ёки мусулмонларнинг манфаатларини ҳисобга олувчи қонунлар чиқарилиши лозим.

Агар биз, Туркистон мусулмонлари биргаликдаги саъй-ҳаракатларимиз билан ислохот ва иттифоққа интилсак, зиёлилар ва тараққийпарварларни бой ва уламолар билан биргаликда бирлаштирсак, унда биз бу билан динимиз, миллатимиз ва Ватанимизнинг гуллаб-яшнаши учун улкан хизмат қилган бўламиз” (*Маҳмудхўжа Беҳбудий. Баёни ҳақиқат // “Улуғ Туркистон”, 1917, 12 июнь*).

Бағрикенглик, диний эркинлик ва барча халқларга нисбатан дўстона муносабат жадидларнинг сиёсий фаоллиги юқори босқичга кўтарилишининг бош омили эди. Бу, айниқса, Туркистон мухторияти ғоясида яққол намоён бўлди. Мухторият жаҳон тажрибасида синовдан ўтган умуминсоний ғояларга асосланган миллий давлат қуриш йўлидаги илк уриши эди.

Жадидларнинг Шўрои исломия партияси ташаббуси билан 1917 йилнинг 7-11 сентябрида чақирилган ўлка мусулмонларининг иккинчи съездидаёқ қабул қилинган қарорда бундай дейилди: “Иккинчи Туркистон ўлка умуммусулмон съезди солдат, ишчи ва крестьян депутатлари советларига ҳокимиятни беришга қарши чиқадилар. Ҳокимият ко-

алициявий бўлмоғи ва мамлакатнинг барча кучларига таянмоғи, яъни умум-халқники бўлмоғи лозим” (“Кенгаш” газетаси, 1917 йил 2 сентябрь). Большевиклар ҳокимиятидан фарқли ўлароқ, Туркистон мухторияти чинакам байналмилаллик ва бағрикенглик асосига қурилган эди. Туркистон Муваққат кенгаши аъзоларининг сони илгари Бутун-россия Таъсис мажлисига Туркистон ўлкасидан сайланган номзодлар сонига қараб аниқланди (32 киши). Миллат мажлиси 54 кишидан иборат бўлиб, шаҳарлар маҳаллий бошқармаларига 4, ўлкадаги турли овруполик ташкилотлар вакилларига 18 ўрин ажратилди (“Эл байроғи” газетаси, 1917 йил 22 декабрь). Шундай қилиб, учдан бир ўрин ўлкадаги барча аҳолининг 7 фоизини ташкил этган овруполикларга берилди.

1917 йил 1 декабрда Туркистон мухторияти муваққат ҳукумати Туркистон ўлкаси аҳолисига мурожаат қилинган варақалар тарқатди. Унда, жумладан, бундай дейилади: “Туркистон ўлкаси мусулмонларининг фавқулодда съезди (Туркистон мухторияти эълон қилинган съезд — Д.А.) Туркистоннинг барча фуқаролари — мусулмонлар, руслар, яҳудийлар, солдатлар ва деҳқонлар, ўлкада яшаб турган барча элатлар ва халқлар, шаҳар ва земство бошқармалари, сиёсий, ижтимоий ва касаба уюшмалари, барча давлат, жамоат ва хусусий муассасаларни Туркистон халқ ҳокимияти атрофида бирлашиб, унинг зиммасига юкланган вазифаларни ҳаётга жорий этишда кўмак беришга чақиради”.

Бу даврга келиб тараққийпарварларнинг диний ва миллий бағрикенглиги умумдавлат сиёсати мақомини олиб, ягона тушунчага айланди.

Лекин жадидларнинг бағрикенглиги ислом маданиятининг аҳамиятини биринчи ўринга қўйишларига монелик қилмади. Улар жаҳон тамаддуни ютуқларида мусулмонларнинг ҳам ҳиссаси борлигини ҳамisha таъкидлаб келган. Ўз мақолаларида Арасту, Афлотун, Суқрот асарларидан кенг фойдаланган, уларга замондош фалсафий оқимлардан яхшигина хабардор бўлган жадидлар улар билан Шарқ ислом фалсафаси ўртасида муштарак жиҳатларни топди. Жадидлар маданиятлараро мулоқотнинг дунёқараш билан боғлиқ тамойилларини қаттиқ туриб ҳимоя қилди. Буни фақат замонавий жараёнлар таъсирига йўйиш унчалик тўғри эмас эди. Диний бағрикенглик Ўрта Осиёда ўзининг тарихий илдиэларига эга. Кўп асрлар мобайнида бу ерда турли этнос ва дин вакиллари тинч-тотув яшаб келган. Шунинг учун ҳам жамиятнинг бир қадар илғор қисми онгида, диний ва ирқий мансублигидан қатъи назар, диний эркинлик ва атрофдаги кишиларга нисбатан дўстона муносабат мавжуд эди.

Айнан шу нарса жадидларга ёш турклар ва мисрлик ислохотчилардан кейин, миллий тенглик ва ўзига хосликни сақлаган ҳолда, овруполиклар сиёсий тажрибасидан кенг фойдаланиш имконини берди. Секин-аста уларда ижтимоий қурилишнинг оврупоча ва шарқона (исломий) принциплари — маҳаллий бошқарувнинг шаръий мезонларга асосланган конституциявий монархия шаклидан мавжуд исломий меъёрларни халқона-демократик тартиб билан боғлайдиган янгича қарашлар шаклланди. Бу ҳол уларга ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатланган демократик давлат қуриш гоёсини амалга оширишга уриниб кўриш имконини берди.

ТАФАККУР ЕРКИНЛИГИ

Учинчи мақола

Рационал ва иррационал тафаккур

Тафаккур тарзини унинг тарихий шаклларида фарқлаш керак. Тафаккур тарзи одатда, воқеликни идрок этиш ва унга бўлган муносабатга кўра, рационал (ақлга, мантикка асосланган) ва иррационал (ақл ва мантикка зид ёки ҳиссий омилларга таянган) бўлади. Бундан ташқари, тафаккур тарзи, аниқроғи, услуби, воқеликни таҳлил қилиш ва умумлаштириш нуқтаи назаридан, метафизик ва диалектик бўлиши мумкин. Воқеликни акс эттириш воситасига кўра эса, конкрет-образли (жумладан, бадиий) ёки мавҳум-тушунчавий (жумладан, илмий) тафаккур шакллари ажратиб кўрсатиш мумкин.

Назарий тафаккур ҳақида гап кетганда, рационал тафаккур кўпроқ ғарбга, иррационал тафаккур эса кўпроқ шарққа хос деган қарашлар анча кенг тарқалган. Уларни юзаки ва нотўғри деб, эътибор бермаслик ҳам мумкин эди. Лекин ўқувчиларда иррационализм шарқ тафаккурининг хос белгиси экан, шундай бўлиб қолади, ахир ҳозирги вақтда маънавий инкирозни бошдан кечириётган ғарб ҳам шарқ қадриятларига қизиқмоқда-ку, деган савол туғилиши эҳтимолдан холи эмас.

Ҳақиқатан ҳам, ҳозирги вақтда ғарбда шарқ маънавий қадриятларига ёки ўз маъ-

навий қадриятлари доирасидаги мистик таълимотларга қизиқиш ортмоқда. Рационализм инкирози тўғрисида ғарбдаги кўплаб замонавий олимлар, масалан, атокли мутафаккир А.Швейцер ҳам ёзган. Умуман, ғарб рационализмининг инкирози сабаблари бугунги кунда атрофлича таҳлил этилган.

Аммо ҳозирги замон шароитида иррационализм муқобил бўла олмайди. А.Швейцер таъкидлаганидек, эски рационализм ўрнини иррационализм эмас, балки унга нисбатан теранроқ янги рационализм эгаллаши керак.

Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлидан олий мақсадларни кўзлаб ҳаракат қилмоқда. Биз бугун юртимизда илм-фан ва техникани, юксак технологияларни, маънавий маданиятни ривожлантириб, ҳақиқий бозор муносабатларини қарор топдирмоқдамиз. Инсон камолоти, унинг эркин ва фаровон яшаши учун барча зарур шарт-шароитларни, жумладан, интеллектуал имкониятларни яратмоқдамиз. Бундай эзгу мақсадларга эса фақат теран ақл ва чуқур мантикка таянган тафаккур ёрдамидагина эришиш мумкин.

Аслини олганда, рационал ва иррационал тафаккур тарзи шарқий ва ғарбий тамаддун, жуғрофий омил ёки диний нуқтаи назар маҳсули эмас. Бу омилларнинг барчаси тафаккур ривожига маълум даражада таъсир кўрсатиши мумкин, холос. Оврупо мамлакатларида, VI-VIII асрларни

қўятурайлик, ҳатто IX-XIV асрларда ҳам, умуман Уйғониш давригача иррационализм ҳукмрон эди.

IX-XII асрлардаги ислом дунёсида эса, назарий тафаккурда аксинча, рационализм устун бўлган. Ҳатто ислом илоҳиёти — калом ҳам рационализмга таянган. Мусулмон оламида мўғул истилосидан кейин маънавиятда, рационал тафаккурда чуқур инқироз бошланди. Лекин, шунда ҳам, XV аср ўрталаригача рационал тафаккур таъсири иррационал тафаккурдан кам эмас эди.

Ғарб рационализмга ислом, айниқса Ибн Рушд таълимоти жуда кучли таъсир кўрсатган. Мусулмон илм-фани, адабиёти ва маданияти Оврупога Испания орқали кириб келган. Чунки испанлар 650 йил давомида араблар ҳукмронлиги остида яшган. Нафақат ўқимишли испан руҳонийлари, кибор, аслзода ва савдогарлари, балки аҳолининг анча кенг қатлами ҳам араб тилини билган. Илмий асарларни арабчадан лотин тилига асосан руҳонийлар ва испан яҳудийлари таржима қилган. Бу таржималар Оврупода Уйғониш даврининг бошланишига туртки берган табиий-илмий асослардан бири бўлган эди.

Аммо Оврупо Ренессанс Испанияда эмас, Италияда бошланган. Чунки бунинг учун зарур бўлган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий-маданий омиллар Италияда Испаниядагига нисбатан кўпроқ эди.

Албатта, бу ўринда ана шу омиллarning барчасини таҳлил қилиш имконига эга эмасмиз. Фақат биргина омил ҳақида тўхталамиз.

XIII асрда Оврупо олимларига Ибн Рушд (Аверроэс) асарлари таъсири жуда кучли эди. Черков ва илм-фан Ибн Рушд фалсафаси теваарагида қаттиқ баҳслар олиб борарди. Ҳатто Рим католик черкови Фома Аквинат талқинидаги Аристотель ва Ибн Рушд таълимотини “қонунлаштирган” эди. (Томизм — Фома Аквинат таълимоти католицизмдаги биринчи рационалистик оқим. Бугунги кунда томизмнинг замонавий шакли — неотомизм Рим католик черковининг расмий фалсафий таълимоти ҳисобланади.)

Ибн Рушд вафотидан кейин ҳатто ғарб фалсафасида аверроизм деб аталадиган изчил рационализмга асосланадиган оқим вужудга келади. Аммо Реконкистандан кейин (испанларнинг араб ҳукмронлигига чек қўйиб, уларни Испаниядан ҳайдаб юбориши) испанларда исломий кадрятларга нисбатан салбий муносабат, кескин миллатчилик қарор топади. Оқибатда испан аверроистлари, христиан бўлишига қарамай, мамлакатдан қувғин қилинади. Улар жанубий

Франциянинг Испанияга чегарадош худудларига жойлашиб олади ва ғарб маънавий ҳаётига таъсирини давом эттираверади.

Бу даврга келиб Испания Оврупода иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан қудратли давлатга айланган, айниқса испан флоти дунёда ғоят кучли ҳисобланар эди.

Испан қироли французлардан аверроистларни Франциядан ҳайдашни талаб қилади. Испания қудратидан чўчиган француз қироли аверроистларни мамлакатдан чиқариб юборади. Улар Франциядан Италияга кўчиб, ўша ерда фаолиятини давом эттиради. Аверроизм оқими XVI асргача сақланиб қолади. У Италияда ва сўнгра бутун Оврупода Ренессанснинг бошланишига таъсир кўрсатади, рационал тафаккурнинг диний мистика ва иррационализмдан устун келиши йўлида илмий-интеллектуал асос бўлиб хизмат қилади. Атоқли файласуф Роже Бэкон, машҳур брабантлик Сигер, Дунс Скот Ибн Рушд таълимотининг давомчилари эди. Италияда XIV-XVI асрларда, яъни Ренессанс арафасида ва унинг юксалиш даврида Помпонаци, Ваннини, Иккилини, Цабарелла, Кремонини каби аверроистлар етишиб чиққани бежиз эмас.

Католик черкови жорий этган инквизиция судининг қийноқ ва тақиқлари, Жордано Бруно каби олимларнинг тириклай ўтда ёқиб юборилиши ҳам рационал тафаккурнинг ғолибона юришларини тўхтатиб қололмади. Оврупода дастлаб янги тафаккур элчилари — Рене Декарт ва Бенедикт Спиноза, кейин маърифатпарварлик вакиллари — инглиз ва француз рационалист-файласуфлари (материалист ёки идеалист бўлишидан қатъи назар) етишиб чиқди. Айнан шу даврда (XVI-XVII асрлар) Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Ибн Рушд, Улуғбек, Али Қушчи каби рационал тафаккур даҳоларини етиштириб берган ислом мамлакатларида рационализм инқирозга юз тутди бошлаган эди.

Ғарб Ренессансига туртки бўлган асосий омиллardan бири фақат аверроизм ёки умуман рационализм эмас. Биз бундай қатъий фикрдан йироқмиз. Ренессанс — кенг миқёсда олганда — ғарб ижтимоий тараққиётининг маҳсули. Уни вужудга келтирган омиллар орасида нафақат илмий-маданий, балки ижтимоий-иқтисодий омиллар ҳам бор. Бу ҳақда гап кетганда, энг аввало, товар муносабатларининг қарор топа бошлагани, шахарлар, мануфактура ва цехларнинг тез ривожланганини таъкидлаш керак. Аммо аверроизмнинг ғарбда рационал тафаккур шаклланишига ва Ренессанснинг

бошланишига муносиб ҳисса қўшганига шубҳа йўқ. Афсуски, бу масала на оврупolik, на ислом мамлакатлари олимлари томонидан алоҳида ўрганилган эмас.

Шарқ тараққиётида, турли сабабларга кўра, илмий-интеллектуал юксалишдан кўра иқтисодий ўсиш ортда қола бошлади. Натижада табиатшунослик борасидаги янгиликлар ва илмий-техникавий кашфиётларга, бу йўналишдаги тадқиқотларга талаб сусайиб кетди. Бу эса охир-оқибатда рационал тафаккурнинг илмий-интеллектуал асослари заифлашувига олиб келди. Боз устига, иррационализм ва рационализмнинг ислом доирасидаги курашида иррационализмнинг мавқеи тобора мустаҳкамланди. Чунончи, тасаввуфнинг янги тариқатлари вужудга келди ва уларнинг таъсири кучайди.

Шуниси қизиқки, иррационализмга мойиллик, баъзи ҳолларда тафаккур эркинлигига интилиш тарзида тушунтирилади. Аслида масаланинг моҳияти анча мураккаб. Маълумки, калом илмида ўзига хос мактаб яратган диний рационализмнинг буюк намояндаси, улуғ ватандошимиз Абу Мансур Мотуридий эътиқод масаласида ақл ва нақлга таяниб иш тутиш лозимлигини уқтирганда, диний амалиётдаги анъаналарнинг (нақлнинг) инсон тафаккурига, унинг ҳақиқий мўмин ва эркин инсон бўлишига таъсирини эътироф этган.

Бу хулосани нафақат эътиқод ва тақво масаласига, балки анча кенгрок, бутун ижтимоий ҳаётга нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Маскур қарашдан эркинлик ақлга таяниб иш тутиш билан бирга, инсоннинг анъаналарга, яъни жамиятда шаклланган, қабул қилинган қадриятлар тизимига мослашиши ҳам экани аён бўлади.

Калом илми диний рационализмга асосланган эди. Куръонни тафсир қилиш илми — илм ут-тафсирга ҳам илк бор муътазиллийлар (калом таълимоти асосчилари ва шу йўналишдаги йирик оқим) асос солган. Оламни тушуниш, унга оқилона муносабатда бўлиш, уни ақл тарозусидан, таҳлилдан ўтказиш каломнинг асосий тамойилларидан ҳисобланган.

Калом ислом тарихида муҳим ўрин тутган. Бу оқим юксалиш даврида тафаккур эркинлигига таянган (албатта, ислом доирасида) ва уни қўллаб-қувватлаган. Ислом тамаддуни айнан калом устунлик ва етакчилик қилган даврда ижтимоий тараққиётда, маданият, фалсафа ва илм-фанда, хусусан, математика, астрономия, тиббиёт ва табиатшуносликнинг бошқа соҳаларида

тенгсиз ютуқларни қўлга киритган (IX-XII асрлар). Лекин калом таълимотининг мавҳумрок тушунчалари кенг жамоатчилик англаб олиши учун оғирлик қилган. Каломнинг асосий масалаларини тушунишда ҳатто маърифатли мулларнинг орасида ҳам ягона қараш йўқ эди. Шу боис, бир томондан, калом илмида ҳар хил қарашлар, ўзаро мухолиф мафкура ва фирқалар пайдо бўла бошлади. Иккинчи томондан — догматизм кучайди. Оқибатда каломнинг концептуал услубий муштараклиги заифлашди. У аста-секин ўз ўрнини иррационал қарашларга бўшатиб берди. Табиатшунослик ва дунёвий илм-фан қўлга киритган ютуқлар расмий диний таълимотларга зид кела бошлади. Ижтимоий ҳаётдаги зиддиятлар ҳам кучайиб бораверди. Энди бу тасаввурларни янгилаш, яъни асосий тамойилларни бошқача талқин қилиш лозим эди. Шундай қилиб, иррационализмга эҳтиёж ортди. Иррационал талқин вазиятга қараб турлича товланиб кетаверади. Чунки унга эклектика хос. Рационализм эса мавжуд ҳолатни таҳлил этиб, камчиликларни танқид қилади, ўз баҳосини далиллар ёрдамида асослайди.

Мусулмон шарқида каломдан кейин маънавий ҳаётда тасаввуф етакчилик қила бошлади. Тасаввуф эркинлик масаласини инсонни фоний дунё билан боғлаб турадиган, унинг боқий дунёдаги қисматига таъсир кўрсатадиган нафсдан қутулиш, ўзликдан батамом воз кечиш, фано бўлиш орқали Ҳақ васлига етишишдан иборат деб талқин қилди. Тасаввуф Оллоҳни ақл воситасида билиш мумкин эмаслигини, рационал тафаккур имкониятлари чекланганини тўғри таъкидлади. Аммо у рационализм ва умуман тафаккур имкониятларини бирмунча паст баҳолаб, кўпроқ иррационал туйғу, ишқ завқи, иррационал ишончни устун қўйди. Куръонни тафсирлаш, дин ва шариат асосларини тушунтиришда кўпроқ мажозий талқинга мойиллик кўрсатди.

Шу ўринда калом илми тафаккур бора-сида негара тасаввуфга ташаббусни бериб қўйди, деган савол туғилиши табиий.

Бу иррационализмнинг ўз салоҳиятига кўра рационализмдан устунлиги далилими ёки бундай ҳолат бошқа омиллар таъсирида юз бердими? Аслида тафаккурда, айниқса илм-фанда рационализм мантиқий асос вазифасини бажаради. Иррационалистик унсурлар, аксинча, кўп ҳолларда илмий назария ва хулосалардаги турли хатолик ҳамда ноаниқликлар самарасидир.

Калом илмининг талқини бўйича, Оллоҳ

борлиқнинг ягона ва мутлақ манбаи, яратувчи ва белгилувчидир. У — ягона ва бўлинмас, моддий хусусиятларга эга бўлмаган зот. Шу сабабдан у инсоннинг тасаввурларига сиғмайди. Оллоҳ, сифатларига кўра, Раҳмон ва Раҳим, айни пайтда Жаббор ва Қаҳҳор ҳамдир.

Инсон Оллоҳ йўлидан бориши лозим ва шунга мажбур. Унинг тақдири азалдан белгилаб қўйилган. Шу боис бу дунёда инсоннинг танлаш имконияти чекланган (савоб ва увол, ҳалол ва ҳаром, мўминлик ва куфр, яхшилик ва ёмонлик ўртасида).

Калом ўз тадқиқот ва қизиқишлари доирасида инсон руҳиятининг эркинлиги ва абадийлиги масаласига эътиборни сусайтирди. Тасаввуф, каломдан фарқли ўлароқ, Оллоҳнинг васлига етиш (восил бўлиш) масаласини қўйди ва ўзича уни ижобий ҳал қилди. Энди Оллоҳ инсоннинг яшайдан кўзда тутган мақсадига, ҳаётининг бирдан-бир мазмунига айланди. Тасаввуф инсон ва Оллоҳ ўртасидаги трансцендент тубсизлиқни енгиб ўтишга имкон яратди.

Оллоҳни на ақлан билиш, на физиологик ҳис этиш имконсиз. Уни фақат қалбан ҳис қилиш мумкин. Масалага бундай ёндашув бандаларнинг ибодатига ҳам, кундалик диний мажбурият ва мўминлик амалларини адо этишига ҳам теран мазмун, аниқ мақсад ҳамда рағбат бағишлади: Оллоҳ васлига восил бўлиш мумкин, бу банданинг ўзига боғлиқ. Калом мўмин бандасига Оллоҳ васлига фақат нариги, боқий дунёда эришишни ваъда қилса, тасаввуф фоний дунёда ҳам унга етишиш мумкинлигини таъкидлайди ва шу тариқа каломдан ташаббусни олиб қўяди.

Тасаввуф руҳ эркинлигига эришиш йўллари ҳақида мулоҳаза юритади. У ақлни ожиз, ҳиссиётни (ишқни) эса Оллоҳга етказувчи восита, деб эълон қилади. Албатта, калом ўз ўрнини тасаввуфга бўшатиб беришининг бошқа ички метафизик (фалсафий) сабаблари ҳам бор. Улар орасида калом доирасида бир-бирига зид турли заиф мактаб ва фирқаларнинг кўпайиб кетгани, баъзилари мутаассибликка анча мойил бўлганини назарда тутиш керак.

Ижтимоий тараққиёт, илм-фан, мамлакат ривож, халқ фаровонлиги кўп жиҳатдан эркин ва рационал тафаккур юритишга боғлиқ. Иррационал тафаккур, мавҳум хилқатга интилиш, хаёлпарастлик алоҳида шахсни унинг наздида, субъектив тасаввурда эркин ва бахтиёр қилиши мумкин, аммо бутун жамиятни бахтли қилолмайди.

Инсоннинг қалб кечинмалари, эътиқод

туйғуси, унинг руҳиятидаги ақл доирасига сиғмайдиган иррационал жиҳатлар, ботиний шуур, қисқача айтганда, трансцендентлик тафаккурдан кам аҳамиятга эга эмаслигини кашф этиш ва кўрсатиш тасаввуфнинг улкан ютуғидир. Аммо фонийликка интилишда тафаккурни иррационал кечинмаларга тобе қилиб қўйиш бундай мураккаб масалага биртомонлама ёндашувдан бошқа нарса эмас.

Шундай қилиб, тасаввуф инсон эркинлигини ижтимоий амалиётдан, тафаккур эркинлигини эса жамият ва табиатни конкрет илмий тадқиқ этиш ва билишдан ажратиб, кўпроқ руҳият, эътиқод, ишқ ва фано масалалари томон йўналтирди. Инсон Оллоҳни покиза қалб орқали танисагина ҳақиқий ўзлигини топади, онгу тафаккури эркинлик мақомига кўтариллади. Тасаввуф руҳият эркинлигини инсоннинг ўз имкониятларини юзга чиқариши ва шахсияти юксалиши билан эмас, балки Оллоҳни трансцендент кашф этиши ва маънавий камолоти билан боғлаб тушунтиради.

Инсон эркинлиги унинг фикри-зикри ва амалий фаолиятини ҳаёт муаммоларидан имкон қадар халос этиб, ўзини эркин ҳис этишида намоён бўлмайди. Инсон эркинлиги фақат унинг субъектив кайфияти, ҳатто эътиқодидангина иборат эмас. Субъектив кайфият ва эътиқод — инсон эркинлигининг бир кўриниши, холос. У баъзан реал мазмундан кўра хаёлий мазмунга эга. Ҳаётнинг реал муаммоларидан, ўзини ўраб турган муҳит ва вазиятдан юз ўгирган, узоқлашган киши экзистенциал ҳолати ҳамда эҳтиёжларини, уларни юзга чиқаришининг объектив имкониятларини яхши англамайди. Бинобарин, у холос ва ҳар томонлама фикр-мулоҳаза юрита олмайди, яъни эркин тафаккурга эга бўлолмайди.

Юқорида айтилганидек, илк ислом олға сурган омонларнинг амалда юзга чиқмагани, уларнинг талқини одамларни қаноатлантирмай қўйгани, уларни иррационал, мажозий талқин қилиб, омма кўнглида янги умидлар уйғотиш эҳтиёжи ҳам тасаввуфга йўл очди.

Ҳар бир тарихий даврда иррационализмни озиклантирувчи ижтимоий сабаблар етарли бўлади. Масалан, ҳозирги замон ғарб рационализми инқирозининг сабаблари орасида геосиёсий, ижтимоий-сиёсий сабаблар, XX асрда юз берган иккита жаҳон уруши, “совуқ уруш” ва янги термоядро уруши хавфи, икки ҳукмрон тузум ўртасидаги зиддиятлар, демографик ва экологик муаммолар, илмий-техникавий тараққиёт ву-

жудга келтирган жамият ва табиат, инсон ва жамият (ўзаро бегоналашув ҳамда айни пайтда ўзаро боғлиқликнинг кучайиши) ўрта-сидаги қарама-қаршилиқлар ҳам бор.

Шу билан бирга, иррационализмнинг оламни билиш билан боғлиқ сабаблари ҳеч қачон тугамайди. Жумладан, бош сабаб — инсон ақли ва билимининг тарихан чекланганидир. Коинот, табиат, жамиятдаги ўзгаришлар, инсон ички дунёси ва руҳиятидаги турли ҳолатларни одамзод тафаккури тўлиқ тушунириб беролмайди. Лекин инсон тафаккури шундай тузилганки, у оламнинг яхлит ва тугал манзарасини яратишга ҳаракат қилади. Шу боис ҳақиқатни тўлақонли намоён этиш учун етишмаган билим ва тушунчалар ҳалқасини турли фаразлар, эҳтимоллар, ўзи ўйлаб топган фантастик тасаввурлар ёрдамида тўлдиради. Бу фаразлар баъзан иррационал, мистик мазмун касб этади. Айниқса, инсонга сирли мўъжиза бўлиб туюлган нарсаларнинг моҳияти, уларнинг ички-ташқи жиҳатлари, пайдо бўлиш сабаблари ҳақида мулоҳаза юритилганда, иррационализмга мойиллик кўпроқ кўзга ташланади.

Кези келганда инсон онги ва тафаккурига хос яна бир муҳим хусусиятни таъкидлаш жоиз. Одамзод ўлимга, умрнинг ўткинчилигига сира кўниқолмайди. Жисмоний ўлим туфайли инсон ҳаётининг тўлиқ барҳам топиши, унинг назарида, бу ҳаётни қандайдир мақсадсиз, маънисиз қилиб кўяди. Дин бу зиддиятларни энгиб ўтишда инсонга ёрдам беради. Руҳнинг абадийлиги, нариги дунёда инсоннинг бу оламдаги ишлари, хулқ-атвори учун мукофот ёки жазо кутиб туриши (ҳиндуизмда инкарнация — бошқа шаклдаги ҳаётнинг давом этиши) унинг умрига мақсад ва маъни бағишлайди.

Иррационализм ва мистикага мойиллик инсон табиатига хос мўъжизага интилишдан, бир хилликдан, турмуш тарзидаги андоза ва қолиглардан лоақал хаёлан кутилиш, ўз фантазияларига, орзу ва ҳавасларига эркинлик бериш истагидан ҳам келиб чиқади.

Жамиятда кескин бурилишлар юз бераётганда теософик, парапсихологик, спиритуалистик “мўъжиза” ва уйдирмаларга қизиқиш ҳатто айрим зиёлиларда ҳам пайдо бўлади. Улар бундай “мўъжиза” ва уйдирмаларга сидқидилдан ишона бошлайди. Ўзларини оқлаш (аникрофи, юпатиш) учун “далил”лари ҳам тайёр: “Ахир, дунёда биз билмайдиган нарсалар ҳам бор-ку! Ҳали дунёнинг барча сирларини кашф этиб тутаганимиз йўқ-ку! Бизга афсона ва мўъжиза бўлиб туюлган нарса, эҳтимол авлодларимиз учун оддий ҳодисага айланар?..”

Аслида тарихий бурилиш даврида рационализмга бўлган қизиқиш объектив зарурат сифатида кучаяди, чунки бу пайтда собиқ тузум кадриятлари қайта баҳоланиши, унинг камчиликлари танқид қилиниши лозим. Бироқ маданий мерос ҳар доим ҳам изчил ва холис баҳоланавермайди. Улардан айримларининг аҳамияти ошиб, айримлариники эса, аксинча — пасайтириб юборилиши, ҳатто инкор қилиниши ҳам мумкин. Бундай ўзгаришлар даврида баъзан келажакка доир режаларда “романтик” кайфиятлар намоён бўлиб қолади. Булар ҳам одамларда маълум даражада иррационал кайфият туғдиради.

Тафаккурнинг иррационал мазмун касб этишига яна кўплаб сиёсий ва ижтимоий омиллар ҳам таъсир кўрсатади. Чунончи, ижтимоий зўравонлик, зулм, ижтимоий кўрқув, улар натижасида ҳосил бўлган номуқаммаллик туйғуси (жумладан, колониализм, сиёсий қарамлик шароитида), ижтимоий турғунлик, ҳукмрон мафкуранинг мавжудлиги ва догматизм ҳамда мутаассибликка асосланиши, ишлаб чиқаришни, иқтисодиётни бошқаришда волюнтаризм ва адолатсизликка йўл қўйиш сингари омиллар иррационализмни озиклантиради.

* * *

Назаримизда, рационализм ёки иррационализмнинг тафаккурда етакчилик қилишига таъсир кўрсатувчи сабабларнинг айримлари тўғрисида батафсилроқ тўхталиш мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Рационализм ривожига амалий тафаккурнинг иқтисодий ҳаётдаги ўзгаришлар туфайли мазмунан ва шаклан бойиши катта аҳамият касб этиб келган. Амалий тафаккур эса энг қадим замонларданок инсоннинг яшаш учун кураш зарурати асосида ривожланган. Меҳнат қуролларини ясаш ва такомиллаштириш, ов қилиш, озиқ-овқат учун ярқли ўсимликларни топиш, ўзини ҳимоя қилиш қадимги аждодаларимиздан ақл билан иш тутишни талаб қилган. Шу зайлда инсон тараққиётининг турли босқичларида амалий тафаккурда рационал унсурлар кўпайиб бораверган.

Рационал тафаккур ривожини тақозо этган ижтимоий-тарихий омилларнинг энг асосийларидан бири — шаҳарларнинг вужудга келиши эди. Маҳалла ва гузарларнинг тигиз жойлашуви одамлар ўртасидаги муносабатларни қатъий қоида ва меъёрлар ёрдамида тартибга солиш, аҳолининг хавфсизлигини таъминлаш, юқумли касал-

ликлар, ичимлик сувининг ифлосланиши ва очликнинг олдини олишни талаб қилар эди. Бу эса шаҳарни мудофаа девори билан ўраб олиш, уни бошқарувчи ҳоким ва унинг маъмуриятини сайлаш (тайинлаш), қатъий қоида ва меъёрлар кодексини (қонунлар) яратиб, улар асосида маҳаллалар, фуқаролар ўртасидаги алоқаларни, маиший турмушни оқилона ташкил этиш ҳамда шаҳарнинг ташқи савдо ва бошқа алоқаларини тартибга солиш каби чора-тадбирларни амалга оширишни тақозо этди.

Илк давлатлар катта ҳудудларда эмас, айнан шаҳарларда — “шаҳар-давлат”лар шаклида пайдо бўлган. Чунки катта ҳудудда яшовчи турли уруғ ва қабилаларни бирданига ягона қонун-қоидалар асосида бирлаштириш, давлат идораси ва қонунига бўйсундириш қийин бўларди. Шаҳар аҳолиси тарқоқ ҳолда яшаган қишлоқ аҳолисига нисбатан бирмунча устунликка эга эди. Хусусан, улар турли тажовузлардан сакланиш, ҳунармандчилик ва деҳқончилик маҳсулотларини келишилган қатъий нархларда сотиш, умуман ўзининг умумий манфаатини тезроқ англаб олиш имконига эга эди.

Давлатнинг вужудга келиши қонунчилик, ҳарбий илм ва давлат мафкурасини, амалдорлар, зиёлилар, ақлий меҳнат билан шуғулланувчилар қатлами шакллантирди. Амалдорлар, судьялар, қонунларни битувчи ва амалга оширувчиларни ўқитиш ҳамда тарбиялаш керак эди. Ҳунармандларни хомашё билан таъминлаш, тайёр маҳсулотларни сотиш масаласи ҳам тегишли мутахассисларга эҳтиёж туғдирди. Давлатга ҳарбийлар, қурувчилар, меъморлар, олимлар, ўқитувчи ва санъаткорлар керак эди. Давлат бўлажак мутахассисларни етиштириш ва ўз шаҳрига, халқига содиқлик руҳида тарбиялаш учун махсус таълим тизимини яратди. Натижада таълим-тарбия соҳаси, илм-фан, тиббиёт, санъат, адабиёт, фалсафа ва илоҳиёт ривожланди. Назарий тафаккур амалий тафаккурдан ажралиб чиқди.

Тафаккур тараққиётининг кейинги босқичларида ҳам аҳолининг зичлиги, ўзаро ички муносабатлари интенсивлиги, турмуш тарзининг шаҳар турмуш тарзига яқинлиги унда рационал ва иррационал унсурлар нисбати ва ривожига таъсир кўрсатиб турди. Масалан, Оврупода XVI-XVII асрлардан шаҳарлар тез ривожланди, аҳолининг зичлиги ўзаро муносабатларни тартибга солишда қонун меъёрларининг аҳамиятини кучайтирди, одамлар тафаккурида рационал унсурларнинг кўпайишига хизмат қилди.

Табиий иқлим шароити деҳқончилик ёки

яйлов чорвачилиги учун унча қулай бўлмаган ҳудудларда меҳнат қуролларини такомиллаштириш, ҳунармандчиликни ривожлантириш зарурати кучайиб борди. Бу масалаларни оқилона ҳал қилиш учун амалий ва назарий изланишлар олиб борилгани туфайли рационал тафаккурни юксалтириш омиллари мустаҳкамланди. Иқлим шароити қулай ҳудудларда эса ишлаб чиқаришда маълум даражага эришилгач, изланишлар сусайиб кетди. Шу боис шарқ ва ғарб тараққиёти ва тафаккуридаги тафовутларнинг жузъий сабабларидан бири табиий юғрофий омил ҳисобланади.

Жамиятнинг юксалиш жараёнида тафаккур тарзига ишлаб чиқариш, тақсимот, алмашув сингари иқтисодий омилларнинг таъсири ортиб борди. Меҳнат қуроллари ҳамда ишлаб чиқариш технологияларини такомиллаштириш зарурати табиатшунослик ва техникани ривожлантиришни, улардан унумли, оқилона фойдаланишни тақозо этади. Бу эса рационал тафаккур ривожини объектив заруратга айлантиради. Лекин ишлаб чиқарилган маҳсулотлар адолатли ва холис мезонлар асосида тақсимланмаса, савдо-сотик (алмашув) номаъқул бўлса, тафаккурда иррационал унсурлар сакланиб қолади, ҳатто кўпаяди. Жамиятда адолат ва ҳақиқат қарор топишига ишонмаслик одамларда қаттиққўл дохийга интилишни (дохийпарастлик), шахсга сиғишига мойилликни кучайтиради. Жамият аъзоларининг баъзи бир қисми психологиясида ҳар қандай йўл билан бойлик ортиради — “олтин васвасаси” ортади.

Оврупода тафаккурнинг рационаллашувига рақобат муҳити ҳам кучли таъсир кўрсатган. Бу борада, энг аввало, ишлаб чиқаришни калькуляция қилиш тажрибасини эслаш керак. Унга кўра, маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланадиган харажат — хомашё, бутловчи қисмлар, ёнилғу, транспорт хизмати ҳамда солиқ ва тўловларга кетадиган пуллар маҳсулот баҳоси орқали қопланиб, ҳунарманд оиласи эҳтиёжларини қондириши зарур.

Натурал ва яримнатурал ҳўжалик юридадиган деҳқон ёки бошқа касб эгалари учун ишлаб чиқаришни калькуляция қилиш, уни муттасил рационаллаштириш шарт эмас. Аммо фақат биргина касб орқали рўзгор тебратадиган, бошқа кўшимча даромад манбаи бўлмаган шаҳарлик ҳунарманд учун бу тажриба жуда муҳим.

Рақобат шароитида мануфактуралар, кейинчалик цех ва фабрикалар пайдо бўлиши ишлаб чиқаришда калькуляциянинг

аҳамиятини, сарф-ҳаражатларни камайтириб, технологияни, ишлаб чиқаришни узлуксиз такомиллаштириш заруратини оширади. Айнан шу туфайли илм-фан ва муҳандис-техник зиёлилар капиталистик халқ хўжалигининг муҳим таркибий қисмига айланади. Бу эса назарий тафаккурда ҳам рационализмнинг мавқеи мустаҳкамланиши учун кўшимча ижтимоий-иқтисодий замин вазифасини ўтади.

Шундай қилиб, XVII-XVIII асрларда товар ишлаб чиқариш жараёни ва шаклланаётган эркин бозор талаблари ғарб аҳолисининг амалий тафаккурини аста-секин рационаллаштириб юборди. Рационал тафаккур эса товар ишлаб чиқариш ва ғарб иқтисодиёти ривожини учун интеллектуал асос вазифасини ўтади. Ғарб маърифатпарварлари ва ишбилармонлари, бошқарув соҳаси арбоблари буни тез англаб олди ва ҳаётга, меҳнатга рационал ёндашувни тарғиб этди. Биз бунинг далили сифатида дастлабки АҚШ маърифатпарварлари ва миллат асосчиларидан бири Бенжамин Франклин асарларидан парчалар келтирмақчимиз: “Унутма, вақт — пулдир”... “Агар сен ақли ва ҳалол киши сифатида танилсангина, йиллик 6 фунтдан фойдаланиш учун 100 фунт қарз олишинг мумкин. Бордию кимдир кунига 4 пенс бекордан-бекор сарфласа, у бир йилда 6 фунтни беҳуда бой беради, бу эса 100 фунтдан фойда олиш ҳуқуқининг баҳосидир. Кимдир кунига 4 пенс қийматидаги вақтини йўқотса — майли, у бор-йўғи бир неча дақиқани ташкил этсин — у бир йилда ҳаммаси бўлиб 100 фунтдан фойдаланиш имконини бой беради”.

“Унутма, кредит — пулдир”... “Кимки вақтида тўласа, унга бошқаларнинг ҳамёни очикдир, деган мақолни эсда тут. Қарзини вақтида узадиган киши дўстларига зарурати сезилмай турган пулларни истасан пайтда қарзга олиши мумкин”. “Шу боис олган қарзингни белгиланган муддатдан бир соат ҳам ортиқча кечиктирма”. “Кўлингдаги барча нарсани ўзиники деб билишдан ва шунга мувофиқ яшашдан эҳтиёт бўл. Кредит манбаи бўлган кўпчилик кишилар ўзини ўзи тузоққа ташлаётганини билмай қолади. Бунга йўл қўймаслик учун даромад ва буромадингни аниқ ҳисоб-китоб қилиб бор”...

Ҳалол ва меҳнатсевар бўлишни дин ҳам талаб қилган. Ҳалоллик ва меҳнатсеварлик — савоб, Яратганга маъқул иш. Ҳаром ва текинхўрлик — увол, гуноҳ. Бенжамин

Франклин ҳалоллик — яхши яшаш, кредит олиш, бойиш учун меҳнатсеварлик қаторида ана шу фазилат ҳам бўлиши зарурлигини таъкидлайди. Ҳаромхўрлик — зарар. Бундай кимсага ҳеч ким ишонмайди, кредит бермайди. Бундай ёндашув асосида ҳаёт ва меҳнатга рационал муносабат ётади.

Шарқ мамлакатларининг XVI-XIX асрларда тараққиётдан ортда қолиб кетишининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш тақозо этадиган дунёқараш билан, хусусан рационал тафаккур юритишининг қолюқлиги билан боғлиқ томонларини жамят ҳаётининг ҳар бир соҳаси бўйича таҳлил қилиш ва бунга ишончли далиллар келтириш мумкин. Лекин биз бу ўринда немис файласуфи М.Вебердан битта иқтибос келтириш билан чекланамиз: “Турли олий ўқув юрталари, жумладан, шаклан бизнинг университет ва академияларимизни эслатувчи билим муассасалари бошқа халқларда ҳам бўлган (масалан, Хитой ва ислом мамлакатларида). Лекин ўзига хос мазмундаги рационал ва системали, яъни профессионал, замонавий илмий фаолият ва мутахассис олимлар фақат ғарбда маълум. Уларнинг мутахассис-хизматчи сифатидаги мазкур маданиятдаги ҳукмрон мавқеи, энг аввало, замонавий ғарб давлати ва замонавий ғарб иқтисодиётининг таянчи бўлиши билан белгиланади” (Вебер М. *Избранные произведения*. М., “Прогресс”, 1990 г., стр.46).

Вебер давлат қурилиши, иқтисодиёт, хатто архитектура ва санъат бўйича ҳам шунга ўхшаш фикрларни илгари сурган.

Ғарбда ижтимоий муносабатлар шу даражада рационаллашган ва объективлашганки (яъни, у ерда шахсининг интилиш ва манфаати жамоа хоҳиш-иродаси, кайфияти ва нимагадир мойиллиги, диди ҳамда урф-одатлардан, маиший мазмундаги одамгарчиликдан устун туради), хизмат бурчини бажараётган давлат амалдори фақат хизмат низомига, қонунга, юқори мансабдор берган буйруққа (унинг тартиби ҳам низомад белгиланган) бўйсунди. Хизмат бурчини бажаришида унинг таниш-билишчилик ва кўнгилчанликка йўл қўйиши тақиқланади. Унинг хизмат соҳасидаги обрўси фақат шахсий фазилатлари билан эмас, балки низомад биноан аниқ ва тез ҳаракат қилиши, ҳиссиётлардан устун бўла олиши билан белгиланади. Яъни, унинг функционал (хизматчилик) хислатлари инсонийлик фазилатларидан устун ҳисобланади.

Жамиятнинг давлат хизматчиларига бундай талаб қўйиши ҳар қандай ўзбошимчаликнинг, нуфузли амалдор ва шахсларнинг илтимоси, талаби ёки турли найранглари жамиятдаги қонун ва тартиблардан устун бўлиб кетиши, субъективизм ва волюнтаризмнинг олдини олишда фойдалидир. Айни пайтда хизматчи фаолиятини бундай баҳолаш тартиби мансабни суниистъмол қилиш, бюрократизм ва инсонийликдан четлашишнинг кучайишига сабаб бўлиши мумкин. Шундай бўлса-да, рационаллашиш ва объективлашиш ривожланган ғарб мамлакатларида пировард натижада ҳуқуқни, давлат бошқарувини барча синфлар, табақа ҳамда қатламлардан ҳам, алоҳида шахсдан ҳам устун қилиб қўйди, фуқаролик жамияти асосларини шакллантирди.

Бизда эса чоризм мустамлакасига ўрта асрларда қарор топган эски қоидалар ўзгармай турди, чунки саноат ишлаб чиқариши оилавий ҳунармандчилик даражасида қолиб кетди. Шу боис мануфактуралар, йирик цехлар, фабрика ва заводлар вужудга келмади. Муҳандис-техник ходимлар, бошқарувчи, ҳисоб-китоб юритувчи бухгалтерлар ва шу каби мутахассислар алоҳида ижтимоий қатлам сифатида шаклланди.

XI асрда Хоразм Маъмур академиясида, XV асрда Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси (университети) ва расадхонасида фаолият кўрсатган олимлар илм-фан билан шуғулланувчи профессионал кишилар эди. Лекин улар алоҳида ижтимоий қатлам сифатида шаклланиб, жамиятнинг зарур таркибий тузилмасига айланмади. Чунки уларнинг ўрни ва ижтимоий вазифаси иқтисодий тузум хусусиятларига асосланмаган эди. Уларнинг алоҳида ижтимоий қатлам сифатида шаклланиши ва жамиятга таъсир ўтказиши давлат тепасига қандай ҳукмдорларнинг келишига боғлиқ бўлган. Бордию маърифатпарвар подшоҳ тахтга чиқса, бундай тузилма пайдо бўлиб қолар, унинг тахтдан кетиши билан профессионал илмий тадқиқот соҳасига бўлган эътибор аста-секин сусайиб кетар эди.

Бугунги кунда жамиятимизнинг таркибий тузилмаси, давлат бошқаруви тизими, ишлаб чиқариш, ижтимоий ҳаёт, илм-фан, халқ таълими, оммавий ахборот воситалари, бир сўз билан айтганда, ҳаётнинг барча соҳаларида ишни ташкил этиш шакллари замонавий, яъни рационал ва объектив мазмунга эга. Албатта, ҳар бир соҳанинг ички хусусиятлари, миллий ўзига хосликлари, бошқаларникидан фарқ қилади-

ган баҳо ва меъёрлари бўлади. Аммо бу фарқ ва ўзига хосликлар ҳам рационал маъно-мазмунга эга. Халқимизнинг саводхонлиги, билим даражаси, маданий савияси, ижодкорлик ва бунёдкорлик салоҳияти, ғарбона мезонлар билан ёндашганда ҳам, талабга жавоб беради.

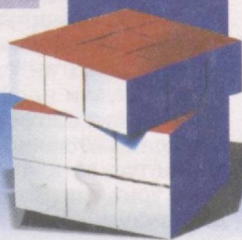
Лекин биз қўлга киритилган ютуқлар ва мавжуд салоҳиятимизни пасайтириб юбормаслигимиз, аксинча, янада ривожлантиришимиз лозим. Мустақиллик йилларида кўхна қадриятларимиз тикланиб, қайтадан баҳоланмоқда, янада бойитилмоқда. Бу жараёнда замон талабларига мувофиқ иш тутиш зарур. Чунки дунёқараш ва эътиқод масаласи — ўта нозик масала. Биз авлодларнинг табиий алмашув жараёнида ёшларнинг онгига мафкуравий мутаассиблик унсурлари, иррационалистик қарашлар, хурофий иллатлар, консерватив ва қоқоқ анъанавийлик меъёрлари сингиб қолишига йўл қўймамлигимиз даркор.

Рационал тафаккурни ўстириш собиқ тузум даврида вояга етган катта авлоднинг аксариятига хос миллий номукамаллик туйғусидан халос бўлишни, ёшларда у ҳеч қандай шакл ва кўринишда қайтарилмаслигига эришишни тақозо этади. Бунинг учун биз барча соҳаларда ривожланган давлатлар қаторига, халқаро андозалар даражасига кўтарилишимиз, амалда ҳеч кимдан кам бўлмай яшашимиз керак. Эришган жамики ютуқларимиз замон талабларига мос бўлиб, юртдошларимизда чинакам миллий гуруҳнинг юксалишига хизмат қилмоғи лозим.

Ҳалоллик, адолат ва рақобат тамойиллари асосида фаолият юритадиган ҳақиқий бозор иқтисодиётини шакллантириш, иқтисодиётни эркинлаштириш, ишлаб чиқариш ва меҳнатни оқилона ташкил этиб, ёлловчи ва ёлланувчи ўртасидаги муносабатларни ўзаро маъсулият ва қонуний меъёрларга қатъий риоя қилган ҳолда ташкил этиш зарур. Шунингдек, тадбиркор ва ишчи-хизматчиларнинг ҳуқуқлари амалда кафолатланиши керак. Ҳар бир киши биринчи навбатда ҳалол меҳнат, изланиш, ўз ақли ва фаросатини ишга солиш эвазига кўзлаган эзгу мақсадига эришиши мумкинлигига қаттиқ ишонмоғи, ўзи ва бошқалар мисолида бунга амин бўлмоғи даркор.

Бу эса нафақат иқтисодий шарт-шароитларни, балки барча соҳалардаги либераллашувни, фуқаролик жамияти асосларини мустаҳкамлаш ҳамда ҳар бир фуқарода сиёсий ва ҳуқуқий маданиятнинг, юксак дунёқарашнинг шаклланишини тақозо этади.

Bu olamda qachon dil dilga yetgay?..

БЕВАФОЛИК

*Кўзнинг кўзга, зиёсига вафоси йўқ,
Кўз оқининг қаросига вафоси йўқ.*

*Ўсма кетар, эгма қошлар гариб қолгай,
Икки қошнинг ўз “ё”сига вафоси йўқ.*

*Хинолари ташлаб кетгай тирногини,
Хиносининг тирноғига вафоси йўқ.*

Гул тўкилар, хазон бўлар, баҳорининг
Гулнинг қадди раъносига вафоси йўқ.

Вафо истаб ёт йўлларга кетгай кўнгил,
Кўнгилнинг ўз садосига вафоси йўқ.

Бир дўст учун қонлар ютар бир умр дўст,
Дўстнинг бир дўст вафосига вафоси йўқ.

Инсон токи бино бўлмиш, бино қурмиш,
Биносининг биносига вафоси йўқ.

Бутун умр дунё йиғар, лек умрининг
Йиққан молу дунёсига вафоси йўқ.

Ҳаёт йўлин меҳнатлари, жафоси кўп,
Бироқ нечун давосига вафоси йўқ?

Султонлари султонини сотган дунё,
Гадосининг гадосига вафоси йўқ.

Сукротини ейди охир сукротлари,
Синосининг Синосига вафоси йўқ.

Диёнатнинг уйи куйиб кетгай, агар
Мулласининг дуосига вафоси йўқ.

Қай шоирким, бобосига ихлоси йўқ,
Навоийнинг навосига вафоси йўқ,

“Вафо” сўзин ўзгартириб ёзаверар,
Даврнинг ўз имлосига вафоси йўқ.

У не янглиг халқ бўлгайдир, миллат бўлгай,
Элнингки ўз нешвосига вафоси йўқ?

Биз Ватанни она деймиз, лекин нечун
Фарзандининг оносига вафоси йўқ?

Бандасидан кутмагилким, бандасинким
Яратгувчи Худосига вафоси йўқ.

Икки холинг нуқтасидан
 дилда икки гам эди,
 Ул бири шубҳам эдию
 бул бири мубҳам эди.

Кўзларингдан икки кўз
 пайдо бўлиб кўнглимдаким,
 Ул бири пургам эдию,
 бул бири пурнам эди.

Мен куйиб афсоналар
 ахтармишам тун кечалар,
 Ул бири чашмам эдию
 бул бири шабнам эди.
 Икки зулфингдин менинг-чун
 икки бўлди бир ҳаёт,
 Ул бири байрам эдию
 бул бири мотам эди.

Лабларингдан кўксим ичра
 икки гул унмиш қизил,
 Ул бири лолам эдию
 бул бири нолам эди.

Мен сенинг ой юзларингни
 ҳам қуёш, ҳам ой дедим,
 Ул бири олам эдию
 бул бири олам эди.

Жону кўнглим икки Мажнун
 телбадирким, бир замон
 Ул бири одам эдию
 бул бири одам эди.

ФАФУР ҒУЛОМ СИЁҲДОНИГА

Улуғ шоирларнинг қалби
 сиёҳдон бўлган,
 Ёзса қони билан ёзган,
 сиёҳ — қон бўлган.

“ТУРНАЛАР” КИТОБИГА

Қайга кетди Расул Ҳамзатов?
 Миниб ёғоч отига кетди.
 Аждодларнинг қаторигаю
 Авлодларнинг ёдига кетди.

Бу дунёга, сўнг бор хўрсиниб,
 Ғамгин назар солди-да кетди.
 Одамлардан чарчади охир,
 Турналарнинг олдига кетди.

ОТАМНИНГ ПАҲСА ДЕВОРИГА

Мен ҳам бу дунёни кўраётирман,
 Пасту баландида юраётирман.
 Отамни соғиниб,
 Отамни қўмсаб,
 Мен ҳам сен каби жим нураётирман.

ЎРОҚНИНГ ДАСТАСИГА

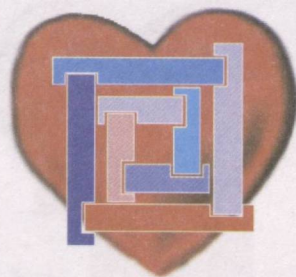
Осмон ўша.
 Ҳамон Етти қароқчи бор,
 Одамзоднинг барига бир сўроқчи бор.
 Қўқарамиз. Бўй чўзамиз. Сарғаямиз.
 Ҳаммамизни ўргувчи бир ўроқчи бор.

БИР НИҒОРНИНГ ДАФТАРИГА

Киприкларинг орасига киприк солсам,
 Кипригимдан кипригинга кўприк солсам,
 Бу кўприкни ҳижрон сели ютолмагай,
 Биздан бошқа ҳеч ким бундан ўтолмагай.

ХАВОТИР

Қайда қолди нафосату баёт базми,
 Китоб очиб, ёруғ бўлган ҳаёт базми?
 Кечалари қўрқинч тушдай қўрқитади
 Қодирийни ўқимаган авлод базми.

МИР АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛИГА МУҲАММАС

Кўнглим ёришиб, ўйлаки, орзу била ўйнар,
Кўрганда юзинг, орзуси қайғу била ўйнар,
Қайғуси яна завқ ила туйғу била ўйнар,
Зулфунг очилиб, орази дилжў била ўйнар,
Ҳинду бачае шўхтурур, су била ўйнар.

Кечдим шу замон қолган умр, бори ҳавасдин,
Жон куйдию фарқ қолмади дил бирла нафасдин,
Кўнглим отилиб ишвасидан чиқса қафасдин,
Ул шўх кўнгил лавҳин этиб тийра нафасдин,
Бир тифлдур, алқиссаки, кўзгу била ўйнар.

Юзи ўзидин мағруру ҳам ўзи юзундин,
Киприклари дарс олган эрур икки кўзундин,
Бир жилваси — минг шеваю афсона ҳусндин,
Ўйнай-ўйнай боғлади уйқумни фусундин,
То ғамзаси ул наргиси жоду била ўйнар.

Гул ҳам сени кўрганда чаман ичра уёлиб,
Қолгайму лабинг олдида қонига бўёлиб,
Қаддинг била қатлинг манга ғоятки муносиб,
Тонг йўқки, кўнгил бўлса кўзунг бирла мулоиб,
Мажнунга ажаб йўқ, агар оху била ўйнар.

Сочлар туну юз — ойми, қуёш — анбар ичинда,
Зулф ичра бўйунларки магар анбар ичинда,
Бўйинга боқиб ўлсам агар ғамлар ичинда,
Бир лўлийи бозигар эрур чанбар ичинда,
Холингким, ўшал ҳалқаи гесу била ўйнар.

Дунё ишида бордир азал икки тарафким,
Ул меҳру муҳаббатдир, бири — қаҳру ғазабким,
Ағёр била дўст кулса агар қилма сабабким,
Зоҳид била нафс этса тамасхур, не ажабким,
Ит сайд қилур вақтида тулку била ўйнар.

Бу умр йўлин сидқу сахо сори бурунгим,
Кўнгил тилаган ҳамдаму ёр бирла юрунгим,
Бу меҳру вафо олам аро кўҳна гурунгим,
Муғ дайрида маст ўлса Навоийни кўрунгим,
Бир олма киби гунбади мину била ўйнар.

BOLALIGIM

Хотиралар китобидан боблар

Хақиқий Исмоил

Хақиқий Исмоил деганим бундан бир неча йил бурун қазо қилди. У озодликни ниҳоятда севган, тўғрилиқ учун жонини берадиган инсон эди. Еб-ичиб, айкириб юришни ҳамма нарсадан ортиқ кўрарди. Ўзи ҳеч кимдан тап тортмас, жасур бўлганидан ҳар қандай одам билан тираша олар, кези келса муштлашишдан ҳам қайтмас эди.

Ундан олдин ҳам овулимизда урушдан қочган эски дизертирлар бўлар эди. Унинг нима учун урушдан қочганини билмайман, бироқ битта шериги билан фронтга бормай яшириниб юргани бор гап эди. Исмоилнинг қочиб, тоғу тошларда беркиниб юрганини бола чоғим кўп эшитардим. Одамлар бўлса, эркакларнинг бари фронтга кетса-ю, бу Исмоил жонини сақлаб қочиб юрибди, унинг жони — жон, бошқаларники савил қолганми, деб очикойдин ёзғирар эди.

Рост, кейин Исмоилдан бошқа қо-

чоқлар ҳам чиқди. Грознийга чўчка ортиб бораётиб Кичик ошувдаги тегирмончининг уйида улардан иккитасига дуч келганман.

Бир неча хикоядан кейинги илк қиссам “Юзма-юз” деб аталган. Бу қиссани Москвада Олий адабиёт курсида ўқиб юрганимда ёзганман. Ижодимнинг энг яхши маҳсулларидан бўлган “Жамила” ҳам ўша талабалик йиллари ёзилган.

Қирғиз адабиётчиси, танқидчи Кенешбек Асаналиевни ҳурмат қиламан. “Кассандра тамғаси” номли кейинги асарим ҳақида яхши мақола ёзди. У билан кўпдан кадрдонмиз. Тез-тез кўришиб, ижод ҳақида фикр алмашиб турамиз. Кенешбек билан бундай учрашувларим гоёт фойдали бўлиб, мени ижодга ундайди.

Ўша “Юзма-юз” қиссаси ёзилганда Кенешбек Асаналиев ҳам Москвада яшар эди. Энди қўлдан чиқиб, сиёҳи қуриманган қиссамни кимгадир ўқитиб, фикрини эшитгим келарди. Бироқ қисса қир-

ғизча ёзилган эди. Москвада уни кимга ўқитаман ёки қандай ўқиб бераман?

Кенешбекка телефон қилиб, муаммони тушунтирдим. “Москва” меҳмонхонаси ёнида учрашишга келишдик. Қўришгач, холироқ жой излаб, меҳмонхонага кирдик. Четроқдан бир жой топиб, биримиз курсига, иккинчимиз диванга ўтирдик. Мен ўтирар-ўтирмас қирғиз тилида ёзилган қисани шариллатиб ўқий бошладим.

Икки соатча тинмай ўқидим. Кенешбек мутолаа жараёнида бир марта ҳам тўхтатмади. Мижжа қоқмай, воқеага шўнғиб, тинглаб ўтирди. Ўқиб бўлганимда қисса яхши чиққанини айтиб, мақтаб кетди. Бир маҳал қутилмаганда:

— Ўша Исмоил чиндан ҳам борми? — деб сўраб қолса-чи!

Менинг тилим калимага келмас эди...

...Исмоил ролида чиққан Арсен Умаралиев ижрони маромига етказган, қаҳрамон ҳолатига кира олган. У томоша ўрғида бўвзи йиртилгудек қичқириб, сахнадан залга отилиб тушади. Урушаётганларни ажратишга ҳаракат қилади: “У — менман!” деб бор овозда хайқиради. “Исмоил — менман! Сизнинг овулингизданман! Ёқалашишни тўхтатинглар! Ҳеч кимнинг мени айблашга-да, қарғашга-да ҳаққи йўқ! Ҳозир мен сизларга ўзим тўғримда айтиб бераман!” У шундай деб яна сахнага сакраб чиқади. Бақириб, ўқириб, ўзининг Исмоил эканини, фронтдан қочишига нима сабаб бўлганини одамларга тушунтира бошлайди. Сўйлайверади, сўйлайверади. Охири томошабинларга ўзининг монологини айтади: “Мен — Исмоилман! Ҳозир Сибирда, қамоқда ётибман! Қайта озодликка чиқиб, ватанимга қайтиб сизларни, яқинларимни, туғишганларимни, овулдошларимни бағримга босиб қучоқлагим кела-

ди! Барча қилган ишларимга ўқиниб, ҳар куни йиғлайман!..”

Колхоз клубидагилар уни узоқ олқишлайди. Исмоил жазо муддатини ўтаб, туғилган овулига қайтиб келганида унга бўлган воқеани айтиб беришади. Исмоилнинг Сибирдан қайтиб келгани хақидаги хабарни мен ҳам эшитганман.

Уруш йилларида овулда хатчи, солиқчи бўлиб ишлаб юрганим, унинг қисматдошини китобимга бош қаҳрамон қилганим, сўнгра номдор ёзувчи бўлиб кетганим хақида Исмоилнинг прототипига айтиб беришади. У эса суҳбатдошларига: “Ёзувчидан розиман. Мени Шакардан бошқа жойда ҳеч ким танимас эди. Юртдош ёзувчининг шарофати билан мен ҳақимда ёзилган китоб турли тилларга таржима қилиниб, дунёга танилдим”, деб хурсанд бўлибди.

Ҳатто у менга хат ҳам йўллаган эди. Хатида: “Қочқин бўлиб юрганим тўғрисида китоб ёзибсан. Икки ўғлим ҳозир Совет Армияси сафида хизмат қилмоқда. Бири харбий-денгиз флотиди, иккинчиси ҳам ўша ёқда бўлса керак. Икки ўғлим аскар. Тушундингми? Энди ҳаётим изга тушиб кетди”, деб икки ўғлининг суратини ҳам конвертга солиб юборибди.

Мана, мен кўриб-билган асл Исмоил шу эди...

Қиссани ўқиганлар қочоқнинг аёли Саида дастлаб эрига ёрдам бериб, ичи ачиб, оғзидаги овқатини унга элтиб берганини, кейин қўшни аёлнинг тўрт нафар боласини бўтадек бўзлатиб, уйини ўғирлаб кетгани учун нафратланиб, уни яширинган ғорда ушлаб берганида Исмоил билан юзмаюз келганини яхши билади. Китобхон бу сюжетда машаққатли болалигимда ўзим бошимдан кечирган воқеаларни Саида билан Исмоил образи орқали тасвирлаганимни энди тушунар деб ўйлайман.

Жерс буқаси ёки довондаги муҳаббат

Институтни битирганимдан сўнг Қирғиз чорвачилик илмий тадқиқот институтига қарашли наслчилик заводида зоотехник бўлиб ишлай бошладим.

Ўша пайтда “Сарвқомат дилбарим” номли қиссамни ёзганман.

Институтга қарашли илмий-тажриба фермамиз қарамоғида алоҳида сақланадиган, яхши сут берадиган юздан ортик наслдор сигир бор эди. Бу фермада илмий изланиш амалиётга татбиқ этиларди. Сут етиштириш бўйича республикада олдинги қаторда турар эдик. Ўша пайтда мен гўё “меҳнат фахрийси” мақомига эга эдим. Ишимга боғлиқ бир тажрибани амалга оширмоқ ниятида юрардим. Англиянинг жанубидаги энг катта Жерс оролида етиштирилган Жерс соғин сиғири ўзининг серсутлиги билан бутун дунёга машҳурлигини яхши билардим. Сарик, ўзига хос хусусиятлари бор бу сигир сутининг ёғлилик даражаси ҳам юқори эди. Оддий сигир сутининг ёғлилик даражаси 3,5 фоиз, уники эса 5,6 фоиз эди. Мен ўзимизнинг қўтослар билан ўзга қитъадаги Жерс қорамолларини чапиштириб, икковининг ўртасидаги бир наслни яратмоқчи бўлдим. Бу ниятимни амалга оширмоқ учун катталарга ўз фикр-мулоҳазаларимни айтдим. Институт раҳбарияти менинг таклифимни қабул қилиб, талабларим бажо келтирилишини билдирди.

Жерс буқасини олиб келиш учун Ленинградга, ундан Гатчинага бордим. Гатчина инқилобга қадар Россия подшолари оила аъзоларининг қароргоҳи саналарди. Иккинчи жаҳон уруши даврида зотли молларнинг барчаси шу ерга тўпланиб асралган ва бошқа жойларга тарқатилган. Мен олмоқчи бўлган зот ҳар қандай оғир ша-

роитга кўникиб кетадиган, энг муҳими — совуққа чидамли эди. Бизнинг қўтослар эса қорли ва музли жойларда яшаб, тоғли иқлимга обдан мослашиб кетган. Менинг тажрибамдан кўзланган асосий мақсад — сутлилиги ва ёғлилиги юқори бир зотни яратмоқ эди.

Қўтослар Қирғизистон, Тожикистон ва Афғонистонда тарқалган бўлиб, бу ерларнинг оғир жуғрофий, иқлим шароитида яшаса-да, бироқ бир нуқсони бор — сути оз эди.

Шундай қилиб, Жерс буқасини мол юклашга мослаштирилган вагонга ортиб, Қирғизистонга олиб жўнадик. Ўн кун йўл юриб, кўзлаган манзимиз — Жамбулга етиб келдик. У ерда бизни иззат-ҳурмат билан кутиб олишди. Ундан институтнинг фермасига олиб бордик. Энди бошқа бир ташвиш — бояги олиб келган буқадан қочириш учун камида ўн-ўн бешта ғунажин қўтос керак эди. Буларни олиб келгандагина экспериментни бошлашим мумкин бўларди.

Қўтос бизда йўқ эди. Шунинг учун икки “КамАЗ” автомашинаси билан Тянь-Шанни кўзлаб йўлга чиқдик. У пайтда Тянь-Шань йўли бошқача, довон ошуви ҳозиргидай эмас, тик ва хатарли, бурumlари кўп, ундан ташқари, ўта хавфли эди. Бугунгидай тош тўшалган, асфальтланган йўллар қайда... Ўша йўлда мен илк бор тиркагич судраган “КамАЗ”ни кўрганман. Ўшанда у Хитойга кетаётганди.

Йўлимиз олис бўлганидан довондаги бир манзилда тунаб қолдик. Тунашга тўхтаган уйимиз ўта ночор, йўл ёқасида, ўтган-кетган йўловчиларга хизмат кўрсатиш учун қўл учида солинган бир бошпана эди. Қирганимизда бир аёл чирок ёкиб, жой солиб берди.

Катта бўлманинг ичига бир нечта каро-

ват қўйилганди. Уларнинг кўпи бўш эди. Бир бурчакда оёнида туролмайдиган икки хайдовчи чайқалишиб, маст-аласт ўтиришарди. Менинг ётар жойим уларнинг ёнида эди. Буларнинг бири ўша тиркагичли “КамАЗ”-нинг шофёри экан. Мени кўзларига илмай, ўзаро лақиллашиб ётишарди. Истасам-истамасам, уларнинг гапни тингламоққа мажбур эдим.

— Ўша ошувнинг ёнида мен яхши кўрган аёл яшайди. Бироқ у менга қиё ҳам боқмайди, — деб бири иккинчисига ўзининг дардини тўкиб солиб, бошидан ўтган севги ҳикоясини айтиб берди.

Бояги тиркагичли “КамАЗ”нинг хайдовчиси деганим — шу одам эди. У севгилисини унута олмаганини, ҳар доим довон ошганида ўша дилбарни бир кўришини, муҳаббат қандай бошланиб, қандай оловланиб турганини бир бошдан гапириб берди. Унинг бошидан ўтган ўша лаззатли, азобли ва армонли воқеалар менга каттиқ таъсир этди...

Ха, мен ўшанда юксак тоғлар томон йўл олган оддий йўловчигина эдим. Тамоман бошқа бир мақсад билан кетаётгандим. Бироқ бу олис йўлда “Сарвқомат дилбарим”ни топиб, унга асос бўлган бир тақдирга дуч келган эдим...

Жамила билан Дониёр

Москвадаги Олий адабиёт курсида ўқиб юрган кезларим “Жамила”ни ёзганман. Қисса ёзилган жой ҳам яхши эсимда. “Жамила” Тверь бульваридаги ётоғимизда қоғозга туширилган. Ўша бинонинг ёнидан деразага қараб ўтарканман, доимо 1956-58 йиллардаги студентлик ҳаётимнинг унутилмас иккинчи йилини хотирлайман. Қиссани дастлаб “Садо” деб атаган эдим. Албатта, бу Жамила билан Дониёр йўлда, аравада кетиб бораётганида ҳис-туйғула-

рини тўлиб-тоширган сой шаркирашининг садоси эди. Бугун радиоси, магнитофони бор машинага ўтириб қолганимда замонамизни ўша жамилаларнинг даврига солиштириб қўяман. Одам йўлда кетаётиб истаган мусиқасини эшитса қандай яхши! Бироқ ҳозирда бу узук-юлуқ мусиқаларни тингласангиз, улардан ё рок, ё поп ва ё эстрада деганларининг унсурлари эшитилади. Агар менинг суюкли Дониёрим ҳозирги даврда яшаса, рок-попга тўла автоллар ичида севишиб-суюшганларга менчалик раҳми келиб, юраги ачимас эди. Техника тараққиётининг фойдасиз томонлари ҳам йўқ эмас. Тайёр мусиқа, кассета, дискетлар кишининг ички ҳис-туйғуларидан пайдо бўладиган, сеҳрли сиру синоатдангина яраладиган садоларни чеклаб, деярли йўқ қилиб юборади. Ўша тайёр радио ириллаб бораверса, йўловчиларнинг садоси чиқадими?.. Бу ерда эса йўл юрган одамларнинг ўзлари хиргойи қилади. Соғинч, севги, фалсафий куй-қўшиқларни ўз ҳис-туйғуларидан, қалблари тубидаги дарду хасратларидан яратади. Бундай дақиқаларда не янглиф садо, қандай илоҳий ҳис-туйғулар қўзғалганини ким ҳам ҳисобга олиб ўтирибди дейсиз? Инсон туйғуларида улғувор рухий халоват, янгилиниш ва поклиниш яшайди... Ҳар нарсанинг ўз вақти, ўз замони бўлади. Дониёр учун йўл — ҳаёт қўшиғининг булоғи, чексиз, сўнмас муҳаббатни тўлқинлантириб турувчи сирли садо манбаи...

Албатта, бу асаримни ҳам ҳаётдан олиб ёзганман. Эътибор берсангиз, Иккинчи жаҳон уруши ҳар бир асаримда эсланади. Бу уруш фақат биз учун эмас, бутун инсоният учун ўта оғир ва дахшатли йўқотиш, хотирадан кетмас фожиа бўлган. Бу уруш одамларга ўлим билан очарчилик олиб келган десак, унинг касофатини озай-

Отам Тўрақул Айтматов билан онам Наима Айтматова
(Пишпек, 1935 йил)

тирган бўламиз. Бу уруш ўша даврдаги одамларнинг одоб ва ахлоқиغا ҳам таъовуз этиб, асрлардан бери шаклланиб келган урф-одатлари, расм-русумларига ҳам чексиз зиён-заҳмат етказди.

Урушдан олдин келинчақлар эрлари харбга кетиши билан эркин қушга айланиб қолмаган. Қиз турмушга чиққандан кейин ўша тушган жойидан охиралик ўрин-ўчоқ олишга ҳақли. Агар умр йўлдоши фронтда ҳалок бўлиб, есир қолса, қайноғалари уни эрга бермасликка ҳаракат қиларди. Бунинг устига, болали бўлса, ўзи ҳам ҳеч қаяққа кета олмас эди.

У вақтда оила ичида, жамиятда ёзилмаган қоидалар шундай бўлган. Бироқ касофат уруш азалий удумларни бузиб юборган ҳоллар ҳам учраб турарди. Қавм-қариндошларимиз ҳаётида рўй берган бир воқеа “Жамила”нинг ёзилишига сабаб бўлди.

Олисроқ қариндошимизнинг икки ўғли

бирданига фронтга ҳарбий хизматга қақирилди. Уларнинг қатгаси аскарликка олинишдан олдин энди уйланган эди. Қўққисдан уруш бошланиб қолди. У ёши етмасида, армияга қақирилган. Асардаги Жамиланинг эри — мана шу йигит тимсоли. Бу икки ака-ука ҳам фронтдан қайтмаган.

Жамила сиймосида эса шакарлик эмас, қўшни овул — қўқсойлик шоиртабиат ва кўркем келинчақни тасвирлаганман. Унинг қаерданлиги у қадар муҳим эмас. Бизнинг эл қўшни Қозоғистон билан ҳам қиз олиб, қиз беришади. Жамилани қайси овулдан мисол олганим ёдимда йўқ. Уруш вақтида ёш келин ёмонотлиқ бўлмаслиги, қайнилариға сидқидилдан хизмат қилиши, умр йўлдошининг кўзига чўп солмай, тегишли расм-русумларга амал қилиб, ёрини қутмоғи керак эди.

“Келин” деган сўзнинг ўзи ҳам айтиб турганидай, “кел”, “бизга кел” деган маънони беради. Келин — оилага кейин келган, хонадонга қўшилган янги одам. Бошқа оиладан келиб, янги оиладаги йигит билан бош қўшган қиз шу уйга, шу овулга келин бўлади. У келган жойидаги тартиб-интизомга бўйсунади, шунга яраша муомала қилади, тортиниб-қимтиниб, бора-бора янги ҳаётга ўрганиб, эл орасига сингиб кетади.

Ўша пайтда бизнинг овулларга фронтнинг илк ярадорлари кела бошлаган. Бундан ташқари, немислар босиб олган ерлардаги эллар ҳам эвакуация қилинган эди.

1942-43 йиллари айрим элатлар Кавказдан биз ёқларга қувғин қилинган. Уларнинг кўпчилиги чеченлар, қорачойлар, черкеслар, болқорлар эди. Бу халқларнинг айримлари Сибирга, айримлари Ўрта Осиёга зўрлаб ҳайдалган. Бундай тadbирни шўро раҳбарлари “Асл ота юртга қайтиш” деб изоҳланган.

Шакарга тўп-тўп ярадорлар келар, улар Кўксой, Кировка, Грознийга ҳам оқиб келаётганди. Ораларида бир вақтлар болалар уйида тарбияланганлар ҳам бор эди. Дониёр — ўшандай ўспиринлардан бирининг тимсоли. Янглишмасам, Қозоғистонда тунилган, болалар уйида улғайган одам бир ўспирин орқасидан эргашиб, муҳаббат майдонидаги барча хатти-харакати, гап-сўзларини кузатиб юрганини қайдан билсин? Қолаверса, мен унчалик кўзга ташланмаган, ҳеч ким эътибор бермайдиган кичкина бир бола эдим-да...

Бирок ўзим истамаган ҳолда ўша икки қалб достонининг шохиди бўлиб қолдим. Гоҳида Дониёр Жамилани, гоҳида Жамила Дониёрни кутар эди. Иккови бирга юк аравага ўтириб, далага қараб кетарди. Бепоен далада иккиси ҳар доим бирга юрар эди.

Бир куни овулда қий-чув қўтарилиб қолди. Кўрибдиларки, бизнинг келин фронтдаги қуёвини кутишдан бош тортиб, қайноғаларини ташлаб, кечаси “оқсоқ Дониёр” билан қочиб кетибди...

Бу янгиликни Қорақиз аммадан эшитдим. Амма аччиқланиб уларни койирди:

— Анчадан бери эру хотин бўлиб юришган экан-а?! Жувонмарглар!..

— Халиям кўзларинг очилгани йўқми? — дедим мен ҳам.

Амманнинг янада аччиғи чиқиб, менга қараб ўшқира кетди:

— Бу нима деган шармандагарчилик?! Эри бечора жон олиб-жон бериб фронтда урушиб юрса-ю, хотини уни кутмай қаердаги бир ёғочоёқ билан қочиб кетса?! Уруғимизнинг юзини ерга қаратди, шарманда! — У шундай деб менга яқинлашди. — Анавиларнинг алоқасидан хабаринг борга ўхшайдими дейман? Уларнинг тарафини олиб, бирга юрган экансан-да?! — деди.

Мен жавоб бера олмай қолдим.

Жамила билан Дониёр далада экинларга қарар, гоҳида учовимиз бирга ишлаб колар эдик.

— Тунов куни Дониёрни бозорда кўргандирсан? Балки ҳозир улар темирйўл бекатига бораётгандир? Тургин-да, орқасидан тушиб, Жамилани топ! Уларга бу номаъқулчиликнинг оқибати ёмон бўлишини айт! Жамила орқага қайтсин! Уни биз кечирамиз! — дея бакирди амма.

Мен уларни қувиб станциягача бордим. Уларни ўша ердан топдим. Қўл ушлашиб кетарди. Орқаларидан боришга уялдим. Хиҷолат чекканимдан нима дейишни ҳам унутган эдим.

Жамила мени пайқаб, уялиб турганимни ҳам кўрди.

— Нима бўлди? Улар сени орқамиздан юбордимми? — деб сўради у хайрон бўлиб.

Қорақиз амма, почма Дўсали мерган ва болалари (Шакар, 1950 йил)

— Ха, сени қайтсин дейишяпти, — дедим ерга қараб ғўлдираганча.

— Бекорга овора бўлма. Сизларнинг ахволингизни тушунаман... Бироқ мен энди орқага қайтмайман, бу киши билан яшайман. У қаёққа борса, мен ҳам ўша ёққа кетаман...

Ха, у шундай деб жавоб берди.

Келиб бу гапни аммамга айтдим. У ачиқ билан Жамилани кечгача қарғаб юрди...

Бу қарғишлардан мен ҳам ўз насибамни олдим...

“Жамила” қиссаси чикқанда ўзимизнинг тушпа-тузук ёзувчимиз бирдан унга ёпишиб қолди. Қиссани партия мажлисида, жамоатчилик кўз ўнгида ер билан яксон қилди. У қиссага қўйган айбларида бадий ижодда маъно ва мазмун коммунистик партия сиёсатига уйғун бўлиши, социалистик реализмдан чекинмаслик кераклиги, идеологиянинг бошқа талаблари ҳақида роса сафсата сотиб, охири оиланинг ажрашиши коммунистик ахлоқ принципларига катта зарба берувчи ходиса эканини таъкидлади. Оила бирлиги, ахиллиги партия ва жамиятнинг асосини ушлаб турган муҳим таянч эканини қайд қилиб, ниҳоят, менинг қиссам ана шу ғояларга мос келмаган сюжет асосида ёзилганини “фош” этди...

У пайтда биров хотинини ташлаб кетса ёки ажрашса, уруш-жанжал бўлмас эди. Агар эркак давлат идорасида ишласа, нари борса партиядан ўчирилиб, ишидан айрилди. Бадий ижодда жамиятдаги мана шундай ходисалар қаламга олинса, бундай кишиларни салбий қахрамон сифатида акс эттириш керак эди.

Қиссани ёзаётганда мен бундай муаммолар ҳақида мутлақо ўйламаганман. “Жамила” чоп этилиши билан ўз юртим-

да ҳам, чет элларда ҳам катта қизиқиш уйғотди. Ҳамма ерда қиссам ҳақида баҳс-мунозара бошланиб кетди. Айрим ошна-оғайниларим, замондошларим муваффақиятимни кўра олмай юришди. Улар ижодим ҳақида ўзларининг мустақил фикрларини айтмас, “классик” ёзувчиларимиз эса менга бемаъни ёрлик ёпиштиришга интиларди.

Ўшандай “классик”лардан бирининг дийдиёсини катта йиғинда ўз қулоғим билан эшитганман...

Вақти-вақти билан Ёзувчилар уюшмасида партия мажлиси ўтказилар эди. Партиянинг измисиз ҳеч ким уюшмага аъзо бўла олмасди. Улар дастлаб партиёга аъзо бўлиб, сўнгра унинг тавсияси билан Ёзувчилар уюшмасига олинар эди. Ёзувчиларнинг партия мажлисларида катта-катта давлат раҳбарлари қатнашарди. Улар меҳнаткаш халқни қай йўсинда социализмга садоқат руҳида тарбиялаш, улар учун қандай асарлар ёзиш, социалистик реализм методи бўйича ёзилган асарларни қандай танқид қилиш каби масалаларни муҳокама қилар эди.

Ўшанда “классик”ларимиздан бири кутилмаганда минбарга чиқиб қолди. Мен жойимга миҳлангандек ўтирар эдим.

— Эрталабдан бери ёзувчиларни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялаш ҳақида фикр алмашдик. Бироқ хато йўлга тушиб, ўзларига янглиш пойдевор тиклаб, адабиётни булғаб ётса, уларни тарбиялай оламизми? Яқинда Иссиққўлга командировкага бориб келдим. Бир колхозда меҳнаткаш халқнинг далада қандай ишлаётганини кўриб, улар билан фикр алмашиб, яқиндан танишмоқчи эдим. Шу мақсадда йўлда кетаётсам, орқамдан бир от-аравали киши келиб қолди. Мен унга йўл бўшатдим. У эса отнинг жиловини тортиб тўхта-

ди. Аравага яхши отлар қўшилган эди. Колхоз раҳбарларидан бири эканини дарров сездим. У менга: “Эй, бек ака, қаёққа боряпсан?” деди. Мен бўлсам: “Колхоз меҳнатчиларининг ҳаёти билан яқиндан танишиш учун дала шийпонига боряпман”, дедим. “Ҳа-а, мен сизни энди танидим. Сиз фалончи деган ёзувчи эмасмисиз?” Мен: “Ўшанинг ўзиман”, дедим атай. “Аравага ўтиринг! Истаган ерингизга олиб бораман. Нимани хоҳласангиз, кўрсатаман”, деганидан сўнг аравакашнинг ёнига ўтирдим. Бир маҳал у менга қараб: “Сиз ёзувчи Айтматовни танийсизми?” деб қолди. “Албатта, танийман”, дедим. “Ундай бўлса, унга менинг мана шу тўқмоқларимни айтиб қўйсангиз!” деди. “Нимани?” десам, у

айтди: “Жамила ҳақида нималарнидир валдирабди! Эри фронтда юрса, бошқа биров билан қочиб кетармиш! Шунака китоб ёзиш мумкинми?! Мана, халқнинг фикри шундай!” дея сўзини тугатди “классик” ёзувчимиз. “Мен элдан эшитганларимнигина сизга айтяпман. Мана, ўша ёзувчи ҳозир биз билан бирга, шу ерда. Хайриятки, қўлимда камчи йўқ. “Жамила” учун ейдиган таёғини ҳозирок мендан олар эди!” дея сўзини тамомлади.

Юрагимни ўртаган бундай сўзларни эшитиб, нима қиларимни билмай, иложсиз тинглаб ўтирдим. Тўпланганларнинг бари менга қараб масҳараомуз қуларди. Айримлари мени турткилар, ҳатто чимчилар эди. Бошқа бирлари эса:

• Илгиз укам (чапдан ўнга), Луиза опам, онам, Роза синглим ва мен
(Талас, 1949 йил)

— Тўғри! Бундайларга фақат калтак керак! Элни бузган мана шулар! Буржуазиянинг таъсири бу! Халқ душманлари мана шулардан келиб чиқади! — дея қийқиради.

Уларга жавоб бермай, ноилож кулибгина қутулдим. Бироқ, аслини олганда, бу воқеа бир умр юрагимда ўчмас доғ қолдирган...

Эълон қилинганидан кейинок “Жамила”нинг бахти эларо очилиб кетди. Қисса илк бор рус тилида Москвада, “Новый мир” журналида босилган. У вақтда журналнинг бош муҳаррири Александр Твардовский эди. Йигирманчи аср рус адабиётининг буюк вакили билан кўп йилларга чўзилган дўстлигим “Жамила”дан бошланган. Ўша пайтда у жамоатчиликнинг ҳурмат-эътиборига сазовор бўлган инсон эди. Иттифоқ зиёлилари орасида демократияни тушунтиришга ҳаракат қилиб, СССР мустабид тузумдан қутулиши керак деган ғояни илгари суриб, фикрида қатъий турган собит шахс эди. Твардовский ҳар қандай ижодий баҳсинг, бадий ижод намунасининг ҳам асл баҳосини бериб, кейинги тақдирини хал этиб қўяқоларди.

Ўша даврнинг ғалати хусусияти, ҳар қандай сиёсий ўзгаришни сўзсиз-садосиз маъқуллаб, қабул қилиш керак эди. Шундан кейин бирор нарса ёзсанг, ҳеч қандай тўсиқларга дуч келмасдинг. Ёзувчини юқорида қўллаб турадиган каттароқ одами бўлса, жазо ҳам шунга яраша енгилроқ бўлар эди. Ўша пайтда ёзувчиларнинг мустабид-буйрукбозлик тузуми қурбони бўлиб қолмаслиги учун Твардовский каби обрў-эътиборли шахсларнинг қуйиб-пишганини эсламай бўладими?

“Жамила” ҳақида партия йиғилишларида, танкидий мақолаларда айтилган мантисиз гапларга дуч келавериб, тузукки-на тажриба тўплагандай бўлдим. Эшити-

шимга қараганда, “Юзма-юз” киссасининг қаршиликка учрамай, жамоатчилик тарафидан илиқ қабул қилиниши унинг Москвада “Октябрь” журналида русча чоп этилиши билан боғлиқ бўлган. Бу журналнинг ўша кезлардаги бош муҳаррири Парфёнов эди. Агар адабий асар Москвада эълон қилинса, жамоатчилик миллий республикада унга ёрлик тақмасдан, ҳаммаси яхшидай, овозини чиқармай қабул қиларди.

Ўшанда қочқин Исмоил билан аёли Саиданинг фожиали тақдири ҳақида оғзига келган гапни айтган ўз юртдошим, қаламдошларим — “ўзингдан чиққан ётлар” бўлганига ҳайрон қолганман. Бироқ бундай гап-сўзларни юрагимда сақлаб, кўнглимга яқин олганим йўқ.

Ҳа, айтгандай, “Юзма-юз” Қирғиз драма театрида сахналаштирилиб, санъатнинг бошқа турига ўтганида ҳам қирғиз танқидчилари роса тепкилаган эди. “Бизнинг типик қаҳрамонларимиз, урушда ғалаба қозонган ботирларимиз қани? Ҳақиқий ботирлар, ўлмас-ўчмас жасорат кўрсатганлар қани? Дизертирлар у пайтда дарров тутилиб, отиб юборилган! Бу Айтматов дегани қаердаги бир дизертирни фожиавий шахс сифатида тасвирлаб ўтирибди! Индамай, тўғри қилди, деб ўтирсак, у шу одамни бизга қаҳрамон сифатида тикиштиради. Агарда Айтматов шу ғояси билан ишини давом эттирса, антисовет фикр-мулохазалари билан бизни қаякка олиб бораётганини яхшилаб, ҳозирдан ўйламоғимиз керак”, дейишарди.

Хайриятки, қисса Москвада нашр қилинган эди. Бу эса бизнинг ёзувчиларга бошқача таъсир этган.

“Жамила” ўз йўлида кўп воқеаларга, қийинчиликларга йўлиқди. Худди тушдагидай, “Новый мир” журналининг бош

мухаррири мени ўз кабинетида қабул қилди. Мен учун бу учрашув, бўлиб ўтган илиқ суҳбатлар, яқиндан танишув, ўй-фикрларимизнинг бир-бирига тўғри келиши умр бўйи эсдан чиқмас хотира бўлиб қолди. Шу учрашувимизда А.Твардовский менга киссанинг “Садо” деб аталиши нотўғри эканини айтиб, бош қахрамон исми билан унга “Жамила” деб ном қўйишни таклиф қилган. Ўшанда у ушбу таклифини қатъий айтганми-йўқми, эсимда қолмаган. Бироқ киссанинг “Жамила” деб аталишига жон-дилим билан рози бўлганман.

А.Твардовский ўшанда компартия деган муртад билан адабиёт орасида турган амалдорларнинг мустабид ўй-фикрларига қарши юриб, уни четлаб ўтиб, қандай стра-

тегияда ёзиш кераклигини менга яхшилаб тушунтирган, бошлаб қулоғимга қўйиб қўйган эди. Асарларимни ҳар доим икки тилда — рус ва қирғиз тилларида ёзиб, дастлаб Москвада русчасини бостириб қўйиб, жамоатчиликка шу тилда тарқатиш кераклигини маслаҳат берган. Москвадан бошқа жойлардаги партократлар саллани ол деса, каллани олишини ҳам у киши менга тушунтирган эди.

“Алвидо, Гулсари” (қирғизчада “Жониворим, Гулсарим” деб аталади) қиссасини ёзганимда А.Твардовский айтган сўзларнинг нақадар ҳақлигига ишонч хосил қилганман. Шундай ақл ва стратегия билан ҳаракат қилмасам, менинг “Алвидо, Гулсари”м юлдуз қўрмай кетарди...

Нурали ҚОБУЛ таржимаси

Ушбу китоб Чингиз Айтматовни севгувчи дўстлари, хайрихоҳлари ва мухлисларининг адибга бўлган ҳурмат-эҳтироми, меҳр-муҳаббатининг рамзи ва маҳсули ўлароқ дунёга келган.

Китобнинг турк тилидаги нашри тақдимотида — унга ҳомийлик қилган “Савод” қирғиз-турк лицейида ўтказилган маросимда муаллиф ҳам қатнашган. Чингиз Айтматов китобнинг юзага келишини мана бундай изоҳлайди: “Бу китоб илк бор олмонча тайёрланди, сўнг турк тилига таржима қилинди. Айти дамда унинг қирғизчаси ҳам, русчаси ҳам йўқ. Фалати-я? Мен Олмонияда кўп бўлганман. Турли давралар ва анжуманларда суҳбатлар бўларди. Шунда доимо ёнимда таржимоним Фридрих Хитзер бирга юрарди. Болалигимга оид ҳар бир воқеа ва ҳодисани майда-чуйдасигача ижикилаб сўрайверарди. Мен жавоб берар эдим. У ўртамизда бўлган барча савол-жавобу суҳбатларни магнит тасмасига ёзиб юрган экан. Сўнгра бунга қоғозга тушириб, менга кўрсатди. Кўп ўтмай, русча тайёрланган бу матнни олмончага ағдариб, “Қирғизистондаги болалик” номи билан китоб ҳолида чоп эттирди”.

Шу тарика китоб туркчадан қирғизчага ўгирилади. Қирғиз тилидан эса ўзбекчага таржима қилинди.

Муҳаммад АЛИ

"Qalbimda davrimning jarohati bor..."

Эссе

*Мунча ишқим қайга сиғади?
Ҳаммаси ҳам руҳим ичида...*

Ойбек

1

Ойбекнинг маҳалласида соддагина Раҳим супургичи деган одам яшарди. Бир куни анчадан бери кўринмай кетганига ўпка қиларкан, Раҳим супургичи шоирга "Илмга етдинг, дилни бил, ҳаммадан дил жуда керак", деб насиҳат қилади. Бу халқнинг истагидай туюлади ва шоир уни ҳеч қачон ёдидан чиқармайди. Қарийб ярим асрлик самарали ижод бунга гувоҳлик беради. Биринчи галда, шоирнинг фикрича, замоннинг дилини билмоқ лозим, шундагина одамлар дили равшанлашиб қолур!

Ёки аксинча, аввал одамлар дилини билмоқ лозим, шундан кейин замон дилини ҳам англаб олиш қийин кечмайди. Аммо айнан шу — замон дилини билиш қийин эди. Теран нигоҳ, олмосдай идрок, нурдай тафаккур лозим эди бунинг учун. Баъзан айнан шу нарсаларни тополмай, қийналиб қолганда шоир ошкор иқроп бўларди:

*Сози носоз бу шоир,
Не ёзсин сизга доир?*

Бу иқролда озгина ўксиниш туйғуси ҳам сезиларди. Табиийки, шоирнинг илҳом париси эмин-эркин парвоз қила олмас, бунга мустамлакачиликнинг темир мафқураси йўл бермас эди. Лекин адабиётнинг вазифаси биринчи галда — Инсон инъикоси эканини ўша пайтлардаёқ теран англаб етганини шоирнинг кейинги ижоди батамом исботлаб берди.

"Паттачи хотин" шеърида бундай сатрларни ўқиймиз:

*Ухлаган изини трамвай ҳар кун
Тонг чоғи гулдираб, янчиб ўтади!..*

Кашфиёт даражасидаги бу сатрлар маъно-мазмунни жуда ҳам теран. Изларни ҳар тонг трамвай босиб-янчиб ўтишининг сабаби — уларнинг мудом ухлаб ётишида, дейди шоир. Ахир, излар ғафлат оғушида ётмай, уйғонса эди, кимнингдир босиб-янчиб ўтишига йўл қўярмиди? Тин билмаслик ва кураш — Ойбек шеъриятининг асосий мотивларидан. Машҳур "Ўч" поэмасида бу яққол кўзга ташланади. Чапани йигит Холхўжа пок муҳаббати учун курашади. Севгилсига чанг солмоқни ўйлаган, муҳаббатни хор этган, адолатни ер билан тенг қилган Ҳошимни ўлдирмоқни у "энг тўғри ҳақиқат" деб ҳисоблайди...

"Бахтигул ва Соғиндик" поэмасида бошқа манзара: қўйнинг кумалоғига қараб бахт санайдиган Отабой Бахтигулни тортиб олгандан сўнг қизнинг севгилиси бўлмиш Соғиндикнинг юраги ўртаниб ёнади, унинг қалбидаги қаҳру ғазаб юз бор ортади. Жигарсўхта ошиқ кураш йўлини тутати, аммо бир ўзи эмас, балки кўплашиб курашиш кераклигини тушуниб етади.

"Ҳамза" поэмаси қаҳрамони "фикрида не-не гўзал режалар қуради". Беихтиёр "Камончи" поэмасидаги Холдор созчи эсга тушади. Холдор созчи қирқ йил соз чалибди. У танбур ва дуторни чертганда сайратиб юборарди. Санъат созчи ҳаётининг мазмунни эди. У ҳали бола эканидаёқ қўшни келинчак унга соз чалишни ўргатади.

*Боланинг руҳида куйлар мавж урди...
Аллақандай гўзал, хаёлий диёр
Сари бу садолар аста учирди,
Узоқлашса ундан кўнгил беқарор...*

Болани "учириб борган садолар" ростдан ҳам "хаёлий" бўлиб чиқди. Йўқчилик йигитни эрта улгайтди, иззат-нафсини ерга урди, пулдорлар олдида мағрур бошини ҳам қилди... Ҳар қадамда дуч келадиган бу аччиқ ҳақиқат йигитнинг ҳавасини сўндириб, шахтини синдириб, бутун салоҳиятини поймаёл этади. У қаерда тўй-ҳашам бўлса, бас, кимлигини суриштириб ўтирмай, ўша ёққа созини кўтариб боришга мажбур... Бола-чақа эса кўпайиб бормоқда, уларни кийинтириш керак, қоринларини садолар билан тўлдириб бўлмайдилар... Шоир шу ерга келиб ҳаяжонининг зўрлигидан ҳайқариб юборади:

Сознинг саси гўзал, ҳақи кўп аччиқ!

Шекспирона фалсафага бой, ҳикмат даражасига кўтарилган фавкулудда бир сатрда бутун дostonнинг гоёси инъикос топмиш. Холдор созчи курашни, яъни яшаш учун курашни тин билмай давом эттиради, шу важдан ҳам ўғли Салимжон зўр камончи бўлиб етишади.

Шоир "Даврим жароҳати" поэмасини "Қалбимда давримнинг жароҳати бор" деган сатр билан бошлайди

Маҳалладоши Раҳим супургичининг "Дилни бил" деган ўғити унинг эсида. У давр дилини билмоққа бел боғлайди. Давр дилида шундай бир жароҳат бор эдики, ундан озор тортган шоирнинг шеъри шу сабабдан "ғазабкор вулқон" тусини олади.

Беихтиёр бизнинг замонимиздаги бузғунчи-террорчиларнинг инсониятга қарши кирдикорлари эсга тушади. Шоир "Даврим жароҳати"да худди уларга нисбатан ҳам даҳшатли ҳукм чиқаргандек туюлади. Бу, албатта, асарнинг долзарблиги су-саймағанидан далолатдир. Поэмада ҳам тин билмаслик ва кураш мотиви ётади. У тинчлик учун курашмоқ зарур деган гоёни ўзига сингдирган. Тин билмаслик ва кураш мотиви шоирнинг қарийб барча жанрдаги асарларида: "Қизлар" достонида ҳам, "Маҳмуд Торобий" пьесасида ҳам, "Нур қидириб" қиссасида ҳам, "Навоий" тарихий романида ҳам мавжуд.

2

Ойбек ижодида эмоционаллик зўр деганларида катта ҳақиқат бор. Ойбек — ҳаяжон шоири, ҳаяжон адиби.. У — бир дарё. Дарё тор жойга келганда мавжи юзага чиқади, бошқа ҳолларда эса мавжи тубида бўлади. Шоир шеърлари ва поэмаларида ҳаяжонли туйғулар, пўртанали ҳислар қуюлиб келади. Ойбек ижодида шеър — туйғулар тасвири. Туйғуларни оҳори тўкилмасдан, тезроқ "тасвирга тушириш"га ошиқади шоир. Биринчи шеърлар китобини "Туйғулар" деб атагани ҳам бежиз эмас. Туйғуларнинг зўрлигидан, ҳаяжоннинг ёмбилигидан шеър қоғозга бир марта тушади. Қандай тушади — гап шунда. Аксарият шеърлар қоғозга тушгач, уларга қайта қалам урилмайди. Тўғрироғи, бунга ҳожат қолмайди. Агар қалам урилса, балки шеър силлиқ ва равон бўлар, аммо туйғуларнинг яхлитлигига, ҳаяжоннинг табиийлигига путур етиши мумкин. Мисол учун, Чўлпон шеърларида ҳам шундай ҳолни кузатамиз. Шеърда ҳаяжон ва туйғуларнинг сохталашувини Ойбек ҳеч ёқтирмас эди. Қофиялари унча тўлиқ бўлмаган (дарвоқе, Навоий ҳам Атоий шеърлари ҳақида "қофиясининг айбғинаси бор" деб ёзган эди. Фикримизча, Атоий ҳам ҳаяжонни биринчи ўринга қўйган), лекин яхлит туйғули мана бу шеърни кузатайлик:

*Шамол, бир эртақ ўқи,
Ўзганда тоғ устидан.
Ичиб булоқ бошидан
Шамол, бир эртақ ўқи!
Арчалар шохидан туш!*

*Кўк ипақда қил жилва,
Сочларимда гивирла,
Кел, қалбимга шивирла,
Арчалар шохидан туш!*

*Тоғлар рўёсини айт,
Юлдуз саломини айт,
Шивирла ҳаёт сасин,
Севги дуосини айт!*

Кўзни қамаштириб ётган борлиқ, ажойиб бир палла, тун-кеча ("Юлдуз саломини айт"), ям-яшил арчалар шохида ўйнаб учаётган шамол шоирнинг сочларида гивирлаб, сеvги дуосини унинг ошуфта қалбига шивирламоққа ошиқади. Шивирламоқчи бўлгани — бир эртак. У тенгсиз, монандсиз бир сеvгики, эртак деса бўлур, балки ундан-да ортиқроқдир.

"Гуллар..." деб бошланувчи шеърда шоирнинг туйғулари мўллиги, тугёни ва ҳаяжони яққол кўзга ташланади. Ошиқ-маъшуклар шўх ҳисларни куйга солиб, бах-мал йўлларда кезади, олмазорларда ётиб, ҳордиқ олади, оппоқ гул оғоч уларга шамсия бўлади, осмоннинг мовий ойнаси эса тип-тиниқ... Шоирнинг юраги завқ-шавққа тўлиб кетади, у туйғулар учини чувалаштириб қўйишдан чўчиб, шеърни мух-тасар тарзда тугатиб қўя қолади:

*Гуллар, майсалар, бижилдоқ кушлар,
Ярашади кезиш, севиш, қучишлар...*

"Наъматак" шеърисида "Бошида бир сават оқ юлдуз — чечак", "Пойида йиғлайди кумуш қор юм-юм", "Нозик саломлари нақадар маъсум", "Яноқларин тутар олтин бўса-чун..." каби сатрларни ўқиганда бамисли фусункор наъматак ёнида тургандай бўлади киши. Чиндан ҳам, "Наъматак"ни фалсафий мазмунга бой, дурдона шеър десак арзийди.

Мавжи, ҳаяжони тубида кўпчиб турган манзумалардан бири "Йиғи келмайди сира..." деб бошланувчи шеърдир. Одатда кишини кутилмаган ғам-алам, мусибат босиб келганда тили калимага келмай қолади, чунки ҳар қандай сўз ҳам бу мусибатни ифода этишга ожиз бўлади. Бундай ҳолатни ифодалагувчи нарса инсонда фақат йиғи бўлиши мумкин, чунки йиғи кўнгилни бўшатади. Шеър қаҳрамони бошига эса шундай мусибат тушганки, унинг кўзига ҳатто йиғи ҳам келмайди. Шоир ана шу мунгли ҳолат сабабларини баён этиб ўтирмайди-да, шеърни юксак нуқтадан бошлайди, яъни ҳаяжоннинг, туйғунинг қаймоғини беради:

*Йиғи келмайди сира...
Ғазабдан қақраган кўз.
Бу йўлларнинг яхидек
Лабимда қотипти сўз.*

Ғожиани кўриб турган кўз ғазабдан қақраб кетган, йиғи қаёқда дейсиз! Сўз эса унинг лабларида яхдек қотган... Наҳот шунча ғожиани, вайрон бўлган юртни кўриб лирик қаҳрамоннинг кўзларига ёш келмаса? Кутилмаганда: "Танҳо кезаман. Йиғлар Юрагимда Ватаним..." каби залворли сатрлар, таъсирчан образ пайдо бўлади. Қаҳрамон кўзига ёш келмаганининг сабаби бор экан, лабларида сўзнинг қотиши ҳам бежиз эмас... Унинг юраги йиғларди, юрагида эса Ватани йиғларди, бутун бир Ватан!..

3

Устоз адиб шеърятини мутолаа қилар эканман, ўзим учун бир нарсани қайтадан кашф этгандай бўлдим. Йигирманчи аср ўзбек шеърятисида ишқ-муҳаббат кечаларини тасвирлашда Ойбекнинг олдига тушадиган шоир кам экан. Унинг кўп инжа шеърлари бунга далилдир. Шоир сўлим оқшомларни, фараҳбахш тунларни тасвирлашни ёқтиради, тасвирлаганда жўшқин ҳисларга сирдош бўлади, аммо зинҳор ортиқча тафсилотларга берилмайди. Ёр билан кечган сирли оқшомлар завқи, фироқ-димоғли кечалар алами, маъшукдан йироқда кўнгилни ориқтирувчи соғинч оғушида ўтган тунлар озори, гоҳ эса дилдордан мутлақ умид бўлмаган ҳолатлардаги танҳолик изтироблари шеърдан шеърга ўтиб кучайиб боради...

Баъзи шеърларда, бир қараганда, ёр образи ҳам йўқ, шеърнинг ўзи ҳам муҳаббат кечаларига бағишланмаган. Лекин, бу бир қараганда шундай туюлади, холос. Аслида уларда оҳанг ҳал қилувчи омилга айланади. Қуйидаги шеърга эътибор берайлик:

*Қуёш секин бекинди
Қаршимдаги тоғларда.
Борлиқнинг кўзи тинди,
Ёлғиздим шу чоқларда...*

*Сўнгра кўкни ёритиб,
Чиқди сариқ бир чечак.
Оқшом кўнглин овутиб,
Аллаларди шаршарак...*

Бу ерда шоир "борлиқнинг кўзи тинган"ини айтиб, "ёлғиз эдим" деб тан олмоқда. Охири сатрлардаги "оқшом кўнглин овутиб, аллаларди шаршарак" сўзлари шоирнинг шу чоқда овунчоғи йўқлигини, унинг танҳолигини кўрсатмоқда. "Балқиб чиққан сариқ бир чечак" (гўзал ўхшатиш) — ой эса нафақат кўкни, балки танҳо ошиқнинг маънос кўнглини ҳам ёритишга қодир мўъжизадир...

"Кеча сирлари" шеърида сукунат авж пардада тутиб олинган. Бу шеърда "сирлар", "кўчалар", йўллар", чироқлар", "кўклар", "юлдузлар", "боқишлар", "нурлар", "шеърлар", "дунёлар" каби сўзлар бежиз кўпликда ишлатилмаган. Гўё шоирнинг туйғулари зарра-зарра бўлиб борлиққа таралиб кетгандай.

"Кўк, ой, юлдуз, япроқлар — улфати" бўлган шоир шу чексиз коинотни бир ўпишни — мангуликка ёндашиб боришни кўлидаги суюкли созидан тиламоқчи бўлади.

4

Шоир шеърляти унинг насрига бир мактаб бўлди. Поэмаларидаги образлар романларига кўчиб ўтди, энди улар иккинчи умрини яшамоқда. "Уч" поэмасидаги Холхўжа "Қутлуғ қон"даги Йўлчининг ўзи бўлмаса ҳам, инисидир. Лаъли — Гулнор, Кўкнори чол — Ёрмат, Ҳошим — Мирзакаримбой, бир-бирига ўхшаш образлар, улар бир ялакат мағиздай: кўшса, бир данак ичига жо бўлади. "Дилбар — давр қизи" номли илк поэмасидаги кенглик, эпик нуқталар, турмушнинг икир-чикирларигача илғай олиш хусусиятлариеқ шоир Ойбекда улуғ ёзувчи яшириниб ётганини зухур этган эди.

Ҳар бир халқ улкан сўз санъаткорлари, олим ва закий фарзандлари билан ҳақли равишда фахрланади. Бу — аксиома. Бундай инсонлар, чиндан ҳам, халқнинг суюмли ва фидойи фарзандларидир. Уларнинг наинки исмлари, балки юриш-туриши, қилган ишлари, ҳар бир сўзидан буюклик аломатларини қидиришимиз табиий.

Ойбек ўзбек халқининг ана шундай фарзандларидан эди. Тақдир унинг зиммасига адабиётимизни бойитиб, жаҳон миқёсига олиб чиқиш вазифасини юклади.

Сирасини айтганда, Ойбек феномени — Ойбек даҳоси ҳали чуқур ўрганишни ва англашни талаб этадиган ҳодисадир.

Адиб таржимаи ҳолида бундай сўзларни келтиради: "Ўз халқимнинг тақдири ҳақида ўйлаб юриб, менда янгидан-янги темалар туғилди. Болалигимданок асарларини севиб ўқиганим ўзбек халқининг улуғ классик шоири Алишер Навоий ҳақида асар ёзишни кўпдан бери орзу қилар эдим. Улуғ инсонпарвар образи ўрта аср туни қоронғилигини ёритувчи ёруғ машъал каби менинг хаёлимни эгаллаб олди. Мен, аввало, "Навоий" поэмасини ёздим... Ниҳоят, "Навоий" романини ёзишга тундим. Романи уруш йили, қиш фаслида, совуқ хонада, (худди *Бальзак айтган ҳолат* — М.А.) жинчироқнинг титроқ хира шуъласида ёзганман..."

Ақл билан уйғунлашган жасорат доим яхши самара бергусидир. Ойбек она халқининг бадиий тарихини яратиш борасида катта жасорат кўрсатди. Биринчидан, роман ёзила бошлаган даврда ўн бешинчи аср ўзбек ҳаётининг турли томонлари ҳали илмда ўзининг холис ва муносиб баҳосини олиб улгурмаган эди. Бу айна шу давр

хақида асар ёзаётган ёзувчи олдига қийин вазифалар қўярди. Адиб бу вазифаларни аъло даражада бажарди — улкан салоҳият ва теран идрок кўзи билан, мантиққа қаттиқ риоя этган ҳолда, Навоий замонини аниқ тасаввур қила олди ҳамда ишонарли тасвирлади. Роман кейинчалик ўша даврни янада теранроқ ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлди, тарихчиларга кўмак берди. Иккинчидан, шундай бир мураккаб давр фарзанди бўлган Алишер Навоий — шоир ва мутафаккир, давлат арбоби образини тасвирлар экан, адибнинг енгил йўлдан бормаганини таъкидлаш керак. Одатда жиддий вазифаси бўлмаган, ўқувчини қизиқтиришгагина хизмат қиладиган сюжетлар — фожиали муҳаббат можароси, антиқа саргузашт ва воқеалар учрайди аксарият тарихий романларда. "Навоий" романида эса бош қаҳрамон билан боғлиқ бундай можаролар йўқ. Бундай ҳолда ўқувчини қизиқтириш хийла мушкул бўлади. Ойбек ижодига хос эҳтирос, туйғу ва ҳаяжонлар мавжи унинг романларида, хусусан, "Навоий"да ҳам кучли кечади, асарнинг шоирона қалб билан битилгани шундоқ кўриниб туради. Адибнинг эҳтироси, бутун роман давомида жўшиб турган ҳаяжони сюжет ва қаҳрамонлар тақдирини жипслаштиришга хизмат қилади. Шу боис ўқувчи асарни қайта-қайта ўқийди, ҳар ўқиганда янги китоб ўқигандай бўлаверади.

"Навоий" тарихий романи — ўз халқини севган, унинг дилини билишга ошиққан фидойи фарзанднинг кўҳна ва навқирон Ватанига чин юракдан айтган шукронасидир. Уни ўқиш кўзга қувват, ўқиш эса дилга мададдир.

5

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов фармонида кўра улуг адиб Ойбек 2001 йилда "Буюк хизматлари учун" ордени билан тақдирланди.

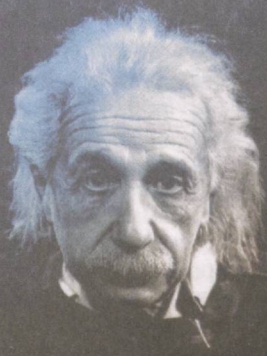
Бу йил юртимизда Ойбек таваллудининг 100 йиллиги кенг нишонланмоқда. Маданият муассасалари, олий ўқув юртлиари, коллеж ва лицейлар, мактаб ва кутубхоналарда улуг адиб ҳаёти, ижодига бағишлаб турли учрашувлар, адабий кечалар ўтказилди ва ўтказилаётир. Бу тадбирлар Ойбек ижодини халқ орасида янада кенг-роқ тарғиб қилиш, чуқурроқ ўрганиш имконини берди.

Шу сатрларни ёзар эканман, АҚШдаги Вашингтон университетининг ўтган йилги Ёзги дастурида иштирок этган кунларим эсимга тушди. Бу мамлакатда кўп йиллардан бери ҳар йили ёзда машҳур туркшунос олима, адабиётимизнинг дўсти, профессор Илзахоним Сиртаутас шогирдлари ўзбек тилини ўрганиб, миллий маданиятимиз билан яқиндан танишади, таржима устахонасида ўзбек адабиёти намуналарини инглиз тилига ўгириш билан шуғулланади. Буни эслаганимнинг сабаби бор. Гап шундаки, ўзбек тилини кунт билан ўрганаётган шогирдларимиздан бири, Вашингтон университети магистранти Стефан Камола адабиётимиз ҳақидаги маърузаларни эшитиб, Ойбекнинг "Болалик" асарига қизиқиб қолди ва унда асарни инглизчага таржима қилиш истаги туғилди. Ушбу автобиографик қиссанинг ўзига хос самимиятию жозибаси, унда тасвирланган давр, миллий бўёқлар қуюқлиги, болалик ғаройиботлари уни мафтун этган эди. Ҳозир туркий халқлар маданиятига катта қизиқиш ва ҳурмат билан қарайдиган Стефан Камола (у олдинроқ Тувада бир йил яшаган, тува тили ва қўшиқларини ўрганган) Ойбекнинг "Болалик" қиссасини инглиз тилига таржима қилмоқда. Яқин йилларда бу асар АҚШда инглиз тилида Стефан Камола таржимасида нашр этилиб қолса ажаб эмас...

6

Мен устоз Ойбек ижодини ҳамиша тўлқинланиб турадиган денгизга ўхшатгим келади. Бу денгизда замонлару асрлар бир-бири билан учрашиб, дардлаша олади. Адибнинг ҳиммати буюк Алишер Навоийни бизга замондошу ҳамнафас қилди, бу беназир зотнинг адолат ҳақидаги орзуларига ошно этди, гуруримизга гурур қўшди...

"Чексиз дунёларнинг куйини чалиш" насиб этган мумтоз адиб умрининг иккинчи асрига қадам қўйди... Ҳали қанча авлодлар, замонлар бу куйлардан баҳраманд бўлишига чин юракдан ишонгим келади.

JISM QUVVATINI KASHF ETGAN ALLOMA

1905 йилда Германияда нашр этиладиган “Аннален дер физик” журналида “Ҳаракатдаги жисмлар электродинамикасига доир” деган мақола босилиб чиқади. Унда баъзи бир физикавий, хусусан, электромагнит жараёнларнинг хусусиятларига янгича ёндашув ифодаланган эди. Жумладан, мақолада Ньютон физикаси асосида ётган мутлақ фазо ва вақт ҳақидаги тасаввурларнинг чеклангани ҳамда Максвелл ва Майкелсон тажрибаларига таянган янги илмий назария илгари сурилган эди. Физикада янги даврни бошлаб берган ушбу 30 саҳифалик мақоланинг муаллифи ҳали илмий доираларда унчалик маълум бўлмаган Берн шаҳридаги патент идорасининг ходими, 26 ёшли Альберт Эйнштейн эди. Унда баён этилган ғоялар кейинчалик Макс Планк тавсиясига кўра “нисбийлик назарияси” деб аталади. Бу йил дунё жамоатчилиги ушбу воқеанинг 100 йиллигини кенг нишонлади.

Ана шу сана муносабати билан Чирчиқ Танк-муҳандислик билим юрти ўқитувчиси, доцент Чори Насриддиновнинг буюк олим ҳаёти ва ижодига бағишланган мақоласи журналхонлар эътиборига ҳавола этилмоқда.

Альберт Эйнштейн 1879 йилнинг 14 мартида Дунай дарёсининг чап қирғоғидаги Ульм шаҳарчасида дунёга келди. Отаси Ҳерман Эйнштейн савдо билан шуғулланар, онаси Полина Кох эса, санъатни жон-дилдан севар, пианино чалиш ва ашула айтишни яхши кўрар эди. Айниқса, Бетховеннинг сонаталарини маҳорат билан ижро этарди. Умуман, эйнштейнлар oilасида мусиқа ҳамда немис мумтоз адабиётига муҳаббат муҳити ҳукмрон эди. Эйнштейн биографлари унинг ёшлигидан камгап, ювош бола бўлганини таъкидлайди. Германияда бошланғич мактаб черков ихтиёрида бўлгани боис таълим диний эътиқодга асосланган эди. Яхудийлар мактабида ўқиш анча қиммат ва у эйнштейнлар уйидан олис бўлгани учун Альбертнинг яқин ўртадаги католик динига мансуб кишиларнинг болалари ўқийдиган мактабга беришади.

Альберт ўн ёшга тўлганда гимназияга киради. Синфдан синфга муваффақият билан ўтадиган, ювош ва мудом хаёл суриб юрадиган бу ўсмир мактаб дастурини осон ўзлаштирар эди. У атрофини қуршаб турган борликдан кўнглига мос уйғунлик топишга уринади. Альберт оламнинг тузилиши тўғрисидаги билимларни илмий-оммабоп китоблардан топади. Бундай

китоблар ўқишни унга польшалик муҳожир Макс Талмей тавсия этади. Эйнштейнлар оиласи тиббиёт факультетида ўқидиган бу камхарж йигитни ҳар жума овқатга таклиф этарди. Талмейнинг маслаҳати билан Альберт Бернштейннинг “Табиатшунослик бўйича оммабоп китоблар” асари билан танишади. Бу асарда турли жараёнлар табиат ҳодисаларининг сабабий боғланиши қонунига мослаб тушунтирилган эди. Шундан кейин Альберт Бюхнернинг “Куч ва материя” номли асарини зўр қизиқиш билан ўқиб чиқади. Эйнштейн ҳаётининг бу даври ҳақида ёзган кўп муаллифлар коинот тузилиши билан танишганидан кейин унинг эътиқодиди ўзгариш рўй берди, деб ёзади. Бунга ишоний қийин. Негаки, Эйнштейн етуқлик даражасига эришган даврида ҳам дин ва фан бир-бирини инкор қилмаслигини, аксинча, ўзаро уйғун эканини таъкидлайди. Дарвоқе, Эйнштейн ишлаган Принстон олий тадқиқотлар институти пештоқига аллома умр бўйи такрорлаб келган “Парвардигор ҳамма нарсага қодир, аммо унинг нияти ёвуз эмас” деган сўзларнинг битиб кўйилгани ҳам бежиз бўлмаса керак. Қайсидир кардинал Эйнштейннинг даҳрий эканини таъкидлаб, ёшларни ундан эҳтиёт бўлишга чақиргани ҳам сир эмас. Ҳатто нью-йорклик раввин Ҳерберт Хольдштейн Эйнштейнга “Сиз Худога ишонасизми?” деган мазмунда телеграмма жўнатган экан. Эйнштейн унга “Мен инсонларнинг тақдири ва ишлари билан банд бўлган худога эмас, бутун борлиқнинг уйғунлиги тимсоли бўлган Спиноза худосига ишонаман” дея жавоб қайтаради. У янги назария ёки ғоялар асоссиз туюлганда, “Севимли тангрим бундай нарсани яратмаган” дейишни яхши кўрган. Диний эътиқод — эътиқодларнинг шундай бир нозик турики, кишининг фаолиятига,

Эйнштейн цивилизациянинг кўпгина ютуқлари ўз қимматини йўқотган бир даврда инсониятнинг виждони бўлиб майдонга чиқди.

Пабло Касалье,
испан мусикачиси

айтайлик, унинг черков ёки масжидга бориш ёки бормаслиги, диний анъаналарни бажариши ёки бажармаслигига қараб қатъий хулоса чиқариш хато бўлур эди.

Альбертнинг математикага қизиқиши жуда эрта уйғонади. Бунда амакиси Якобнинг таъсири катта эди. Касби муҳандислик бўлган Якоб бундай дерди: “Алгебра — қизик фан. Агар биз овлайдиган ҳайвон топа олмасак, бу ҳайвонни вақтинча икс деб ҳисоблаймиз-да, уни топмагунча қидираверамиз”.

Евклиднинг геометрия тўғрисидаги китоби Эйнштейнга мўъжиза бўлиб туюлади. У кейинчалик “Ёшлигида бу китобни ўқиб ҳайратга тушмаган одам назарий тадқиқотлар олиб боришга қодир эмас” деб ёзади. Эйнштейн мактабни 1896 йили тамомлаб

Цюрих политехника институтига ўқишга киради. У назарий физика соҳасидаги етук намоёндалар Максвелл, Хельмгольц, Кирхгоф, Больцманнинг асарларини астойдил ўрганади.

1900 йили институтни мувоффақиятли тамомлайди, икки йил ишсиз юради. 1902 йилнинг ёзидагина Эйнштейн дўсти Марсель Хроссман ёрдамида Берн шаҳридаги патент идорасига эксперт лавозимига ишга қабул қилинади. Эйнштейннинг вазифаси патентга даъвогарлар ихтиросининг том маъносини тушуниш ва ундан сўнг бошлиқларга мазкур ихтиронинг патент олишга лойиқ ёки лойиқ эмаслигини тезда ҳал қила оладиган даражада тушунарли ва қисқа реферат ёзиб беришдан иборат эди. Ақлни пешлашнинг бундай услуби Эйнштейнга маъқул эди. Чунки кундалик вазифасини уч-тўрт соат ичида бажариб улгурар, қолган вақтини сеvimли физикасига бағишлашга имкон бор эди.

Эйнштейн патент идорасида ишлай бошлаган вақтдан бошлаб, унинг физикага қизиқиши юз чандон кучаяди. Олим-

нинг махсус нисбийлик назарияси айнан шу даргоҳда яратилган. Ўн бир йилдан кейин эса умумий нисбийлик назарияси кашф қилинади. Ҳар икки назария ҳам кенг шухрат қозонади. Бугун ҳатто мактаб ўқувчиси ҳам умумий нисбийлик назарияси оламнинг ўлчамлари ва тузилиши ҳақидаги хулосаларга, махсус нисбийлик назарияси эса замонавий физикада муҳим аҳамиятга эга бўлган $E=mc^2$ тенгламасига таянишни яхши билади.

Бу формула умумий характерга эга бўлиб, у моддаларнинг ҳар қандай зарраларига, барча моддий жисм ва майдонларга бирдек тааллуқлидир. Эйнштейннинг фан тараққиётига қўшган улкан ҳиссаси шундан иборатки, айнан ана шу формула туфайли ҳар қандай жисм массасидан энергия ажратиш мумкинлиги масаласи назарий жиҳатдан ҳал этилади. Масса ва энергия боғлиқлигининг кашф этилиши инсон ҳаёлига келмаган улкан энергия манбаига эга бўлиш имконини туғдирди.

Эйнштейн томонидан яратилган умумий нисбийлик назарияси ҳам инсон ақл-идроки билан эришилган улкан ғалабадир. Нобель мукофоти совриндори Л. Д. Ландау ибораси билан айтганда, умумий нисбийлик назарияси физиканинг Ньютондан кейинги уч юз йиллик давомида эришилган ютуқларининг умумлаштирилиши замирида вужудга келган эди.

1905 йилдан кейин Эйнштейн машҳур бўлиб кетди. У Берн, Цюрих ва Прага университетларида профессор лавозимида фаолият юритади.

1921 йили Эйнштейн Нобель мукофотига сазовор бўлади. У жаҳондаги ўнлаб академияларнинг аъзоси этиб сайланади. Илм соҳасида ҳали ҳеч бир олим Эйнштейнчалик бу қадар юксак обрў-эътибор ва шухрат қозонган эмас.

Олимнинг ўзи ҳам ҳеч қачон енгил-елпи мавзуларга қўл урмаган. У ҳал этган

масалалар мураккаблиги ва кўлами билан ҳар қандай одамни ҳайратга солиши табиийдир.

Дарвоқе, Эйнштейнда ихтирочилик қобилияти ҳам кучли бўлган. У рассом Орлик ва тиш доктори Ҳринберг билан ҳамкорликда бадиий графика учун мактаб машинасининг янги турини яратган. Венгер олими Лео Сциллард билан биргаликда эса бугунги кунгача атом электростанцияларида қўлланаётган “Эйнштейн — Сциллард насоси”ни ихтиро қилган. Бундай мисолларни истоганча келтириш мумкин.

Бир сўз билан айтганда, у дам олишни билмайдиган ва ҳар қандай шароитда ишлай оладиган заҳматкаш олим эди. Эйнштейн талабаларидан бири қизиқ воқеани баён этади: “Эрталаб мен устознинг

уйига борганимда, ишхонасида ўтирар, стол устида эса ҳар хил формулалар ёзилган қоғозлар сочилиб ётарди. У чап қўлида кичик ўғли Эдуардни кўтариб олиб, ўнг қўли билан алланималарни ёзар ва кубик ўйнаб

ўтирган катта ўғлининг саволларига ҳам жавоб берар эди. Мен унинг диққат билан ўйлаётганини кўрдим”.

Таниқли олим, академик А.Ф.Иоффе Эйнштейн билан учрашуви ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Берлинга қилган сафарларимнинг бирида Эйнштейн менинг кристалларга оид тадқиқотларим билан қизиқиб қолди ва улар ҳақида батафсил ҳикоя қилиб беришимни сўради. Кундузи соат учда мен унинг олдида келдим ва тажрибаларимни баён қила бошладим. Тахминан бир соатлардан кейин унинг хотини кириб, Эйнштейн билан танишиш мақсадида Ҳамбургдан келган қандайдир бир киши уни қабул қилишни сўраётганини маълум қилди. Одатда Эйнштейн бундай учрашувлардан қочишга ҳаракат қилар эди. Оила аъзолари кўмагига кўзи етмаган Эйнштейн суҳбатни бамайлихотир давом эттириш учун

Мен Эйнштейндан кўра улуроқ одамни билмайман.

Бертран Рассел,
математик ва файласуф

мени уйи яқинидаги паркка таклиф қилди. Бояги одам кетганидан кейингина биз унинг хонасига қайтдик. Мулоқот тунги соат иккигача давом этди.

Мен ҳеч қачон бунчалик изчил ва узок давом этган тафаккур жараёнини кузатмаганман. Бироқ, назаримда, Эйнштейн учун бу одатдаги ҳол эди. Ким билади, эҳтимол муаммолар ечими ёки янги фоярла шундай мулоқот пайтида туғилган бўлса ажаб эмас”.

Эйнштейн Германияда 20 йил яшаб ижод қилади. Аммо Ҳитлер ҳокимият тепасига келгач, бу мамлакатни тарк этишга мажбур бўлади. Зеро, у нацизм душманлари рўйхатига киритилган ва сиртдан ўлимга ҳукм этилган эди. 1933 йилнинг кузида Эйнштейн АҚШга кўчиб кетади ва Принстондаги Олий тадқиқотлар институти профессори лавозимида фаолият юритади. Бу институт Америка таълим-тарбия соҳасидаги ислохотлар “ота”си Абрам Флекснер томонидан айнан Эйнштейн учун ташкил этилган

эди. Бундай эътиборга фан тарихида саноқли кишиларгина сазовор бўлган. XX аср бошларида Копенгагенда даниялик машҳур олим Нильс Бор учун назарий физика институти ташкил этилган. Ўттизинчи йилларнинг охирида Ирландия ҳукуматининг саяёҳаракати билан Дублин шаҳрида австриялик таниқли олим Эрвин Шредингер учун ҳам шундай институт барпо этилган.

Олий тадқиқотлар институтида Эйнштейн 1933 йилнинг 1 октябридан иш бошлайди. Унинг йиллик иш ҳақи ўзи рози бўлган миқдордан 4 баравар кўп — 15000 доллар этиб белгиланади. У ўзининг пулга бўлган мундсабатини мана бундай ифодалаган эди: “Мусо, Исо ёки Гандининг пул солинган халта кўтариб юрганини тасаввур этиш мумкинми? Мен буни сира тасаввур қила олмайман”.

Қирқинчи йилларда Эйнштейннинг

шуҳрати тилларда дoston бўлиб кетади. У билан танишишни ва ундan дастхат олишни хоҳловчилар сони кун сайин ортиб боради. Лос-Анжелес шаҳрида яшайдиган ўн беш ёшли ўқувчи қиз Эйнштейндан ҳийла билан дастхат олади. У профессорга хат ёзиб, дугоналари икки айлананга уринма ўтказишни билмаётганини айтади. Эйнштейн эса масаланинг ечимини тушунтириб унга жавоб ёзади ва хатнинг охирига “А.Э.” деб имзо чекади.

Бора-бора Эйнштейн ўзининг Принстондаги уйдан чиқмай кўяди. Бу ерда у майдоннинг ягона назарияси устида иш олиб боради. Эйнштейн билан ҳамкорликда “Физика эволюцияси” асарини ёзган польшалик таниқли олим Леопольд Инфельд ўша даврларни эслаб бундай деб ёзади: “...Эйнштейн билан кўпроқ

ишлаган ва уни яхшироқ билган сайин мен дўстимнинг илмий муваффақиятларидан эмас, балки ажойиб табиати, юмшоқ феъл-атворидан ҳайратга тушардим. Эйнштейн физик

ва файласуф сифатида қанчалик улуғ бўлмасин, у мен учун оддий инсон сифатида бундан ҳам улуғроқдир. Мен ўзим билган олимлар ичида фақат Эйнштейннигина улуғ олим деб айта оламан. Камтарлик бобида бизнинг замондошларимиз орасида унга тенг келадигани йўқ. Эйнштейнчалик ёлғиз, хилватда яшашга интилган одамни кўрмаганман. Унинг ўзи олим учун энг қулай жой — маёқ қоровулининг хилватхонасидир, чунки бу жой ўйлаш ва ишлаш учун беқийёс имкон беради, деб ёзган эди. Дарҳақиқат, Эйнштейн маёқ қоровули бўлиб ишлашга хурсандчилик билан рози бўладиган ягона олим десам, хато қилмайман”.

1945 йили АҚШда атом бомбасининг яратилиши инсоният ҳаётида туб бурилиш ясади. Эйнштейн бу жараёнда бевоқиф иштирок этмаган бўлса-да, унинг назарий физика соҳасидаги тадқиқотлари

У соялар тобора куюқлашаётган бу оламга тушган ёруғ нур эди.

Жавохарлаъл Неру,
Ҳиндистон давлат арбоби

ана шу даҳшатли қуролни яратишда асос сифатида хизмат қилган эди. Фан ва сиёсат тарихида Эйнштейннинг президент Рузвельтга ёзган хати муҳим аҳамият касб этади. Унда олим ўтгизинчи йилларнинг иккинчи ярмида бир гуруҳ немис олимлари уран асосида ишлайдиган ғоятда қудратли қурол яратиш устида иш олиб бораётгани инсоният ҳаётига жиддий хавф туғдириши мумкинлиги ҳақида сўз юритади. Чиндан ҳам, ҳар қандай разилликлардан қайтмайдиган Ҳитлернинг кўлига бундай қурол тушиб қолса, нималар бўлишини тасаввур қилиш қийин эмас эди. Эйнштейн бундай қурол яқин вақтлар ичида яратилиши мумкинлигини асословчи илмий кашфиётларнинг моҳия-тини баён этиб, нацистлар унга эга бўлмасидан, Американинг ўзида бу борадаги ишларни жадаллаштириш режасини таклиф этади. Хат америкалик молия хизматчиси Александр Сакс орқали 1939 йилнинг 11 октябрида Рузвельтга топширилади. Бироқ Эйнштейннинг хати президентга унчалик таъсир этмайди. Лекин Сакснинг эртаси куни нонушта пайтида президентга айтган бошқа гапи масалани ҳал қилади-қўяди. Бир вақтлар Наполеон унга янги двигатель асосида ишлайдиган кемалар куриб беришни тавсия этган Фултонни қувиб юборган экан. Ана шу воқеани эслатиб, Сакс давлат раҳбарига бундай дейди: “Агар ўша пайтда Наполеон ғазаб отига минмай, бир оз ўйлаб иш қилганда, XIX аср тарихи тамоман бошқача кечиши мумкин эди”. Бу гапдан сўнг Рузвельт Оқ уйдаги хизматчисига Наполеон даврида тайёрланган француз виносидан олиб келишни буюради. Рузвельт уни қадахларга қуйиб, ўзининг ҳарбий ёрдамчиси генерал Уотсонни чақиртириб, тегишли топшириқлар беради. Шундан кейин атом бомбаси яратиш ишлари бошлаб юборилади.

Урушда фашистлар Германиясининг енгилиши бу хавфни йўққа чиқаради. Бироқ энди атом бомбаси туфайли дунё-

нинг энг қудратли давлатига айланган АҚШ хавф-хатар манбаига айланди. 1945 йилнинг август кунларида улуғ олим чуқур қайғуга ботади. Хиросима ва Нагасаки фожиасидан қаттиқ таъсирланган Эйнштейн радио орқали гапириб, бундай дейди: “Немислар атом бомбаси ярата олмаслигини билганимда мен умуман бу ишга бош қўшмаган бўлардим”.

Умрининг сўнгги 35 йили давомида Эйнштейн азалий орзуси — майдоннинг ягона назариясини яратиш устида тер тўқади. Бу ишга бор билимини сарфлаган бўлса-да, меҳнати зое кетади. Зеро, у физика соҳасида мисли йўқ, ўта мураккаб масалани ҳал этишга жазм этган эди. Ҳатто орадан эллик йилдан ортиқ вақт ўтганига қарамай, ҳамон бу борада жиддий ютуқларга эришилмагани ҳам шундан далолат беради (*Бу ҳақда қаранг: Б.Умаров. Коинотнинг янги назарияси қачон яратилади? “Тафаккур”, 2002, 3-сон, 55—57-бетлар*).

1948 йили врачлар Эйнштейннинг аорта қон томири кенгайиб кетганини, у эртами-кечми, ёрилиши мумкинлиги ва зудлик билан операция қилиш зарурлигини айтишади. Аммо Эйнштейн операциядан воз кечади. У енгилгина жон таслим қилади: ухлаб, қайта уйғонмайди. Бу воқеа 1955 йилнинг 18 апрель кечаси рўй беради. У мотам тутмаслик, ҳеч қандай ёдгорлик ўрнатмаслик, жасадини куйдириб, кулини сочиб юборишни васият қилади.

Мияси эса, ўзи тириклигида рози бўлгани учун, олиб қолинади. Унинг вафотидан сўнг кашф этилган 99-элементи Эйнштейн номи берилади.

Ўлимидан бир неча кун олдин Эйнштейн ўтган ҳаётига заррача ачинмаслиги, пушаймон қилмаслиги ҳақида гапириб, бундай дейди: “Мен ўз вазифамни бажардим”. Дарҳақиқат, буюк олим илм-фан ривожига қўшган улкан ҳиссаси билан зиммасидаги вазифани бекаму кўст адо этган эди. У асрлар оша чинакам олим, беназир инсон тимсоли бўлиб қолиши шубҳасиздир.

Эйнштейннинг таниқли назарийтчи, физик олим Арнольд Зоммерфельдга ёзган хатларидан парчалар

Ҳозирги вақтда фақат гравитация муаммолари билан шуғулланяпман. Лекин бир нарса аниқ: мен ҳеч қачон бунчалик қийналмаганман. Илгарилари билимсизлигим туфайлигина уни ортиқча дабдабазлик, деб ҳисоблаган эдим. Аслида, нисбийлик назарияси гравитация муаммоси олдида оддий бир нарсадек бўлиб туюлади.

Гравитацияга оид олдинги тенгламаларимнинг мутлақо асоссизлигини билдим.

Сизнинг спектр соҳасидаги тадқиқотларингиз физикадаги энг ажойиб кашфиётлардан ҳисобланади. Айнан улар туфайли Бор ғояларининг ойдинлашувига эришилди. Бунда Парвардигор қайси мурватлардан фойдаланганини билганимда эди...

Инерция ва тортишиш кучлари ўртасидаги ўхшашликни умий нисбийлик назариясидан топиб бўлмайди. Материянинг ўлчамлари ва хоссалари (геометрия ва кинематика) жисмлар ўртасидаги ўзаро таъсир билан аниқланади.

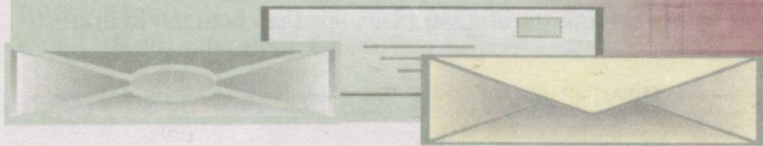
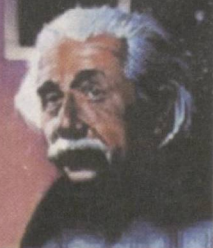
Кўз ўнгимизда содир бўлаётган бемаъниликларга қарамай, замонамиздан қандайдир эзгуликлар кутаётганим рост. Англия ва Америка маърифат асосида бирлашганда, эҳтимол урушларга барҳам берилар ҳамда мен учун жирканч бўлган ҳарбий саноат ҳам аста-секин йўқолармиди?!

Махнинг нисбийлик назарияси тарафдори эмаслиги мени ҳайратга солади. Унинг ғоялари, фикр-мулоҳазалари ушбу назарияга зид эмаслиги аён-ку! Махнинг бундай нуқтаи назарга қандай келганини билиш ажойиб бўларди-да.

Қарашлари ўзгача бўлса-да, ҳалол инсон ҳурматга муносибдир.

Мен гравитация ва электромагнетизм орасидаги ўзаро боғлиқликни аниқлашга ҳаракат қилиб, кўп азоб чекдим. Энди эса буларнинг барчаси беҳуда кетгани аниқ.

dā-dy

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Нодир НОРМАТ

КАМОЛИДДИН БЕҲЗОД

Ҳикоя

Шоҳ Исмоил вафотидан сўнг унинг ўрнига ўғли шаҳзода Тухмасп тахтга чиққан кезларда ҳам устоз Камолиддин Беҳзод сарой кутубхонаси сардори эди. Аммо кейинги вақтларда сарой нигористонига кам қадам босар, борганида дарҳол ўзининг содиқ шогирди Қосим Алига китобат сайқали юзасидан баъзи юмушларни юклаб, ўзи Табриз шаҳридан бир уй сотиб олган жияни Рустам Алини кига қайтар, ўша ерда тасвир такмил қилмоқ ила машғул бўлар эди. Рустам Али ҳам мусаввир эди, шу боис унинг ховлисида ижодга тегишли не лозим бўлса, барчаси мухайё эди. Рустам Али шу кунларда хасталаниб қолган онасидан хабар олгани Хиротга кетган эди.

Рустам Алининг боғли ховлиси шаҳар чеккасида, хавоси ёқимли, мусаффо, йилнинг тўрт фаслида ҳам хуш насимлар айланиб юрар, Беҳзод шу ерга келсагина, ўзини анча енгил сезарди.

Бугун ҳам бир пиёла майиз сувини ичганидан сўнг, эрталаб бошлаб қўйган

“Зухак тасвири”ни ишламоққа ўтирди. Шаҳарнинг кўзга кўринган бойларидан саналмиш Козим деган санъаткор ҳозирлаётган мураккаси учун ундан бирон бир манзара ишлаб беришни ўтинган эди.

Дарвоза зулфини шақиллаб, тақ-тақ этди. Бехзод “Келган киши Козим оғойи бўлса керак” деган ўйда ўрнидан турди. Дарвозани очганида рўпарасида мусаввир Мир Саид Алини кўрди. Кўлидаги чўб савадга туксиз тилларанг шафтоли бор эди.

— Ассалому алайкум, устоз, — деди Мир Саид Али. — Сиз Самарқанди шафтолиларни хуш кўрардингиз. Илк нишонасидан келтирдим.

Мусаввир алик олиб, меҳмонни ёзги айвонга бошлади.

— Ажаб етилмишдир. Аларни ҳар гал пишиқчиликда тасвир этмакни ният қилурмен, аммо тановул чоғи фаромуш этамен. Қани, сўйланг, падари бузрукворингизнинг ахволлари нечук? — деди Бехзод.

— Ул киши кеча карвонсарой ёнида тирмизлик қариндошларимизни учратиб қолибдилар. Ҳаждан қайтишаётган экан. Бугун аларни Табриз бозорини айлантирмоққа кетдилар.

— Ҳа, дарвоқе, ота-боболарингиз аслан Тирмиздан деб эшитиб эдим. Хўш, Табризда ахволларингиз не кечмоқда?

Мир Саид Али айвоннинг зарҳал нақшларига тикилиб, хомуш сўзлади:

— Бу кишварларни кўрмоқ менга айни муддао эрди. Аммо падари бузрукворимиз хануз юрт соғинчи ила бедордирлар. Аввал Бадахшонда, кейин Балхда, сўнг Кобулда умргузаронлик қилдик. Мана, энди Табриздамиз. Дарбадарлик қисматимиз экан.

— Дарбадарликка сабаб недур? —

Бу йил кузда XV аср Шарқ миниатюрасининг беназир устаси Камолиддин Бехзод таваллудининг 550 йиллиги нишонланиши мўлжалланаётир.

Мазкур сана замирида, аёнки, буюк мусаввирнинг ўлмас мероси ва маънавий дунёсининг инжа дурдоналаридан етарли баҳраманд бўлиш, уларни янада теран англаш имкониятлари мавжуд.

Ўзбек адабиётида Навоий даври маданий муҳити устоз Ойбекнинг “Навоий” романи ва бошқа тарихий асарларда муайян даражада тасвир этилган бўлса, буюк мусаввир Бехзод тимсоли ёзувчи Нодир Норматнинг ушбу ҳикоясида алоҳида, бош қаҳрамон сифатида илк бор қаламга олинган.

Ҳикоя мусаввирнинг миниатюра асарлари билан музайян этилди.

Устоз Бехзод бу саволни худди ўзига ҳам бергандек кўзларини юмиб, оғир тин олди.

— Фавқолардан қочиб, осойишталик излаб келадурмиз. Аммо бу фавқоларнинг чеки кўринмайдур.

— Сиз-ку хали ёшсиз, дунё кезмоқ маъқул. Аммо падарингиз Мир Мусаввирга қийин. Бунини ёшингиз бир жойга етганда англайсиз. Мана, камина қарийб йигирма йилдиким, Ҳиротдан берида, Табриздамен. Бу орада-ку Ҳиротга бир неча маротаба бориб келдим. Аммо энди ёшим етмишдан ошди. Ҳиротга кетсам дейман. Майли, фақирона рўзгузаронлик бўлса ҳам, кўнглим Ҳиротни тилайдур.

— Ҳирот унчалик олис эмас-ку. Менинг эса тағин олисларга кетгим келадур, — деди Мир Саид Али.

— Хиротнинг ҳар бир гўшаси, мадрасалари, зангори минорлари, муаззам кўрғону баланд қалъалари, сершовкин бозорлари тез-тез тушларимда зохир бўладир. Қани энди, бозор растасида тандирдан янги узилган нону бир бўлак кесма ҳалводан еб, бир пиёла чой ичиб, дўстлар даврасида ўтирсам...

— Устоз, жами шогирду биродарларингиз Хироту Кобулдан шу ерга, Табризга, сизнинг илкингиздан тутиб келишган-ку, — деди Мир Саид Али. — Мавлоно Қосим Али Чехрақушо, Дарвеш Муҳаммад, Султон Муҳаммад, жиянингиз Музаффар Али... Айниқса, Музаффар Али билан биз оға-инидек бўлиб кетдик.

— Ҳа, Музаффар Али кўп яхши йигит, феъл-атвори ҳам инимга тортибдур. Нақшаси хўб нозик. Аммо менга синглимизнинг ўғли Рустам Али амали хуш келадур. Афсус, нимадандур ранжиган кўринадур, Хиротга кетиб қолди. Мана, неча вақтим, дараги йўқ.

— Бунинг сабаби бор экан, кеча эшитдим, — деди Мир Саид Али. — Хўжа Абдулазиз наққош воқеасидан хабардорсиз. Рустам Али шу гапдан сўнг Хиротга кетиб қолган бўлса ажаб эрмас...

Хўжа Абдулазиз сарой кутубхонасининг наққошию мусаввири эди. Бехзодга шогирд тушган, тасвири хўб нафис. Хўжа Кабоҳат Жарроҳнинг ўғли Мирзо Муҳаммад бир неча наққош қатори уни ҳам Ҳиндистонга, бобурийлар салтанатига олиб кетмоқчи бўлибди. Йўл асносида улар подшоҳ мухрини тақлид қилиб, юз туманлик бир барот (нақд пул олиш учун ишончнома) ясаган. Аммо қўлга тушган. Уларни Тухмасп хузурига олиб келишган. Шох жазо сифатида Хўжа Абдулазиз билан мавлоно Али Аскарнинг қулоқ-

бурунларини кестирган. Хўжа Абдулазиз ҳозир Ҳиндистонда эмиш, кўрганларнинг айтишича, ўзига аввалгисидан ҳам чиройлироқ қулоқ-бурун ясаб, кўндириб олган эмиш.

Бехзоднинг бутун вужуди қулоқка айланди.

— Рустам Али ана шу Хўжа Абдулазиздан мактуб олган эркан. Унинг ёзишича, шох хизмат ҳақини бермагани учун ночорликдан барот ясаган эмиш. Биларсиз, Хўжа Абдулазизнинг синглисига Рустам Алининг кўнгли бор эди. Шул хабардан сўнг Рустам Алининг шохдан ихлоси совиган эмиш.

— Сиз бул хабарни қайдан олдингиз? — деди Бехзод дили оғриб.

— Кеча карвонсаройда мусофирлардан эшитдим, — деди Мир Саид Али. — Камина бундан хабардорсиз деган ўйда эрдим.

— Иним, бул гапни менга айтдингиз, бошқа бир жойда сўзламангиз, — деди Бехзод. — Аҳли кўча, аҳли мусофир кўнгулларига не келса, сўзлагай...

— Шафтолидан олингиз, — деди Мир Саид Али. — Мен энди борай. У ўрнидан турди. — Дарвоқе, бир гапни айтмоқни фаромуш этибмен, — деди эшик олдига борганда. — Кеча шох падари бузрукворимизни хузурларига чорлаб, сиз битган бир нақшани кўрсатиб, бунда не маъно бор, деб сўрамиш.

— Қайси нақша экан? — деди Бехзод хушёр тортиб.

— Туялар жанги чекилган тасвир деб эшитдим.

— Не дебмишлар жаноби Мир Мусаввир?

— Ул киши дебдиларким, бундай манзарани Тирмиз яқинида ҳам кўриб

эрдим, хўб ўхшатибдилар. Шоҳ эса, буни мен ҳам кўриб турибмен, аммо ундаги маъно недир, деб яна сўрабди. “Маъноси шулким, одамзод туялар холига тушиб қолмасин. Фикри ожизимча, шундай”, дебдилар падари бузрукворимиз. Шоҳ бу масалани балки мусаввири олам Бехзод жаноблари ечиб берарлар, деганмиш. Не бўлганда ҳам, сиз бу саволга хозирок тадорик кўрсангиз — айни муддао деган ўйда огоҳ қилай деб келиб эрдим.

— Ташаккур, — деди мусаввир. — Миннатдормен.

Мир Саид Алининг хавотири бежиз эмас экан. У чиқиб кетгач, хиёл ўтмай шоҳнинг чопари келиб, мусаввири шоҳ йўқлаётганини хабар қилди.

Бехзод шоҳ Тухмасп хузурига кирганда барча аъёнларга жавоб бўлган, фақат хос мулозимлардан икки киши ҳамда мусаввир Султон Муҳаммад билан Қосим Али бор эди. Бехзод таъзим бажо келтиргач, одатга кўра, кутубхона сардорига белгиланган жойга ўтирди. Тухмаспнинг иккала юзи ботаётган шафақдек гуногун бўлиб, зиёфатдан қайтгани сезилиб турар эди. Шахзодалик даврида бундай ичимликларни жуда кам ичар, вақтини кўпроқ санойи нафисаю китоб мутолаасига бағишлар эди. Султон Муҳаммадга, кейин устоз Бехзодга шогирд тушиб, нафис тасвирлар ҳам битган эди.

Тухмасп Бехзоддан хол-аҳвол сўраб бўлгач, тахт яқинидаги мулозимга имо қилди. Мулозим ён томондаги хонадан Бехзод нақша этган тасвири олиб чиқди.

— Мусаввир жанобларининг ушбу нақшаларини томоша айлаб, маҳоратларига тасанно айтдик, — деди шоҳ. —

Султон Ҳусайн Бойқаро

Хўб жозибали, хўб маънодор! — Сўнг сохта табассум қилди: — Нақшанинг чеккасида бундай ёзув ҳам бор эркан: “Мазкур тасвир мураққадан бир шингил бўлиб, “...улар туяларнинг қандай яратилганига қарамайдиларми” демиш оят мазмунига бир ишораким, қалами шикаста, фақир ва номурод Бехзод умри етмишдан ошиб, тажрибага бой бўлиб, ушбу ишга қўл урди”. Буларни ўқиб, андак хавотирга тушдик. Мусаввири оламнинг битикларидаги бу қадар хазинликнинг маъниси недир? — Тухмасп

қўлларини ёзиб, тахтнинг иккала ёнидан ушлади, қошлари чимирилди.

Бехзод шунга шафе келтирдиким, шох ҳар гал тахтнинг иккала ёнини ушлаганда ёки тахтга ўтирганида унда бошқа бир ҳолат содир бўлмай. Тухмасп бошқа пайтлари “устози олам” деб сўзларди.

— Бундан бир неча йил бурун Табриз атрофида маст бўлган туялар жангини кўриб эрдим. Аларни бир-бирига рўбарў қилган сохиблари хотирамга ўрнашиб эрди. Шулар воқеани тасвирга олмоқ ҳамда ояти каримадаги маънога ишора қилмоқ мурдда эрди.

— Жанобларининг самимийлигига шубҳамиз йўқ, — деди Тухмасп. — Аммо тасвирда ўзгача тимсоллар бор. Шундоқ эрмасму?

Тухмасп анча зийрак, боз устига, аҳли санъатнинг таълим-тарбиясини кўрган, қўлидан унча-бунча тасвир этмак ҳам келади.

— Кеча карвонсаройда бир турк ўғлон сўйламишким, устоз Бехзод “Туялар жанги” нақшасида шохлар жангини тимсол этмиш. Турк ҳамда Эрон шохларига ишора эрмиш. Мен буни аллақачон фахмлаган эрдим. Аммо халойиқ ҳам сезган бўлса, бу саройнинг, бу тахтнинг обрўси қолурму? Гўри нурга тўлгур қиблагохимиз сизга не ёмонлик қилиб эрдиким, буни лойиқ кўрдингиз?

Карвонсаройда айтилган бу гап Бехзоднинг ҳам қўлига етгани маълум. “Салим пошшо ҳам, шох Исмоил ҳам турк бўлсалар, нега бир-бирларига от солишади?” деган экан ўша турк ўғлон кўпроқ ўз шохини айблаб. Фақат, ўша турк “Туялар жанги”ни қаерда кўрди экан, шуниси таажжубланарли. Нақша нигористонда эрди-ку?

— Шу боис, — деб сўзида давом этди шох қўлига ўрама қоғоз олар экан, — жанобларига падари бузрукворимиз чиқариб кетган фармоннинг айрим ўринларини эслатиб қўймоқчимиз. Жанобларига сарой кутубхонаси сарқори рутбаси берилганда фармони олийда дейилмишким... — Шох ёрлиғни текислаб, қироат ва иддао ила ўқиди: — “Устод... ушбу хизматга ростлик йўли билан киришуви, иккиюзламачилик майлидан ўзини йироқ тутиб, содиқлик ва савоблик қондасидан четланмаслиги керак, атрофдагилари ҳам шу йўлдан борсин...”

Тухмасп ўқишдан тўхтаб, чуқур тин олди.

— Қиблагохимиз бир нарсани фахм этганким, ушбуни битиб кетмиш.

— Жаннатмакон шохимиз учун мен қўлимдан келгюн неки юмуш бўлса, адо этиб келдим, куч-қувватимни аямадим, — дея охиста жавоб қилди Бехзод бошини қуйи эгиб.

— Каминага шулар нарсалар аёнки, — деди шох киноя билан, — жаннатмакон шохимиз мусаввири оламни ўз мулкию хазинасидан ҳам устун қўйиб эрди. Ёки буни жаноблари фаромуш этдиларми?

Йўқ, йўқ, ул илтифотни Бехзод хотиридан фаромуш қилган эрмас. Усмонли турк султони Салим пошшо Табризни босиб олмоқ ниятида жанг бошлаган кезлар эди. Мухораба Табриздан йигирма фарсанг нарида, Чолдорон деган жойда рўй берди. Фармон бўлди-ким, Бехзод ва хаттот Шох Махмуд Нишопурий хос навкарлар ила хилват жойда яшаб тургай. Шох бошқа ҳеч кимни, хатто хазинани ҳам бу қадар мухофаза этган эрмас. Шох Исмоил жангдан енгилиб чиққач, яқин мулози-

Искандар ва етти донишманд

мига берган илк саволи ҳам шул бўлиб-дур: “Устоз Бехзоднинг тани-жони омонми?”

— Шундай эрмасму? — деди Тухмасп Бехзоднинг хаёлини бўлиб.

— Жаноблари рост айтадурлар, — деди Бехзод.

— Қиблаи оламнинг фармонлари бизга мерос эрур, — деди шох. — Биз ҳам шу йўлдан борурмиз. Салтанатнинг омонлиги шох фармонларининг сўзсиз адо этилмоғидур. Умидворманким, жанобларининг муборак мўйқаламлари фақат салтанат йўлида хизмат қилгай. — Тухмасп хиёл кулимсиради. — Энди жанобларига рухсат. Туяларни жанг қилмоққа эрмас, аларга қўнғироқлар осиб, “Чўли Ироқ”ни чалмоққа бошламоқ лозим. Тасвирлар кинояю мажозларга эрмас, қўнгул найларини чалмоққа хизмат қилсун.

Бехзод таъзим ила ташқарига йўл олди.

Тухмасп “қўнғироқ чалган” туяларни бежиз эслатгани йўқ. У Хўжа Абдулқодир воқеасига ишора қилмоқда эди.

Хўжа Абдулқодир машҳур хонанда, машшоқ ҳамда мусаввир бўлиб, Табризда Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳ хизматида бўлган. Мироншоҳ ҳокимлик даврида базму ишратга, ичкиликка берилади. Бундан хабар топган Соҳибқирон ўғлини ўлимга буюради. Аммо шариат пешволари Мироншоҳнинг шу кўйга тушишига сабабчи бўлганларни жазолаш лозимлигини айтади. Хабаркашлар бундай базми жамшидни уюштирадиганлар Мироншоҳнинг учта надими эканини билдиради. Улардан бири Хўжа Абдулқодир экан. Икки надим ясоққа келтирилади, аммо Хўжа Абдул-

қодир хибсдан қочиб қолади. Ўзини қаландар, гоҳо девоналикка солиб, мулкдан-мулкка ўтиб юради.

Амир Темур Ироққа кирганида Хўжа Абдулқодир Бағдодда эди. Соҳибқирон истиқболга туялар карвони пешвоз чиқади. Хўжа Абдулқодир ҳар бир туяга маълум бир пардада овоз берадиган қўнғироқ тақади. Карвон юрганида қўнғироқлар садосидан латиф бир оханг таралади. Бу “Чўли Ироқ” куйи бўлиб, Амир Темурни таажжубга солади. Карвон эгаси — Амири Лорни чакириб, бу хол асрорини сўрайди. Амири Лор ҳукмдордан куй ижодкорининг бир томчи қонидан кечишни сўрайди. Ижобат бўлгач, у ҳукмдорга Хўжа Абдулқодир шу оханг билан пешвоз чиққанини айтади. Олий ҳукмдор унинг истеъдодига таҳсин айтиб, саройга хизматга олади. Ривоят қилишларича, Хўжа Абдулқодир хийла моҳир мусаввир ҳам бўлган, Қуръони каримни жуда ширали товушда кироат қилган. Ёши юзлардан ошиб, казо қилган экан. Ул зот-ку замона зайлини англаб, хатосини топқирлик ила тузатган эрса, Бехзод не айб-нуксон қилибдурким, узрхоҳлик этар? Қўнғлидагини холисанлиллоҳ тасвирга кўчирса, ҳукмдору раиятни қутқуга эмас, ҳар ишнинг оқибатини англашга чорласа, бу хатолик бўлурми?!

Умрининг кўпи кетиб, ози қолганда Бехзод шунга иймон келтирдикки, қўнғил Оллоҳдан ўзгага майл қилгудек бўлса, бундан хатолигу кулфатлар ёғилгай. Тўрт ҳукмдорни кўрган мусаввирнинг хаёлида бир-бирига зид, ечимини излаётган саволлар кўп эди. Султон Ҳусайн Мирзо ҳам, Шайбонийхон ҳам, Шох Исмоил ҳам — бари турк улусидан, ба-

рининг ҳам санъатга, санойи нафисага ихлоси баланд эрди. Аммо улар нечун жанги жадалга бунчалик ўч эрдик, мудом бир-бирини ғорат қилиш ниятида бўларди? Рост, улар Бехзодга кўп меҳру иноятлар кўрсатди, нигористон учун неки лозим бўлса, мухайё этди. Бироқ улар орасида Султон Хусайн Мирзонинг меҳри бўлакча эрди. Бу меҳр вазири аъзам Мир Алишербек жаноблари туфайли эканини Бехзод зинҳор-базинҳор унутмагай. Алишербек жаноблари билан илк дафъа учрашганлари ҳамон қуни кечагидек хотиради.

Ҳиротда, хунармандлар маҳалласида умргузаронлик қилар эрди. Бир қуни кулба эшиги охиста тақиллади. Бехзод апил-тапил чиқиб, эшикни очди. Рўпарасида либослари одми, аммо қиёфасидан аслзодалиги билиниб турган бир жаноб турарди. У Бехзод ила ахволлашгач, уй ичидаги тасвирларни кўришга изн сўради. Тасвирларда турли манзаралар, дostonларга бағишланган лавҳалар, шоҳ ҳамда Алишербек сиймолари чекилган эди. Улар нисба-тида вазири аъзамнинг тасвирлари кўпроқ эрди. Келган меҳмон таажжуб ила сўради: “Бу тасвирлар кимники?”

Бехзод рўпарасида ким турганини дафъатан фаҳм этди. Тавозе ила жавоб қилди: “Хунармандларнинг ҳомийси Амир Алишер жаноблариникиким, мен ул зотнинг ҳузурларида турибмен”.

Вазири аъзам деди: “Нега шул вақт-гача ҳузуримга келмадингиз?”

Бехзод жавоб қилди: “Боришимга ҳожат не? Борсам, сиз менга аксингиз битилган бу тасвирлар учун тухфа берардингиз. Яъни, уларни сизга сотган бўлар-

дим. Ҳолбуки, бу тасвирларга шундок ҳам харидор кўп, сизга навбат етмагай...”

Амир Алишер табассум қилди: “Қадр-қимматимни ҳаммаёқдан ҳам кўра бу ерда, наққош кулбасида топганимдан бағоят шодмен. Аммо сизни улуғ ишлар кутмоқдаки, бунга ҳозир туринг. Таъриф-фингизни устозингиз Мирак Наққошдан эшитиб, сабрим чидамай ўзим ҳуфёна келиб эрдим. Сизни яқин кунларда ҳузуримга чорлагаймен”.

Амири аъзам лафзида турди: уни тез орада саройга чақириб, муборак юмушларга жалб этди. Яъниким, хаттоғлар томонидан қайта кўчирилаётган улуғ алломаларнинг қадимги қўлёзмаларидан тортиб, замондош олимлару шоирларнинг асарларига тасвирлар битмак лозим эрди.

Санойи нафисанинг улуғ ҳомийси, илҳомчиси Мир Алишер Навоий унга нигористоннинг жилвакор дарвозасини ланг очиб бериб эрди. Бунинг учун у тоабат миннатдор. Фақат кўнгли бу кунда меҳр ва саховат, далда ва мурувват тилар эди, холос. Қолган умрнинг вақту соатларини шодумон ўтказмакка энди хийла кеч эканини англаса-да, нечуким, хар гал Ҳирот томон юз буриб, унга элтувчи йўлларга нигоҳ тикканида вужудини титратиб, қалбини аллаловчи аллақандай бир умидбахш эпкинларни туймиш. Ёлғиз шу эпкинлар унга таскин ва нажот йўли сари бошловчи, янги нақшалар чекмакка ундовчи бир илоҳий куч-қувват бўлиб туюлгай.

Кекса мусаввир шуларни ўйлаб, қизғиш тепаликлар аро ғойиб бўлгучи Ҳирот йўли сари беихтиёр кадам ташларди.

Охунжон САФАРОВ
Аҳмад ЖУМАЕВ

ТО'МАРИСНИНГ VATANI QAYER?

Миллий қаҳрамонлик эпосининг ёрқин намунаси бўлмиш Тўмарис ривоятининг ҳаётий асослари, бадиий-фалсафий хусусиятлари ҳақида нафақат тарих илмида, балки адабиётшунослик ва фольклоршунослик соҳаларида анчагина ишлар қилинган, салмоқли фикр-мулоҳазалар билдирилган. Шу ривоятдан илҳомланиб шоирларимиз шеър битган, адибларимиз Миркарим Осим “Тўмарис” (1963), Саригул Баҳодирова эса “Тўмарис ва Кир” (1999) тарихий қиссаларини ёзган. Тарихчилар ундан тарихий ҳужжат сифатида фойдаланса, адабиётчилар уни халқ адабий тафаккурининг маҳсули тарзида таҳлил қилиб келишмоқда. Фольклоршунослар эса уни дастлаб афсона сифатида ўрганган. Ўтган асрнинг 90-йилларидан бошлаб эса бу ривоят тарихий-қаҳрамонлик жанрига мансуб асар деб талқин қилинмоқда. Бу — жанр нуқтаи назаридан тўғри. Лекин шуниси ажабланарлики, ушбу асарни Халқ таълими вазирлиги буюртмасига кўра 1999 йили нашр этилган “Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури”нинг 5-синфлар учун мўлжалланган қисмида (176-бет) яна асоссиз тарзда афсона сифатида ўрганиш кўзда тутилган. Шу тариқа бу ривоятнинг жанри ҳақида бир тўхтамага келинган эмас. Жаҳон тарихшу-

нослигининг отаси сифатида тан олинган юнон мутафаккири Херодотнинг (милoddан аввалги 484 йилда туғилиб, 431-425 йиллар оралигида оламдан ўтган) 9 китобдан иборат машҳур “Тарих” асарининг Клио номи билан аталувчи биринчи китобида атиги 11 банд (204-банддан 214-бандгача) ёки абзацда бу ривоятнинг маъно-мазмунни баён қилинган. Жами 190 сатрга жо бўлган бу ривоятнинг гоёвий мазмунидан тортиб образларининг эстетик талқини, ҳатто воқеалар кечган макон хусусида талай баҳсли, ноаниқ, чалкаш мулоҳазалар билдирилган. Бу жараён ҳамон давом этмоқда. Архитектура фанлари номзоди Пўлат Зоҳидовнинг “Таъзим бажо айлаб...” мақоласи (“Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2000 йил 1 январь) бунинг тасдиғи, дейиш мумкин. Мазкур мақолада “шу вақтгача Тўмарис ватани аниқ эмас...” деган фикр айтилиб, бу мавзуда янгидан баҳс бошланади. “Баъзи олимлар малика Тўмарис Амударёдан Каспий денгизигача бўлган улкан минтақада (?) “кўчманчи” массагет-сак халқи ҳукмрони бўлган, деб ёзади. Агар шу талқин тўғри бўлса, Тўмарис Мовароуннаҳр заминида ҳукмронлик қилмаган бўлиб чиқади. Аслида шундаймикан, ўша олимлар жойни “атайин” но-тўғри талқин этмадилармикан” деб иштибоҳ

билдиради мазкур мақола муаллифи. Сўнгра, даъвосини далиллаш мақсадида, шахсан ўзи кўрган ва ўқиган “қатор академик илмий тадқиқотлар”га асосланиб, саклар яшаган қадимий Скифия тарихан қайда жойлашганини аниқламоқчи бўлди. Бу хусусда муносабат билдирган олимларнинг фикрини гуруҳларга тақсимлаб, бундай мулоҳаза юритади: “Иккинчи гуруҳ олимлар, Скифия мамлакати Орол билан Каспий орасидаги минтақада деб исбот этишга уринган. Учинчи гуруҳ олимлар Скифияни Сирдарёнинг ўнг қирғоғи ортидаги минтақадан, яъни ҳозирги Тошкент вилояти ва Жанубий Қозоғистондан топишни тавсия этган. Тўртинчи гуруҳ олимлар Скифия Амурдарёнинг ўнг қирғоғи ортидаги минтақада, деб кўрсатган”. Ниҳоят, ўзи — бешинчи гуруҳга мансуб олим сифатида Скифияни янги бир минтақадан излашга тушади. Бунда унинг қадимги Скифия жойлашган тарихий макон баҳонасида аслида кўнглидаги эзгу мақсад — халқимиз қахрамонлигини асослашга хизмат қиладиган тарихий маконни излаётгани шундоққина сезилиб туради. Шу мақсадда Тўмарис ва Кир жанги кечган замоннинг тирик гувоҳи бўлган Херодотдан қарийб етти аср кейин яшаб ўтган бошқа бир тарихнавис Трог-Юстинни шафе келтиради. Римда милоднинг 165-йилида қийноқларда ўлган Трог-Юстинга беҳад муҳаббат қўйганидан уни гоҳ Трог-Юстин, гоҳ Трог, гоҳ Юстин тарзида чалкаштириб, гўё учта шахс номи сингари таъкидлаётганини сезмай қолади.

Холбуки, Трог-Юстиннинг Тўмарис ҳақидаги маълумотлари ҳам аслида Херодотнинг “Тарих” китобида баён қилинган ривоятнинг трансформацияга учраган, баъзи ўринлари чалкаштириб ё бузиб талқин

этилган намунасиدير. Шуниси ажаблანарлики, Тўмариснинг мардона ва танти табиати ҳамда ҳаракатларига Трог-Юстин талқинида тескари маъно берилган. Гўёки “Тўмарис душманнинг Аму- дарёдан кечиб ўтишига атайин қаршилиқ кўрсатмаган” эмиш. У душманни ўз юртида қамал қилиб, янчиб ташлашни кўзлагани учун шундай йўл тутган экан. Наҳотки, ҳаётда ҳам, урушда ҳам мудом мардлик ва тантилиқни афзал билган Тўмарис шу қадар паст кетса? Ахир, Херодот унинг тантилиқ фазилатига алоҳида урғу бериб, дарёга кўприк солаётган Кирга айтган мана бу сўзларини беҳудага келтирмаган: “... Агар массагетлар устига ҳужум қилиш ния-тинг чиндан ҳам қатъий бўлса, унда дарё устида кўприк қуришни тўхтат. Биз томонга тинчгина ўтиб ол, бунинг учун бизлар дарёдан уч кунлик масофага чекинамиз. Бордию ўз еринга ўтишимизни истасанг, унда ўзинг ҳам шундай қил” (*Историки античности. Древняя Греция. Первый том. изд. “Правда”, М., 1989 г., стр. 116*). Маккорлик ва айёрликни ёқтирмайдиган, ҳалоллик ва тантилиқни ҳаётининг маъно-мазмунига айлантирган малика Тўмариснинг “макрга макр билан жавоб қайтариши” ҳақидаги даъво ҳам унинг беқиёс инсоний фазилатларини тушунмаслик оқибати деб ўйлаймиз. Бинобарин, Трог-Юстиннинг бундай юзаки талқинларига танқидий қараш Тўмариснинг асл инсоний қиёфасини ўрناق қилиб кўрсатишга хизмат қилган бўларди. Афсуски, Пўлат Зоҳидовни масаланинг бу жиҳати қизиқтирмаган. Ўзи архитектор бўлгани боис бош мақсади “Чакчак дарасида улуғвор, маҳобатли бадий ёдгорлик — Зафар тоқи (*ғалаба дарвозаси* — муаллифлар) ўрнатиш” ҳақидаги таклифни

асослаш учун Тўмарисни ҳам атайин шу дарага бошлаб киришни кўзлаган, бутун фикрини шу масалага буриб, нихоят “муаммо калити”ни топган: “Муаммо калитини дастлабки маълумот манбаи — қадимги юнон тарихшуносларининг солнома битикларидан топдик”. Сўнг муаллиф тарихчи Трог-Юстинга мурожаат қилиб, ундан қуйидаги маълумотни келтиради: “Эрон шаҳаншоҳи Кир (милоддан аввалги 550-530 йиллар) кўп давлатларни бўйсундириб, Скиф устига хужум бошлайди. Скифлар подшоси, довиорак малика Тўмарис душманнинг Оксдан (Амударё) кечиб ўтишига атайин қаршилиқ кўрсатмайди. Мақсад — юртида душманни қамал қилиб, янчиб ташлаш эди. Лекин Кир макр ишлатади. Скифия ичкарасига ўтгач, ўрдугоҳ қуриб тўхтади. Эртасига гўё нимадандир кўрққан сифатида ўша манзилни шошилинч лашкари билан тарк этди, мусалласлар тўла айш-ишрат дастурхони гўё очиқлигича қолиб кетди.

Малика Тўмарис навқирон ўглини бир тўда аскар билан душманни қувишга юборди. Ҳарбий юришда чинқиқ улгурмаган шахзода ташлаб кетилган ўрдугоҳда гафлат тузоғига илинди: тунда яширинча қайтиб келган форс аскарлари маст шахзодани қўлга туширди... даҳшатли қирғиндан хабар топган малика Тўмарис душмандан аёвсиз ўч олишга қасамёд қилади, **макрга макр билан жавоб қайтаради** (*таъкид бизники — муаллифлар*), кўп сонли душман ҳамласидан кўрққандай, ваҳимада **тоғлар орасидаги дара томон** (*таъкид бизники — муаллифлар*) лашкари билан қочади, йўл-йўлакай яширин пистирмалар қўяди. Шаҳаншоҳ Кир 200000 аскар билан тоғ орасида қопқондек (эҳтимол “қопқондагидек” дейилса, тўғрироқдир — муаллифлар) қамалга тушади, қақшатқич жангда таслим бўлади. Шунда ғолиб малика Тўмарис шаҳаншоҳ Кирнинг кесилган калласини қон тўла меш ичида кўриб, алам-изтироб билан айтган экан: “Энди қондан тўйгунча ич, қонга тўймаган қонхўр!” Бу воқеа — мислсиз ғалаба ми-

лоддан аввалги 530 йилда бўлган экан”.

Пўлат Зоҳидов бу ўринда Трог-Юстиннинг тарих фаҳнининг отаси бўлмиш Ҳеродот ёзиб қолдирган маълумотларни бир қадар бузиб талқин қилганини хаёлига ҳам келтирмайди. Ҳолбуки, Ҳеродот милоддан илгариги 484-425 йилларда яшаб ўтган, бинобарин, 530 ёки 529 йилда Эрон шоҳи Кир массагетлар билан бўлган жангда ўлдирилишига доир воқеалар салкам етти аср кейин, аниқроғи, милоднинг иккинчи асрида яшаб ўтган Трог-Юстиндан кўра унга яқинроқ эмасми? Ваҳоланки, Ҳеродот Кир ўлдирилганидан атиги 45 йил кейин туғилган. Бунинг устига, у греклар билан форслар ўртасида давом этган урушлар тарихини махсус ўрганган, 9 китобдан иборат “Тарих” асарининг бештасини шу воқеаларга бағишлаб ёзган. Модомики шундай экан, “дастлабки маълумотлар манбаи” Трог-Юстин асарлари эмас, балки Ҳеродот асарлари экани ўз-ўзидан аён эмасми? У ҳолда мақола муаллифининг “ахир Юнон тарихчилари Трог, Юстин (*аслида иккаласи ҳам бир киши — муаллифлар*), Ҳеродот, Страбон (*бу ҳам Рим ҳукмронлиги даврида, милоддан аввалги 64-20 йилларда, демакки, Ҳеродотдан тўрт ярим асрча кейин яшаб ўтган. Хронологик мантиққа суянилса, у ҳам аслида Ҳеродот маълумотлари асосида фикр билдирган — муаллифлар*) аниқ кўрсатган-ку — кечиб ўтилган катта дарё — Оксни (Амударё), кейин тоғ орасидаги икки томонидан тўсиб, душманни қамалга олса бўладиган қулай дарани. Қадимги туркийлар Амударёни Окуз (Катта дарё) деб атагани маълум. Юнонлар ўз тилига мослаб Окузни Окс-Оксус деб атаганига шубҳа йўқ. Амударёдан Термиз яқинидаги кечувдан ўтиб, катта карвон йўли билан борганда Кўхитанг тоғ тизмасидан Темур қопқа (қадимги туркийларда Темур қапуғ) яқинида худди биз қидирган дара бор. Худди шу дара манзилида шаҳаншоҳ Кирнинг 200000 аскардан иборат кучли армияси малика Тўмарис навқарлари билан бўлган жангда тор-мор бўлиб енгилган. Демак, малика Тўмарис ватани — Скифия

давлати Амударёнинг ўнг қирғоғидан бошланиб, ҳозирги Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларини ўз ичига олган, десак хато бўлмайди”.

Афсуски, тарихий ҳақиқат бундай эмас. Чунки юнонлар скифлар деганда дашт минтақаларида яшовчи кўчманчиларни тушунган. Қолаверса, бирор қадимги манба ё тарихий адабиётда массагетларнинг Бақтрияда яшагани ҳақида маълумот учрамайди. Бақтрияда бақтрияликлар яшаган ва ҳозирги Сурхондарё, Жанубий Тожикистон, шимоли-шарқий Афғонистон ҳудудлари унинг таркибига кирган. Ҳар қалай, тарихий манбалар шундан далолат беради. Ҳеродот массагетларнинг Каспий денгизи ортида — Окс ва Яксарт (Амударё ва Сирдарё) оралиғидаги “кўз илғамас бепоён текислик”да яшаганини қайд этган. Чунончи, у қуйидагиларни ёзган: “Шундай қилиб, Каспий денгизи ғарбдан Кавказ билан чегараланса, шарқда — кун чиқар тарафда кўз илғамас бепоён текисликка бориб туташади. Кир ғарбдан юриш бошлашни кўзлаган ана шу текисликнинг катта қисмини массагетлар эгаллаган.” (*“Историки античности”, стр. 115*).

Пайқаетгандирсиз, гап “Кўхитанг тоғ тизмасидаги Темир қопқа” ҳақида эмас, балки “бепоён текислик” тўғрисида кетаётир. Боз устига, массагетлар шу “бепоён текислик”нинг ҳаммасида эмас, балки “катта қисми”да яшагани алоҳида таъкидланмоқда.

Афтидан, Миркарим Осим худди шу мантиққа суяниб “Тўмарис” тарихий қиссасини чўл манзаралари тасвири билан тубандагича бошлаган: “Чўл баҳор келинчаги оёғи остига чечаклар билан безалган яшил поёндозини ёйиб ташлаган. Тўрғайлар ҳавода пиринлаб кўкламга мадҳия ўқимокда. Ранго-ранг капалаклар чечакларнинг хушбўй ҳидидан маст. Аллақандай узун оёқли қушлар ўтлар орасида думларини ликиллашиб, катта-катта босиб юради, тошбақалар буришиб кетган хунук бўйинларини ўтларга чўзади. Кўнғизлар эса, орқаларига қараб юриб, тезакдан яса-

ган қумалоқларни аллақаяёқларга юмала-тади. Қизғиш-қўнғир бир илон ўт орасида ўрмалаб келиб, атрофни томоша қилаётгандек қаққайиб қолган юмронқозикқа ташланади, қушларга ўхшаб чирқиллаб турган калтакесаклар кўрқиб кетиб оёқлари билан қумалоқ ерни икки ёнларига чиқариб, тупроқ остида яширинади. Баъзан овуллар яқинидан кўкраклари оппоқ сайғоқлар гала-гала бўлиб чоғиб ўтади, ер гумбуллаб кетади” (*Карвон йўлларида. Сайланма. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987, 13-бет*). Адиб янада аниқликка интилиб, воқеанинг “Орол денгизининг жанубидаги бепоён чўллар”да кечганини таъкидлайди.

Ушбу тарихий воқеаларнинг тоғда эмас, балки чўлу биёбонларда кечгани ҳақидаги ишоралар Тўмарис ҳақидаги бошқа бадий асарларда ҳам учрайди. Бу бежиз эмас, албатта.

Яна шу нарса аёнки, Ҳеродот ҳам, Страбон ҳам массагетларни Амударёдан шарқда Зарафшон ва шимоли-шарқда Сирдарё этакларидаги кенгликларда тарқалган бир нечта кучли қабилалардан иборат бўлганини қайд этган. Булар хоразмийлар, апасиаклар — “сув саклари”, аттасий, авгасий, дербик, ҳаумваргасак, амюргий-сак, тохар, дах, ятий, асиан, усун ва яксарт, сак ва массагет қабилалари эди. Хоразм тарихини чуқур ўрганган ва бу заминда жиддий археологик кузатишлар олиб борган рус қадимшуноси С. Толстовнинг аниқлашича, хоразмий ва апасиаклар — “сув саклари” Хоразм воҳасининг шимолий чегараси бўйлаб, Узбойдан Жангдарёга қадар бўлган ҳудудда яшаган бўлса, хаумварга ва амюргий саклар (улар “тоғ ва текисликлар саклари”деб ҳам юритилган) Хоразм воҳасининг жануби-шарқий чегараларидан то Нурота тоғларигача бўлган кенгликларда ҳаёт кечирган. Дербиклар эса асосан ўрта Амударё қирғоқлари бўйлаб, демакки, ҳозирги Чоржўй ва Бухоро оралиғида макон топган. Тохар ва дахлар Қувондарё атрофларида турмуш кечирса, аттасий ва авгасийлар қаерда яшагани ҳозиргача ноён.

Бироқ усунлар, яксартлар, асиан ва ятийларнинг Сирдарё бўйлаб ҳозирги Туркистон шаҳридан то Тошкентга қадар бўлган ҳудудларда яшагани қайд этилган. (С. Толстов. *К вопросу о протохорезмской письменности*. М. 1997, стр. 99; *Древний Хорезм*. М. 1948, стр. 244; *Қадимги Хоразм маданиятини излаб*. Т., 1964, 112-117-бетлар.)

Массагет қабиласи иттифоқи таркибида хоразмийлардан кейин энг кучлиси дербиклар бўлгани ҳақида антик муаллифлар маълумот берган. Чунончи, милoddан аввалги биринчи аср ўрталарида яшаган римлик тарихчи Квинт Курций Руф “Македониялик Искандар тарихи” асарида милoddан аввалги 331 йилнинг кузида Шимолий Месопатамиядаги Гавгамелли қишлоғида македонияликларга қарши жангга кирган 100 минг эрон қўшини билан бирга 10 минг отлик ва 50 минг пиёдага эга бўлган мидияликлар, минг отликдан иборат журжонлар ва 40 минг пиёда ҳамда 2 минг отликдан ташкил топган дербиклар қўшини иштирок этгани баён қилинган (Квинт Курций Руф. *История Александра Македонского. Историки античности. Первый том*. М., 1989, стр. 503).

Милoddнинг иккинчи асрида Македонияда яшаган грек тарихчиси Полиеннинг “Харбий хйллалар” асарида ёзилишича, милoddан аввалги 517 йили Биринчи Доронинг Ўрта Осиёга қилган ҳужумини бартараф этиш учун массагет қабиласи иттифоқи таркибида уч йирик қабила бошлиғи — хоразмийлардан Саксафар (Шаушафар), саклар подшоси Умарг ва дербиклар маликаси Тўмарис маслаҳат учун тўпланган (С. Толстов. *Қадимги Хоразм маданиятини излаб*, 114-бет).

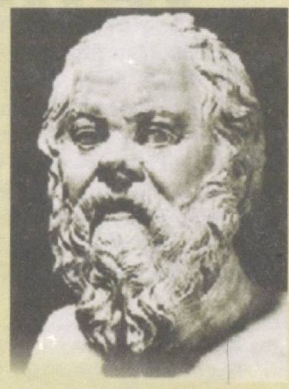
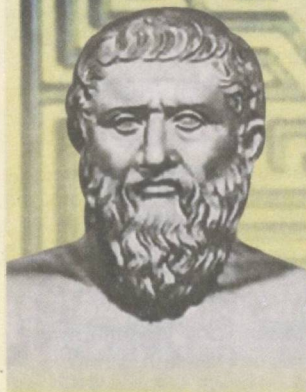
Тарихдан маълумки, милoddан аввалги олтинчи асрнинг иккинчи ярмида Эрон давлати беҳад кучайиб, аҳмонийлар сулоласидан чиққан қатор подшолар дунёга ҳукмронлик қилиш ниятида мунтазам харбий юришлар қилиб турган. Худди шу даврда Ўрта Осиёда Қадимги Хоразм ҳам юксалиш йўлига кириб олган эди. Бу эса,

ўз навбатида, аҳмоний салтанати эгаларини тобора қизиқтира бошлаган. Ана шу қизиқиш уларни Ўрта Осиёга бостириб киришга ундаган.

Эроннинг ўша вақтдаги пойтахти Персеполдан Хоразмга тўғридан-тўғри ўрта Амударё ва куйи Зарафшон орқали ўтилган. Дербиклар юрти айнан шу ерда бўлган. Демак, улар Хоразм ва Эрон ўртасидаги муҳим харбий-стратегик кенгликда яшагани сабабли ёвга қарши турган массагетлар иттифоқи таркибидаги дастлабки қабила бўлган. Бу тўғрида антик давр муаллифлари янада аниқроқ маълумотлар келтирган. Чунончи, милoddан аввалги 400-йилларда яшаб, Эрон шоҳи Иккинчи Артаксеркст саройида табиблик қилган, 23 китобдан иборат “Персика” асарини ёзган Ктесийнинг қайд этишича, Эрон подшоси Кир милoddан аввалги 530 йили массагетларнинг дербиклар қабиласига ҳужум қилган. Бу ҳужум тафсилоти, Тўмарис бошлиқ қабиланинг босқинчиларга қарши кураши Херодотнинг “Тарих” китобида баён қилинган. Агар Ктесийнинг бу маълумотига асосланадиган бўлсак, Кирнинг ўлими ҳам, профессор Натан Маллаев таъкидлаганидек, милoddан аввалги 529 йилда эмас, балки бир йил олдин — 530 йилда содир бўлгани аёнлашади. Айна замонда бу Трог-Юстин ёзиб қолдирган маълумотга ҳам мос келади.

Яна шу нарса равшанлашадики, милoddан олдинги олтинчи-бешинчи асрларда куйи Зарафшон воҳасидан Амударё этаклари бўйлаб Орол денгизигача бўлган “кўз илғамас бепоён текислик” — Қизилқум чўллари этакларида массагетларнинг жуда катта қабила иттифоқлари яшаган. Шулардан бири қадимги бухороликларнинг аждоди бўлмиш дербиклардир. Уларга қаҳрамон аёл Тўмарис момо сардорлик қилган. Бу буюк зотнинг сўнмас жасорати эл оғзида дoston бўлиб, мана, йигирма беш асрдирки, халқимизни Ватан озодлиғи ва мустақиллиғи йўлида фидойи бўлишга чорлаб келмоқда. Демак, Тўмариснинг ватани ҳозирги озод Ўзбекистондир.

“Афлотун — дӯстим...”

“Афлотун — дӯстим, аммо мен учун ҳақиқат устун”. Юнон файласуфи Афлотун (эрализга қадар 427-347 йиллар) “Федон” асариди Сукротга мурожаат қилиб: “Менинг орқамдан эргашиб, Сукрот ҳақида камроқ, ҳақиқат тўғрисида эса кўпроқ ўйла” деб ёзган. У билан баҳсга киришиб, Арасту: “Менга дўстларим ҳам, ҳақиқат ҳам қадрли, аммо бурч ҳақиқат тарафида бўлишни тақозо қилади”, деб жавоб берган. Лютер (1483-1546) эса, “Афлотун — дӯстим, Сукрот ҳам дӯстим, лекин ҳақиқатни афзал кўраман” деган. Ана шу фикрларни умумлаштириб, Сервантес “Дон-Кихот” романида (1615 йили) “Афлотун — дӯстим, аммо мен учун ҳақиқат устун” деган.

“Вақт бу — пул”. Бу гапни илк бор америкалик олим ва сиёсат арбоби Вениамин Франклин (1706-1790) “Ёш савдогарга маслаҳат” асариди айтган. Франклиннинг бу фикри ишбилармон, тадбиркор, банкир ва савдогарларнинг шиориға айланиб қолган.

“Давлат бу — мен”. Айрим тарихчилар бу гапни биринчи марта Франция қироли Людовик XIV (1643-1715) парламент мажлисида айтган деб, баъзилари эса бу ибора Англия қироличаси Елизаветага (1558-1603) тегишли деб ҳисоблайди. Бу тушунча давлатни, ҳеч нарса билан ҳисоблашмай, мавжуд қонунларни оёқости қилиб, зўравонлик билан бошқаришни ифодалайди.

“Вақт бизнинг фойдамизга ишламоқда”. 1866 йили Англияда ишчиларнинг ўз ҳуқуқлари учун кураши авж олган бир шароитда парламентдаги музокараларда сўз олган бўлғуси бош министр В.Гладстон (1809-1898) ишчиларнинг сайлов ҳуқуқини ҳимоя қилиб, консерваторларга мурожаат қилар экан “Вақт бизнинг фойдамизга ишламоқда”, деган.

“У барибир айланади”. Бу фикр буюк италян астрономи ва механиги Галилео Галилейга (1564-1642) тегишли. Ернинг айланиши тўғрисидаги таълимотни ҳимоя қилиб чиққан астрономни инквизициянинг диний суди дахрийликда айблаб, адолатсиз равишда жазога ҳукм этганида, олим алам ва тугён билан “У барибир айланади!” деб қичқирган. Бу фикр кейинчалик бирор нарсага тўлиқ ишонч ва мустаҳкам эътиқодни ифодалай бошлаган.

“Мангу шаҳар”. Римлик шоир Тибулла (милодгача 50-19 йиллар) Римнинг қудрати ва кўркидан ҳайратланиб, уни “Мангу шаҳар” деб атаган.

“Ор-номусдан ташқари барчасини бой бердик”. Франция қироли Францис I (1494-1547) кўшинлари Павин шаҳри ёнида Карл V армияси томонидан янчиб ташланади ва қиролнинг ўзи асирга тушиб қолади. Шундан сўнг қирол онасига бор-йўғи бир жумладан иборат — “Ор-номусдан ташқари барчасини бой бердик” деб ёзилган мактуб йўллайди.

“Троя оти” ёки “данайлар ҳадяси”. Бу ибора юнонларнинг Троя урушлари тўғрисидаги ривоятларидан келиб чиққан. Данайлар Трояни узоқ вақт камал қилиб, уни қўлга кирита олмаганларидан кейин айёрлик ишлатади. Шаҳар дарвозаси олдида ёғочдан улкан от бунёд этади ва ўзларини қайиқларга тушиб қирғоқдан чекинаётгандек қилиб кўрсатади. Троялик машҳур чавандоз Лао Коон, ёғочдан ясалган ясама отни кўриб, “Ҳадя келтирсалар-да, данайлардан кўрқаман” деб трояликларни хавф-хатардан огоҳ этади. Аммо трояликлар унинг гапига қулоқ солмасдан, ёғоч отни шаҳар ичкарасига олиб қиради. Қоронғи тушгандан сўнг данайлар ёғоч от ичидан чиқиб, қоровулларни ўлдириб, шаҳар дарвозаларини очади ва асосий кўшин шаҳарга кириб, трояликларни тор-мор қилади. (Бу воқеа-

Кунлардан бирида журналист дўстлар даврасида машҳур бир ибора муаллифи устида баҳс кетди. Турлича мулоҳазалар айтилди. Лекин ҳақиқат ойдинлашмай қолди. Шу воқеадан кейин одамлар орасида машҳур бўлиб кетган иборалар ва бадий асарларда қўлланилган “учқур сўзлар” тарихи билан қизиқиб қолдим. Тарих, адабиёт, фалсафа, сиёсат ва санъатга оид кўплаб китобларни титкилаб, амин бўлдимки, кўпинча бундай иборалар ножоиз қўлланар экан. Улар замиридаги ҳақиқатни деярли билмас эканмиз. Бирор теран фикр ёки иборанинг илк бор ким томонидан, қачон ва қай муносабат билан айтилганини аниқлаш учун бир дунё китобни кўздан кечиришга тўғри келди. Уларга шарҳ беришда ана шу манбаларга таяндик.

Таржимон

лар тафсилоти Ҳомернинг "Одиссея" ва Вергилийнинг "Энеида" асарларида мавжуд). Шу муносабат билан "Троя оти" деган ибора келиб чиққан. У яширин ва ёвуз ният тимсолига айланган. Худди шунингдек, "Данайлар ҳадяси" ҳам фалокат рамзи сифатида бу совғани олувчиларнинг ҳалокати тимсолига айланган.

"Барча йўллар Римга олиб боради". Бу фикр илк бор Лафонтеннинг (1621-1695) машҳур масалида айтилган.

"Доллар дипломатияси". Кичик ва кучсиз давлатларни иқтисодий жиҳатдан қарам қилиш ва бундай мамлакатлар устидан йирик хорижий банклар ва компаниялар назоратини ўрнатиш маъносида қўлланади. Уни илк бор 1909-1913 йиллари АҚШ президенти бўлган Говард Тафт (1857-1930) айтган. Унинг фикрича, "доллар ўқ вазифасини бажариши" лозим. Президент бу гапи билан, дунёни уруш билан эмас, пул ва иқтисод билан эгаллаш лозимлигини уқтирган.

"Драконт қонунлари". Ўта шафқатсиз ва зулмкор қонунлар милодгача еттинчи асрдаги Афина республикасининг биринчи қонунчиси Драконт номи билан боғлиқ. У шундай қонунлар яратганки, энг оддий қонунбузарлик, масалан, бир дона бодринг ўғирлаганлик учун ҳам ўлим жазосини жорий қилган. Шу боис халқда "Драконт давлат қонунларини сиёҳ билан эмас, қон билан ёзади" деган гап ҳам тарқалган. Кейинчалик ҳар қандай ўта бемаъни ва шафқатсиз қонунлар киноя билан "Драконт қонунлари" деб атала бошлаган.

"Тинчлик истасанг, урушга тайёргарлик кўр". Бу ибора милодгача 94-24 йилларда яшаган Рим тарихчиси Корнели Непотга тегишли.

"Темир парда". XVIII аср охирида биринчи марта Франциянинг Лион шаҳри театрида ёнгинга қарши чора сифатида театр сахнаси билан томошабинлар зали ўртасида темир парда тутилган. Биринчи жаҳон уруши пайтида "темир парда" ибораси халқлар ва мамлакатлар ўртасида пайдо бўлган мафкуравий ва сиёсий биқиқликка нисбатан ишлатила бошлаган. Бу иборанинг шуҳрат тутиб, халқаро муносабатларни белгилашда қўллана бошлашига эса Англия бош министри Уинстон Черчилль сабаб бўлган. У 1946 йил 5 март куни Фултон шаҳрида нутқ сўзлаб, бундай деган: "Болтиқ денгизидаги Штеттиндан Адриатика денгизидаги Триестгача минтақа бўйлаб темир парда тортилди". У бу гап билан собиқ СССРнинг Шарқий Оврупо мамлакатларида социалистик тузумни зўравонлик билан ўрнатиб, бу минтақа халқларини Фарб дунёсидан узиб қўйганига шама қилган. "Совуқ уруш" даврида бу ибора жуда машҳур бўлган ва халқаро сиёсатда кенг қўлланган.

"Сариқ матбуот". Бу ибора енгил-елпи мавзуларга ўч, шов-шув (сенсация) орқасидан кувадиган, кўпинча ёлгон-яшиқдан иборат галарни тарқатадиган тоши енгил матбуот нашрларига нисбатан ишлатилади. 1895 йили АҚШда рассом Ричард Ауткоулт Нью-Йоркда чоп этиладиган "The World" газетасида бир неча юмористик руҳдаги расмларни чоп эттиради. Ушбу расмлар ичида сариқ кўйлак кийган болакай ҳам бўлиб, унинг тилидан бир қатор кулгили гаплар берилади. Тез орада Американинг бошқа бир наشري — "New York Journal" газетаси ҳам худди шундай расмларни чоп эта бошлайди. Шундан кейин икки газета ўртасида ана шу сариқ кўйлакки болакай расмини ким биринчи чоп этгани масаласида кескин баҳс бошланади. Баҳс кўпчиликнинг диққатини тортади. 1896 йили бундай бемаъни баҳсдан тўйиб кетган америкалик сиёсатшунос журналист Эрвин Уордэман мақола ёзиб, юқорида номлари тилга олинган икки газетани нафрат билан "сариқ матбуот" деб атади (сариқ

қўйлакли болакай тасвирини ва баҳснинг бемаънилигини назарда тутиб). Шундан сўнг бу ибора бутун дунё журналистикасида оммалашиб кетади.

“Хар бир халқ қандай ҳукуматга лойиқ бўлса, шундай ҳукуматга эга бўлади”. Бу иборани биринчи марта Сардиния қироллигининг Россия подшоҳи саройидаги элчиси Жозеф де Местр (1754-1821) Александр I томонидан қабул қилинган қонунлар ҳақида ёзган хатида — 1811 йил 27 августда қўллаган.

“Қирол подшолик қилади, лекин мамлакатни бошқармайди”. Ушбу фикр-ни илк бор Польша сеймида гетман Ян Замойский (1541-1605) ишлатган. Француз давлат арбоби ва тарихчиси Адольф Тьер (1797-1877) мазкур иборани 1830 йил 19 февралда чоп этилган мақоласида қўллади ва шундан сўнг бу гап жуда машҳур бўлиб кетади.

“Шаҳарда иккинчи бўлгандан кўра, қишлоқда биринчи бўлган афзал”. Қадимги Рим тарихчиси Плутархнинг ҳикоя қилишича, Юлий Цезарь Альп тоғлари-га туташ кўримсиз бир макондан ўтиб бораётганда бундай деган экан: “Мен Римда иккинчи бўлишдан, мана шу жойда биринчи бўлишни афзал кўраман”. Цезарнинг ушбу гапи озгина ўзгартирилиб, шуҳратпарастлик тимсолига айланган.

“Мавр ўз ишини қилиб бўлди, мавр энди кетса ҳам бўлади”. Ф.Шиллер (1759-1805) қаламига мансуб “Фиесконинг Генуядаги фитнаси” драмасидан олинган бу ибора кимнингдир хизматидан фойдаланиб, бир нарсага эришгач, яхшиликни батамом унутиб юборишдек разилликка нисбатан қўлланган. Драмада мавр граф Фиескога Генуянинг мустабид ҳукмдорига қарши республикачилар кўзғолонида ёрдам беради. Фалабадан кейин уни бир четга суриб қўйиш-гач, у шу гапни айтади.

“Сукут — аломати ризо”. Бу иборани илк бор милоддан аввалги 496-406 йилларда яшаган буюк юнон шоири Софокл трагедиясида ишлатган.

“Барбаросса”. Германия императори Фридрих Биринчининг (1125-1190) лақаби “Барбаросса” бўлган. Барбаросса аслида итальянча сўз бўлиб, “малла соқол” деган маънони англатади. Император Барбаросса Италияга бир-неча маротаба босқинчилик юришлари қилиб, яшнаб турган шаҳару қишлоқларни хонавайрон этган. Шу боис фашистлар Германияси собиқ СССРга қарши босқинчилик уруши режасини “Барбаросса” деб атаган.

“Буюклик билан шармандалик ораси бир қадам”. Бу гапни Наполеон рус армиясидан мағлубиятга учраб, Россиядан қочаётган пайтда кўп маротаба такрорлаган. Иборанинг илк ижодкори эса француз ёзувчиси Жан-Франсуа Мармонтелдир (1723-1799). У бундай деб ёзган: “Умуман олганда, буюклик билан бачканалик ёнма-ён юради”.

“Герострат”. Кичик Осиёнинг Эфес шаҳрида туғилган Герострат, қандай қилиб бўлмасин, тарихда ўз номини қолдириш иштиёқида шуҳратпарастлик васвасаси билан (милодга қадар 356 йили) ўша замонда дунёнинг етти мўъжизасидан бири бўлган, гўзал ва улуғвор Артемида ибодатхонасига ўт қўяди. Суд уни ўлимга маҳкум этиб, Герострат номини тилга олишни ман этади. Тақиққа қарамай, тарихчи Феопомп Геростратнинг мудҳиш ва жирканч жиноятини ёзиб қолдирган. Кейинчалик Герострат номи шуҳратпарастлик йўлида ҳеч қандай жиноят ёки жирканч ишдан қайтмайдиган ҳамда маданий ёдгорликларни вайрон қиладиган жоҳилларнинг шармандали “шон-шуҳрати” тимсолига айланган.

“Бировнинг ногорасига ўйнаш”. Бу ибора қадимги юнон тарихчиси Херодотдан (милодга қадар бешинчи аср) мерос бўлиб келмоқда. У ўзининг “Тарих” китобида бундай ёзади: “Эрон шоҳи Кир Мидияни босиб олганидан сўнг кичик осийлик юнонлар маълум шартлар асосида унга бўйсунганини билдиради. Шартларни эшитиб, Кир уларга мана бу масални айтиб берган экан: “Бир сурнайчи балиқ тутиш илинжида денгиз соҳилига келиб, сурнай чала бошлабди. Сурнай овозини эшитган балиқлар ўз-ўзидан қуруқликка чиқади, деб хомжаёлга берилибди. Бу усулнинг фойдаси бўлмагач, денгизга тўр ташлаб, жуда кўп балиқ тутибди. Тўрда жонҳолатда ўйнаб ётган балиқларни кўриб: “Бас қилинлар, мен сурнай чалганимда ўйнамаган эдиларинг, энди ўйинга бало борми?” Чунки, Эрон шоҳи юнонларни куч билан бўйсундиришдан аввал уларга яхшилик билан таслим бўлишни таклиф қилган. Мағлубиятга учраган, ҳеч қандай шартларсиз ҳам Эрон шоҳи қўл остига ўтган бир шароитда, юнонларнинг “маълум бир шартлар” асосида бўйсунмоқчи бўлгани Кирнинг киноясига сабаб бўлиб, у юқоридаги масални айтган.

“Ғолиблар суд қилинмайди”. Бу иборани Екатерина Иккинчига нисбат беришади. Гўё 1773 йили, фельдмаршал Румянцев буйруғига қарши ўлароқ, А.В.Суворов Туртукани қамал қилади. Ҳарбий қўмондон амрига бўйсунмагани боис Суворов судга тортилади. Бу воқеадан хабар топган император Екатерина Иккинчи, Туртука қўлга киритилган ва қўшинларимиз зафар кучишган бўлса, нега биз ғолиб лашкарбошини суд қилишимиз керак дейди ва ўз сўзини “ғолиблар суд қилинмайди” деган ибора билан якунлайди. Аммо айрим тарихчилар (масалан, А.Петрушевский) бу воқеага шубҳа билан қарайди. Улар Суворовдек машҳур қўмондон ҳеч қачон судга тортилмаган, бундай воқеа бўлиши мумкин эмас деб ҳисоблайди ва буни сарой латифаларидан бири сифатида талқин этади.

“Ўзингни англаб ет”. Афлотуннинг маълумот беришича, қадимги Юнонистоннинг етти донишманди — Фалес, Питтак, Биант, Солон, Клеобул, Мисон ва Хилон Дельфа шаҳридаги Аполлон ибодатхонасида учрашиб, “Ўзингни англаб ет” деган сўзларни ёзиб қолдирган. Бу фикрни Суқрот кенг қамровли тушунтирган ва шарҳлаган.

“Биздан кейин дунёни сув босмайдими”. Дастлаб Франция қироли Людовик XV айтгани тахмин қилинади. Аммо ўша давр тарихчилари қиролнинг ўйнаши маркаиза Помпадур (1721-1764) Росбах ёнида қирол қўшинлари жангда мағлубиятга учрагандан сўнг, “Кўп азият чекманг, биздан кейин дунёни сув босса ҳам майли” деб қиролни овунтирган, деб ёзади. Худди шунга ўхшаш фикрни номаълум юнон шоири ҳам айтган: “Менинг ўлимимдан сўнг дунёга ўт тушмайди”.

“Дунё ҳалокатга учраса-да, суд одил бўлсин”. Бу ибора Рим императори Фердинанд Биринчининг шиори бўлган. У қонун ва инсонпарварлик масалалари тўқнаш келганда кўпроқ эсланади.

“Бўлиб ташлаб, ҳукмронлик қил”. Бундай усулни илк бор қадимги Рим сенати қўллаган. Ҳенрих Ҳейне 1842 йил 12 январь куни Париждан ёзган мактубида бу иборанинг муаллифи Македония подшоси Филипп (милодга қадар 359-336 йиллар) эканини айтган. Бу ибора кўп миллатли давлатларда миллатлар ўртасида сунъий равишда қарама-қаршилик туғдириш асосида сиёсат юритиш усулига нисбатан қўлланади. XIX асрда Англия мустамлакачилари Ҳиндистонда бу усулдан самарали фойдаланган.

“Кўлингни торт!” Сиёсий шиор сифатида биринчи бўлиб Англия ҳукумати аъзоси Вильям Гладстон (1809-1898) 1878 йили Босния ва Герцеговина Австрия томонидан босиб олинган кезде айтган. Бу шиор бирор давлатнинг ички ишларига аралашиб ёки унга нисбатан тажовуз қилишга қарши ҳамда шунга ўхшаш ҳолларда (масалан, Американинг Вьетнамга тажовузи чоғида “Вьетнамдан кўлингни торт” шиори машҳур бўлган) қўлланиб келади.

“Чексиз имкониятлар мамлакати”. Россия императори Екатерина Иккинчи саройида хизматда бўлган немис ёзувчиси Иоганн Готфрид Зейм (1763-1810) ушбу давлатнинг XVIII асрдаги сиёсий ва ҳарбий ютуқларини кўриб, Россияни “имкониятлар мамлакати” деб таърифлаган. XX аср бошида Америка бўйлаб саёҳат қилган немис журналисти Людвиг Макс Хольденберг эса (1848-1913) 1902 йили ёзган мақоласида “Европа ниҳоятда ҳушёр бўлмоғи лозим, чунки АҚШ чексиз имкониятлар мамлакати”дир, деб ёзган эди. Шундан сўнг овруполиклар наздида АҚШ “чексиз имкониятлар мамлакати”га айланган.

“Тошкент — нон шаҳри”. Большевикларнинг Октябрь тўнтаришидан кейин бошланиб кетган граждандар уруши туфайли Россиянинг Оврупо қисми вайроналар остида кўмилиб, завод ва фабрикалар тўхтаган. Деҳқончилик издан чиқиб, бутун мамлакатда очарчилик бошланган. Бир бурда нон илинжида оч одамлар галаси Туркистон томон ёпирилиб кела бошлаган. Очлар орасида “Тошкент — нон шаҳри” деган ибора машҳур бўлган. Ҳатто ўша воқеалар таъсирида рус ёзувчиси А.С.Неверов (1886-1923) “Тошкент — нон шаҳри” деган роман (1922) ёзган.

“Театр кийим илгичдан бошланади”. Ушбу “қанотли сўз” Москва Бадий театри асосчиларидан бири К.С.Станиславскийга (1863-1938) нисбат берилади. Лекин бу фикр унинг асарларида учрамайди. Ҳамкасбларининг эътирофича, бу фикрни у оғзаки суҳбатларида айтган. Шунга яқин фикр унинг 1933 йил 23 январь куни гардероб хизматчиларига ёзган хатида ҳам учрайди: “Бизнинг Бадий театр бошқаларидан спектакль томошабин залга кириши биланоқ бошланиши билан фарқ қилади. Чунки сиз томошабинни биринчи бўлиб кутиб оласиз...” Айримлар бу фикр театр асосчиларидан яна бири В.И.Немирович-Данченкога тегишли деб ҳисоблайди. Бироқ унинг асарларида бу гап умуман учрамайди. Ҳар қалай, мазкур ибора театр, санъаткор ва томошабин маданияти ҳамда савиясини ифодалайди.

“Фақат ўликларгина қоча олмайди”. Бу ибора муаллифи француз сиёсат арбоби Бертран Барердир (1755-1841). Наполеон тож-тахтдан айрилиб, Муқаддас Елена оролига сургун қилинган чоғда, инглиз кўриқчилари собиқ император яна қочиб кетиб, тахтга қайтишидан кўрқиб, уни қаттиққўллик билан кўриқлаган. Бундан ранжиган ҳукмдор уларга бундай деган: “Менинг қочиб кетишимдан чўчимасликнинг биргина йўли бор, холос. У ҳам бўлса, мени маҳв этишдир. Фақат ўликларгина қоча олмайди”.

“Фақат биринчи қадамни кўйиш қийин”. Дастлаб Вольтер ва шу каби буюк инсонлар билан ёзишмалари орқали машҳур бўлган маркиз Дюдеффан (1697-1780) айтган бу фикр барча халқларда машҳур.

“Халқлар турмаси”. Чор Россиясидаги рус бўлмаган халқларнинг оғир ҳаёти, моддий ва маънавий камситилиши ва ҳуқуқсизлигини ифодаловчи бу ибора муаллифи француз ёзувчиси ва сайёҳи Адольф де Кюстиндир (1790-1857).

“Фактлар қайсар”. Француз ёзувчиси Лесажнинг (1668-1747) “Жиль Блас тарихи” романи инглиз тилида чоп этилганидан сўнг машҳур бўлиб кетган бу

ибора ўзаро баҳс ва мунозарада ёки илмий тадқиқотларни асослашда ҳамда суд-ҳуқуқ масалаларида кўпроқ қўлланади.

“Охирида кулган афзалрок”. Бу ибора француз ёзувчиси Жан-Пьер Флорианнинг (1755-1794) “Икки деҳқон ва булут” масалидан олинган. Маъноси: “Охири бахайр бўлсин”.

“Хато қилиш — инсонга хос хусусият”. Илк бор милодгача яшаб ўтган юнон шоири Феогнид асарида учрайди. У: “Дўстларингизнинг ҳар бир хатосидан аччиқланаверсангиз, дўстсиз қоласиз, чунки тирик жон хатолардан холи бўлмайди”, деган. Кейинчалик бу иборанинг бошқа вариантлари Еврипидда (милодга қадар 480-406) “Хато қилиш ҳар бир инсонга хос хусусият”, Цицеронда “Ҳар бир одам хато қилади, фақат аҳмоқгина ўжарлик билан ўз хатосини тан олмайди” деган мазмунда учрайди.

“Биз ҳаммамиз Гоголнинг “Шинель”идан чиққанмиз”. Узоқ вақт мобайнида бу ибора Ф.М.Достоевскийга нисбат бериб келинган. Адабиётшунос олим С.А.Рейсер бу фикр муаллифи француз танқидчиси Эжен Вогиюэ эканини исботлаган. Эжен Вогиюэнинг “Ҳозирги замон рус ёзувчилари. Толстой-Тургенев-Достоевский” асарининг рус тилига нотўғри таржимаси туфайли Достоевский бу ибора муаллифига айланган.

“Ҳар ким ўз бахтини ўзи яратар”. Римлик тарихчи Саллюстийнинг (милодга қадар 86-35 йиллар) ёзишича, бу ибора Рим консули Аппию Клавдийга (милодга қадар 307 йил) тегишли. Унинг фикрича, фақат донишманд одамгина ўз бахтини яратишга қодир.

“Ҳар нарсанинг меъёри бор”. Бу ибора римлик шоир Гораційнинг (милодга қадар 65-8 йиллар) “Сатир” асаридан олинган. Ҳеч қачон ҳеч бир нарсада суиистеъмолликка йўл қўймаслик, доимо меъёрни ушлашга даъват этувчи бу ибора энг кўп қўлланади ва жамият ҳаётида муҳим ўрин тутди.

“Муҳаббатнинг кўзи кўр”. Қадимги юнон файласуфи Афлотун ўзининг “Қонунлар” асарида муҳаббат кўр қилиб қўяди, севган киши севилмишнинг айбини ҳам кўрмайди, деб ёзади.

“Варфолемей туни”. Насронийларнинг Авлиё Варфолемейга бағишлаб ўтказилган байрами арафасида, тунда Франция пойтахти Париж шаҳрида католиклар томонидан гугенотларнинг ялпи қирғин қилиниши туфайли ушбу ибора муомалага кирган. Бу қирғинбарот 1572 йил 24 августга ўтар кечаси содир бўлган. Парижда бошланган хунрезлик мамлакатнинг бошқа вилоятларида ҳам давом этган ва натижада уч мингдан зиёд киши ҳалок бўлган. Бу ибора кейинчалик ваҳшиёна оммавий қирғинни ифодалайдиган бўлди.

“Соғлом танда — соғлом руҳ”. Бу ҳикматни дастлаб қадимги юнон ёзувчиси Ювенал (милодга қадар 60-127 йиллар) айтган. У “Ибодат қилайлик, соғлом танимизда соғлом (ақл) руҳ бўлсин” деб ёзган. Инглиз файласуфи Жон Локк (1632-1704) ва Жан-Жак Руссо (1712-1778) ҳам худди шундай фикрни айтган.

“Халқ дўсти”. Тарихчи ва ёзувчи Плутархнинг хабар беришича, бундай улуғвор номга Римда уч марта (милодга қадар 508, 507, 504 йиллар) консул этиб сайланган Публий Валерий сазовор бўлган. Валерий ўзига ниҳоятда ҳашамат-

ли уй қургани халқни қаттиқ ғазаблантиради, оммавий норозиликка сабаб бўлади. Буни эшитган Публий Валерий уйни бузиб ташлаб, дўстларининг камтарин хонадонига кўчиб ўтади. Консул халқ иродасига бўйсуниб, одамлар фикри билан ҳисоблашганини кўрган Рим аҳолиси консул учун ўзлари ҳашар йўли билан уй қуриб беради ва уни “халқ дўсти” деб атай бошлайди.

“Демократия отаси”. Бундай улуғвор номга милоддан аввалги бешинчи асрда яшаган Афина ҳукмдори Перикл сазовор бўлган. Унинг “Бизнинг бошқарув тизимимиз бировларнинг давлат муассасаларига тақлидан таркиб топмаган. Аксинча, биз бошқалар учун ибрат ва намуна бўла оламиз. Бу тузум демократия деб аталади. Чунки, озчиликнинг эмас, кўпчиликнинг манфаатларига асосланади. Қонунларимиз барчага бир хил ва тенг ҳуқуқ беради” деган сўзлари халқ ўртасида жуда машҳур бўлган. Периклнинг фаолияти сўз ва иш бирлиги тимсолига айланган.

“Бой берилган авлод”. Илк бор америкалик ёзувчи Э.Хемингуэйнинг (1899-1961) 1926 йили нашр этилган “Қуёш барибир чиқаверади” романида учрайди. Бу ибора бемаъни ва бесамар урушлар, турли ёлғон сиёсий қутқулар гирдобига тортилган авлодларнинг бекор кетган умри, вақти ва фаолиятига нисбатан айтилган.

“Саодатли онлар”. Стефан Цвейг (1881-1942) тарихий новеллалардан иборат “Инсониятнинг саодатли онлари” китобида бу иборани қўллаган. У “Ҳар бир олға қадам тайёргарликни талаб қилади, ҳар бир арзирли воқеа ҳаракат маҳсули, миллионлаб беҳуда сониялардан санокчиларигина инсон учун саодатли он бўла олади”, деб ёзган.

“Олтин аср”. Бу иборанинг дастлабки варианты қадимги юнон шоири Гесиоднинг (милодга қадар 8-7 асрлар) поэмасида учрайди ва муайян халқ иқтисодий ва маданий тараққиётининг энг юксак даврлари тилга олинганда қўлланади.

“Кассандра”. Гомернинг “Илиада” достонида ёзилишича, Кассандра — Троя подшоси Приамнинг қизи. Аполлон унга башорат қилиш хислатини ато этади. Кассандра Аполлоннинг муҳаббатини рад этгандан сўнг Аполлон Кассандранинг башоратлари ёлғон, унда бундай хислат йўқ, деб гап тарқатади. Аслида, Кассандранинг барча башоратлари тўғри чиқар эди. Масалан, у трояликларнинг ҳийла билан ясаган ёғоч оти (“Троя оти”) жуда катта кулфат келтиришини олдиндан башорат қилган. Аммо трояликлар Аполлоннинг гапига учиб, қизнинг башоратига ишонмаган. Шундан буён Кассандра номи хавф-хатардан огоҳ этиш тимсолига айланган.

“Майдалар орасида майдалашасан. Улуғ одамлар орасида эса ўсасан”. Бу ибора немис файласуфи Иоганн Вольфганг Хётега (1749-1832) тегишли. Файласуфга котиблик қилган Иоганн Петер Эккерманнинг хотирлашича, буюк файласуф айрим илмий давралардаги ўзи ёқтирмаган мулоқотлардан чарчаб қайтган пайтда юқоридаги иборани такрорлаб, хаёл сурган.

“Томошабин ўйинчидан кўпроқ нарсани кўра олади”. Ушбу ибора муаллифи ҳаётда жуда кўп азоб-уқубатларни бошдан кечирган испан файласуфи Балтасар Грасиандир (1601-1658).

Тўпловчи ва таржимон — Жалолиддин САҒО

O'zganing ruhini anglash yo'li

Чамаси саккиз-тўққиз ёшимдан бадий асар ўқий бошлаганман. Ота-онам, мен ҳали уларни эслаб қоладиган бўлгунимча, оламдан ўтиб кетгани учун болалигимда кўнглим ўксик эди. Тортинмай сирлашадиган ҳамдардим йўқ эди. Шу боис китоб менинг ягона сирдошим, ғамгусоримга айланди. Олдинлари дуч келган босма ҳарфли нарсани қолдирмай ўқийверардим. Ўқилган нарсанинг яхши-ёмонлигини фарқлаёлмасдим ҳам, шекилли. Мен учун ўқиш жараёнининг ўзи роҳат эди. Кейинчалик, юқорироқ синфларга кўчгач, ўқиётган китобларимнинг айрим жойлари ўзгача таъсир қилаётганини, улар менинг ўйларимга, сўзларимга ўтиб қолаётганини пайқадим ва нимагадир ўз-ўзидан китоблардаги ўшандай ўринларни белгилаб қўядиган одат чиқардим. Бунинг учун баъзан кутубхоначилардан, баъзан эса китоб эгаларидан дакки ҳам эшитганман. Лекин бу одатдан воз кечолмадим. Мен учун бадий асар ўзим каби одамларнинг тақдир битиклари эди. Бегона бўлса-да, юрагимга яқин кишилар кўнгил товланишларининг кучли таъсир қилган нуқталарини белгиламасликнинг иложи йўқ эди.

Вақти келиб, китоб ўқиш кўнгил истагидан ташқари, касб тақозосига ҳам айлангач, ана шу одатим иш бериб қолди. Чунки ўқиш асносида китобдан олинган илк таассуротлар хошияларга битиб қўйилган бўларди. Бу ҳол у ҳақдаги фикрларни умумлаштиришни анча енгиллатарди. Шу тариқа, ўзга кўнгилни англашнинг, у орқали эса ўзликни тушунишнинг ишончли йўли бўлган бадий китобларга улар ташиган мазмундан ташқари, мен англаган маънолар ҳам битилиб қоларди.

Қуйидаги фикрлар кейинги вақтларда ўқилган, ҳам хотирамдан чуқур жой олиб, ҳам китоб варақларига муҳрланган битиклардан айримларидир.

А л п о м и ш. Т., “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни, 1998.

Болалик ҳамроҳим — “Алпомиш” достони нисбатан тўлиқ ҳолда 1992-93 йиллари икки жилдда унчалик ҳам сифатли бўлмаган қоғозга юпқа муқовали қилиб босиб чиқарилди. Аммо бу китобчалар асар ҳақидаги олдинги тасаввурларимни остин-устан қилиб юборди. Шунинг учун ҳам “Алпомиш” 1998 йили қайта чоп этилганда яна ўқидим ва хошияга қўйиб чиқилган белгилардан “Алпомиш талқинлари”

деб аталувчи алоҳида бир китоб пайдо бўлди. Мен бу дostonни жуда кўп бор ўқиганман, лекин фақат охириги мутолаадагина унинг миллий руҳиятни бекаму кўст акс эттирадиган қомус эканини бир қадар англай олдим, шекилли.

Олдинлари дostonдаги “Бийларнинг кўнглини хушламади, отини ушламади, остига либос ташламади; ош тортди, сузган товоқни чошламади...” тасвири менга шунчаки ифодавий даромаддай бўлиб кўринган ва бу ҳолнинг сабаби сифатида “чапанитоб бойбачча” тилидан айтилган “Эй, Бойбўри билан Бойсари! Бул тўй ўғилнинг ўғлидан қайтади, қизлининг қизидан қайтади, сенинг нимангдан қайтади?!” тарзидаги иддао эса сюжет ривожини таъминлайдиган зиддиятни келтириб чиқариш йўлидай туюлган бўлса, кейинчалик бу ифодаларга ўзбекнинг руҳий олами муҳрланганини англадим. Фарзандсизлик — дунёдаги энг оғир изтироб. Лекин ўзбек учун унинг оғирлик даражаси юзлаб марта ортиб кетиши, тоғнинг залворидан-да чўнғроқ эканини чуқурронга “саксон тилла” ташлагани ҳолда, тўйдан изза тортиб чиқиб кетган ака-укалар руҳияти тасвиридан илғаб олдим.

Шунингдек, Бойбўри билан Бойсари ўртасидаги келишмовчиликнинг асосий сабаби ҳукмдорлик учун талашиш ҳам, ҳокимиятга эгаллик қилиш истаги ҳам бўлмай, балки соф ўзбекча илдизга эгаллиги Бойсарининг ўз ўжарлигини оқлашдаги асосларини таҳлил этиш асносида ойдинлашди:

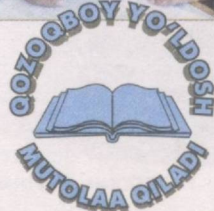
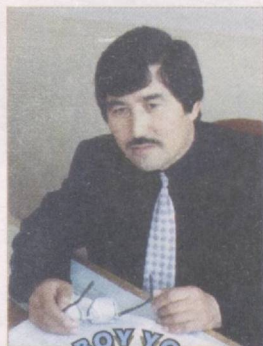
*Маҳрам келиб менга берди хабарди,
Закот деган гапга кўнглим қабарди.*

**Улсиз эдим, кўп гап ёдимга келди,
Акамнинг сўзлари қаттиқ кўринди.**

Дostonда ўзбекка хос ўжарлик, арзимаган сабабдан улкан адоват пайдо қилиш иллоти, кайфиятга кўра айтилган гапдан айтилмаган маъноларни чиқариб олиш хусусияти Бойсари мисолида гоят ишонарли ва таъсирчан кўрсатилган. У закот тўлашнинг қарамлик белгиси эмаслигини билади. Лекин акасининг бу ўринли талаби уканинг ўғилсизлигини таъкидлаб, уни оёқости қилиш бўлиб кўринади. Ўзбекда кенг ёйилган воқеликни ҳақиқий ҳолатдан келиб чиқиб эмас, ўз кўнгли ўлчамлари асосида изохлаш иллатининг илдизи минг йилларга боришини англагандай бўлдим.

Дostonда Алпомишнинг туғма қаҳрамон, курашчан, саргузаштларга ташна киши эмас, балки оғирқарвон, ҳатто тепса-тебранмасроқ қилиб кўрсатилгани олдинлари менга ҳеч ўтиришмасди. Кейинчалик билдимки, бу ҳол тимсол характери моҳиятини доҳиёна тарзда реал ҳис этиш натижаси экан. Негаки, Алпомишга ўхшаш қудрат эгалари салга қизишиб кетавермайди, ҳар нарсадан учиб-кўнавермайди. Уларни ҳаракатга келтирадиган сабаб ҳам ўзларига яраша жиддий, салмоқли бўлиши керак. Шунинг учун ҳам Алпомиш олти ойлик йўлдаги қалмоқлар кўлида талашда қолган Барчинни қутқаришга боришдан малоллангандай бўлади. Чунки чиндан ҳам Алпомиш каби қудрат эгаларининг мувозанатдан чиқиши, ишга киришиши осонлик билан кечмайди. Қаҳрамон руҳиятидаги шу жиҳат дostonда нозик илганган ва маҳорат билан акс эттирилган.

Алпомишнинг Қалмоққа боргиси келмай тайсаллаганини кўрган Қалдирғочойим акасининг тутумига жуда ачиқ, аммо тўғри баҳо бергани асарда ишонарли ифодаланган:

...Ака, айтган сўзим оғир олмагин,
Нар-мода ишини бунда қилмагин.
...Сен бормасанг, ёринг қалмоқ олади,
Барчин йиғлаб нима илож қилади...

Қиз боланинг, яна сингилнинг бундай кескин сўзлари ғалатироқ туюлса-да, аслида бу ҳеч бир ажабланарли эмас. Негаки, ўзбек аёли бутун умрини номусга бағишлайди. Аёлларимиз ҳаётий лаззатлардан, жисм хоҳишларидан, шайтон вас-васаларидан баланд туриб, ҳамиша ўз нафслари устидан голиб келиб яшайди. Шу боис номуснинг бирламчилигига доир талабларнинг бузилишига тоқат қилолмайди. Қалдирғочнинг акасига оғир ва тик сўзлаши шундан. Чунки сингил учун оға, аввало, номусга кўргон, шаънга кўриқчидир. Шу боис Қалдирғоч эркаклик шаънини сақлашга доир кескин қарор ўрнига лоқайдлик қилган оғага “Нар-мода ишини мунда қилмагин” дея олади. Ўз шахсий ҳаётини деярли ўйламайдиган ўзбек қизининг бундай демокқа ҳаққи бор. Қиз бола туғилган уйда отаси, ака-укаларига насоқ келтирмаслик, ўзи оила қургач, эрию фарзандларини уятга қўймаслик учун индамай яшайверади. Шу яшайверишининг ўзи билан ҳар куни қаҳрамонлик кўрсатаверади. Шу боис эркаклардан чин эркаклик талаб қилишга ҳаммадан ҳам қиз бола кўпроқ ҳақлидир.

“Алпомиш” достонида ўзбекларга қадимдан хос бўлиб келган андиша, уят туйғуларининг гўзал тасвири ҳам кишини ҳайратга солади. Бу андиша Алпомишнинг дўсти Қоражонни ўз юртдошлари қонини тўкишдан қайтаришида яққолроқ кўринади. Йилқичиси Қултойга Ойбарчин тўғрисида “Ўзима ёр, бобо, сизга хизматкор” келтираман дейишида ҳам ўзбекка хос андиша сезилиб туради. Ҳақимбек, гарчи аташтирилган бўлса-да, асарнинг бирор ўрнида Барчинойнинг отини тутмагани, қизни меники деб гапирмагани, уни сўроқлашга мажбур бўлганида ҳам ё “суқсур” ёки “моя” тарзида ишора билан сўзлагани ўзбекнинг табиатидаги андиша қанчалар чуқур илдизга эгалиги исботидир. Ҳолбуки, Барчинга даъвогар бўлган ҳар бир қалмоқ уни умрида кўрмаган бўлишига қарамай, “хотиним” деб айтaveraди. Шунинг учун ҳам “Алпомиш” достони ўзбекнинг руҳий дунёсини англатиши жиҳатидан ҳеч қачон эскирмайдиган тенгсиз бадийий ҳодисадир.

Ф а х р и ё р. Геометрик баҳор. Т., “Маънавият” нашриёти, 2004.

Ҳамма нарса савдога қўйилган, бозорга чиқарилган, оддий ашёлардан энг муқаддас туйғуларгача олиб-сотилаётган бир шароитда одамни атрофга эмас, ўз шахсига қаратадиган, ўзига бўлгандаям сиртига эмас, кўкрак қафасини ёриб ич-қарига киришга ундайдиган шеъриятга эҳтиёж сезилади. Жамият аъзоларининг асл туйғуларидан айрилиб қолмаган қисми ана шу эҳтиёжмандларни ташкил этади. Улар унчалик кўп эмас. Зеро, бундай қатламнинг кўпайиши жамиятнинг соғломлашишидан далолатдир. Асл шеър одамнинг ичида кечаётган талотумлар, савдолар, омонсиз жанглари кўрсатиш орқали унинг кўнглини чиркин туйғулар зангидан тозалайди. Юракка тоза ҳаво олиб киради. Бу билан ҳам қаноатланмай, ўша эпкинни булутга, булутни ёмғирга айлантиради. Ва юрак деб аталмиш чексиз мамлакатни муҳаббат ёмғирлари билан ювмоққа, ундаги лоқайдлик музларини севги оташи билан эритмоққа тутинади. Лекин самара ҳамиша ҳам кутилганидай бўлмайди. Чунки бахт лаҳзалик бўлса, ўксиклик доимийдир:

— Юрак инграр чорасиз,
Чатнаб ётар музлиги,
На адоқ бор, на хулоса
Азоб узлуксизлиги.

Ўзбек шеърлятига янги бир экин олиб кирган ва унда алоҳида поэтик иқлим яратаётган шоир Фахриёрнинг "Геометрик баҳор" тўпламидаги шеърларни ўқиғач, шундай тўхтамларга келдим.

Миллат ўз тараққиётининг шундай босқичига кирдики, энди у пахталар чаман бўлиб очилгани ёки гузарга дўкон қурилгани учун ёппасига бахтиёр бўлолмайди. Одамнинг тафаккури юксалгани сари унинг туйғулари ҳам нозиклашмоғи керак. Акс ҳолда, бу номутаносиблик кишини маънавий таназзулга олиб бориши мумкин. Бугунги одам инсон ҳеч қачон тўлиқ бахтли бўлолмаслигини яхши англайди. Зеро, яшаш янгидан-янги гуноҳлар қилиш ва шу сабаб мабдадан узоқлашиш мажбуриятидир. Ҳазрати Ҳаззолий айтганидек, узоқ умр кўриш, катта давлат ва мустақам соғлиққа эга бўлиш бахтсизликдир. Чунки одам ҳаётига лаззат бахш этадиган бу уч ҳолат уни Яратгандан узоқлаштиради. Ҳолбуки, ҳар бир инсон шу даражаларга етмоқни орзулайди. Чиндан-да, соғлом одамда худони камроқ эслаш, бадавлатда эса Оллоҳни унутиш, узоқ умр кўрган кимсада ўзида Яратганга ёқадиган нимадир борлигидан кибрланиш хавфи бор. Ўзини танимоққа тутинган инсон хотиржамликдан қўрқади, доимий хавотир қучоғида бўлади. Фахриёрнинг янги китобидаги шеърларда мен шу хавотир ифодасини кўраман. Хавотир исканжасидаги инсоннинг мураккаб ва инжа руҳий ҳолатлари шоир шеърларида улкан маҳорат билан ифода этилади.

Фахриёрнинг "Геометрик баҳор"даги шеърлари мусиқий оҳангдорликка қурилган эмас. Негаки, уларда руҳий ҳолат мусиқага айлантирилмайди. Чунки бу шеърлар қулоққа атаб битилмаган. Улар ёлғизликда кўз билан идрок этилиб, руҳий ҳолатнинг ички мусиқасини топиб олишга йўналтирилган. Шоирнинг қофиясиз шеърларида ҳам ички оҳанг, яширин гармония, сезилмас симметрия бўладики, айни шу хислатлар уларнинг ўзгачалигини таъминлайди. Китобидаги шеърларни ўқиган киши Фахриёр нафақат бировга, ҳатто ўзига ҳам ўхшамасликка интилаётганини сезади. Унинг баъзи шеърлари мутлақо қофиясиз бўлса, бошқасининг бир мисраси ўн бир, иккинчи қатори уч бўғинли ҳам бўлаверади. Лекин ўша битикларни ички бир мунг, ҳазинлик, дард пойдор устун сингари бошдан охиригача яхлит ҳолда тутиб туради. Фахриёрнинг айрим шеърлари якпора эмас, худди қадим ғазаллар сингари, ҳар байти ўзгача маъно ташийди. Лекин тасвирдаги мозаика туйғулар ифодасидан келиб чиқадиган ижтимоий маъно салмоғига тўсқинлик қилмайди:

*"Бутламоқ" калимаси бутга айланар,
сигиниб ўтирар кечаю кундуз
унга бир этак бола
қорин сигинчини эсдан чиқариб.
Эҳтиёж маъбудага айланар секин,
Оммалашиб борар ҳалқнинг ичида,
Эҳтиёжга бўйинсуниб яшар раият...*

Унчалик ўйланмасдан, ўйнаб айтилгандай туюлгувчи бу сўзларни туйиш киши этини жунжиқтириб юборади. Уларда нафс истақларини бутламоқ илинжидан бут, ҳеч туганмас эҳтиёждан эса маъбуд ясаган инсоннинг фожиавий ҳолати бутун даҳшати билан акс этган. Лекин бу ҳолатга маиший аниқлик, маконий мансублик талаби билан ёндашиш самара бермайди. Иллатларнинг илдизи чуқур, уларнинг тарқалиш жуғрофияси чегарасиз. Менимча, ташқи жозибанинг кўзга ташланмаслиги, мазмуннинг ўзгача йўсинда ифода этилгани ушбу мисраларнинг ҳиссий қудратини оширган.

Бу шеър ўқиб тугатилгандан кейин бошланади. Ундаги яширин маъноларни ҳар ким ўз ҳолига яраша аниқлаши, чоғи келар даражада англаши лозим бўлади. Ушбу шеърнинг силлиқ эмаслиги, унда на қофия, на вазн, на байт мавжудлиги бир

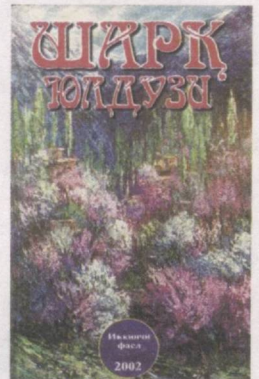
сухбатида Фахриёрнинг ўзи айтганидай: “Шеърнинг фақат қоғозда мавжудлиги, овоз чиқариб ўқилмаслиги унинг анъанавий унсурлари бўлмиш қофия, туроқ, бўғин, банд, байт, радиф сингари... “рудиментлар”и йўқолиб боришига сабаб бўлиши, экспериментлар оҳангдан шаклга — визуал ҳолатга кўчиб ўтиши ҳам мумкин”лигини кўрсатмоқда. Айтиш керакки, шеърда шакл иккиламчи ҳодиса эмас. Биткининг қиммати унинг айна тарзда ёзилганидадир. Бу ҳол ўқувчининг фикригагина эмас, туйғуларига ҳам ранг-баранглик бағишлайди. Ўтган асрнинг 60-йилларида Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповнинг самимий шеърляти қуруқшаган қалбларга туйғу олиб кириб, завқлантирган бўлса, Рауф Парфининг созланган тор каби жанр-жанрларга назми ўқувчиларни ўйлаб ўқиш ва ўқиб ўйлашга ўргатган эди. Фахриёрнинг туйғуни фикрдан, фикрни сўздан айирмайдиган поэтик истеъдоди ўқувчини ўқиган шеърининг чин ижодкорига айлантиради. Чунки у ўқувчига сўз дарёсидан тўтилган балиқни бермайди, балки унга қармоқ совға қилади. Бу ҳол шеърхонни “ишлаш”га мажбур этади. Ифодадаги сирли ва жумбоқли ўринларни кашф қилишга ундайди.

Менимча, Фахриёр сўз, маъно, оҳанг ва поэтик воситалар билан алоҳида-алоҳида ишламайди. Истеъдод кудрати шоирга назмнинг барча унсурларини бирдай туйиш, қўллаш ва бирваракайига бадиий эффектга эришиш имконини беради. Шоир қирқ олти шаклдан фойдаланиб яратган “Геометрик баҳор” отлиг “шакл симфонияси”да ҳам айна бир вақтда товушни кўриш, рангни эшитиш, шаклни туйиш ва барчасидан баравар лаззатлана олиш салоҳиятини кўрсатади. Изоҳлаш мушкул бўлган жумбоқсимон бу шеърда шоир ўзбекона фикрнинг қиличдай ўткирлигию тилимизнинг ифода имконияти чексиз эканини намойиш қилди. Айна вақтда, ахборотлар замонида даврдан ортдан қолмасликка интилаётган замондошимиз руҳиятининг эскизини чиза олди.

Эркин Самандар. Арабмуҳаммад Баҳодирхон. “Шарқ юлдузи”, 2002, 2-фасл.

Бугунги ўзбек драматургиясининг тараққиёт йўсини мутахассисларда ҳақли эътироз ва хавотир уйғотмоқда. Чунки адабиётнинг эпос ва лирика каби турларида яқин ўтмишдаги эстетик юксакликларга етибгина қолмай, ундан баландроқ марралар эгалланаётган бўлса, драматургия бобида шу вақтгача эришилган саҳнавий даражага ҳам яқинлашилмаётгани бор гапдир.

Давр аҳли руҳиятидаги ошқора асабийлик, сезимлар нозиклиги, муносабатлар драматизмидаги таранглик ҳали-ҳануз пьесаларга кўчганича, саҳна реаллигига айланганича йўқ. Эҳтимол, адабиётимизда воқеа бўлгулик саҳна асарларининг ёзилмаётгани сабаби миллий тафаккурдаги тўхтамлар ва эстетик қарашларнинг қатъийлашмагани, ҳозирги воқеликнинг ижодкорлардан етарлича узоқлашмагани, миллий руҳиятдаги ҳиссиётлар жунбушининг тиниқмагани билан изоҳланар. Ҳолбуки, ҳар қандай кескин ижтимоий ўзгариш ва янги ҳаётий ўрнаклар драматик асарлар яратилиши учун мўл-кўл материал бера олади. Бунинг ўрнига театрларимиз тўқнашувлари сунъий, сюжети ўйлаб чиқарилган, томошабинларда бепарда сўзлар ва бачкана қилиқлар билан кулги уйғотишга қаратилган “комедия”лар билан кўмиб юборилмоқда. Ўзбек театрчилиги саҳнада айтилмаслиги керак бўлган гапларни айттириш, кўрсатилиши мумкин бўлмаган қилиқларни кўрсатиш, уйда қолиб кетишга лойиқ ҳолатларни саҳнага олиб чиқиш “эркинлиги” бўйича дунёда энг олдинги ўринларни эгалласа, ажаб эмас. Саҳнавий бачканалик урчиб кетган бир шароитда инсоннинг тошдан қаттиқ кечмиши бутун даҳшати билан тасвирланган фоҳиа жанридаги асар-

нинг пайдо бўлиши кишини хурсанд қилади. Гап ёзувчи Эркин Самандарнинг “Арабмуҳаммад Баҳодирхон” трагедияси ҳақида бормоқда.

Шеърый йўл билан ёзилган бу асар тилининг жозибадорлиги, персонажлар характери тўлақонлиги билан эътиборни тортади. Муаллиф тарихда бўлиб ўтган қонли воқеликни акс эттирган асар ҳаёт ҳақиқатининг нусхасигина бўлиб қолмаслигига эришган. Фожидадаги тимсолларнинг ҳар бири ўзига хос табиат, феъл-атворга, шунингдек, тимсолларнинг ўзаро тўқнашувлари залворли ҳаётий асосга эга. Шунинг учун ҳам трагедияда сояга ўхшаб гимирлаб юрадиган тимсол йўқ. Драматург Арабмуҳаммад ҳукмдорлигининг сўнги даврида қандай воқеалар бўлганини эмас, балки ўша ҳодисалар хон руҳиятида қандай из қолдириб, қандай сезимлар уйғотганини тасвирлашга эътибор беради. Арабмуҳаммадхоннинг бе-бош ўғиллар дастидан чеккан изтироблари тасвирига кўпроқ урғу берилгани бош қаҳрамонга хос инсоний сифатларни теранроқ кўрсатишга хизмат қилган. Шу боис асарда жанг манзараларини кўрсатишга эмас, характерлар орасидаги тўқинишлар ифодасига кўпроқ ўрин ажратилган.

Ҳар ишда инсонийлик ўлчовлари билан иш кўрадиган хон Ҳабаш ва Элбарс каби ёвуз ўғилларига қарши қўшин тортиш мумкинлигини ақлига сиғдирилмайди. Уни саросимага солган, шаштини қайтариб, жанговарликдан маҳрум этган ҳолат асарда бундай берилади:

*Шарманда уруш бу. Ў, қандай даҳшат,
Майдонга от солиб ота-ўғуллар
Қонини тўксалар бири бирининг!!!*

Асарда Арабмуҳаммадхон учун хонликдан маҳрум бўлишга қараганда, Гулсим-бонуга яхши эр, ўғилларига хурматли ота бўлолмагани каттароқ фожиа экани ишончли кўрсатилган. Шунинг учун ҳам хоннинг яшагиси келмай қолгани, дунёга қўл силтагандаги руҳий ҳолати ғоят таъсирли чиққан:

*Бошимни олмоқчи бўлган ўғлимдин
Бош олиб кетмоқлик ўлимдин ёмон.*

Ҳамиша адолат, инсоф, эзгулик каби инсоний фазилатларга таянадиган хоннинг ўз хотини ва фарзандлари хиёнатидан ғоят қаттиқ таъсирланиши фожида ишончли акс эттирилган.

Арабмуҳаммад — табиатан иродали, қатъиятли шахс; душманларга нисбатан аёвсиз, жангда моҳир саркарда. Лекин у ўз фарзандлари билан олишмоқни тасаввурига сиғдира олмайди. Ота ўғилларига кўнглидагиларини айтмоқчи бўлганида оқибатсиз фарзандларнинг уни эшитиши ҳам истамаслиги хон юрагини вайрон қилади. Бу ҳол унинг фожиаси даражасини янада оширади:

*Демак, дилимдаги дардли гапларим
Юрагим тубида қолурлар пинҳон.
Мен хон можаросин кўйиб бир четга
Оддий ота бўлиб оддий ўғулга
Айтайин деб эдим бир-икки калом...*

Муаллиф Элбарс билан Ҳабашнинг ўз оталарига тиг тортадиган даражага тушиб қолганлари сабабини кўрсатишга эмас, балки улардаги ана шу тубанликнинг ота кўнглидаги инъикосини тасвирлашга кўпроқ эътибор қаратади. Ўз ўғилларининг ўзига ёв бўлиши мумкинлигини ақлига сиғдирилмаган хон туйғулари фожида жуда таъсирли ифодаланган.

Фожида Арабмуҳаммад шахсияти турли нуқталардан туриб ёритилган. Шу-

нинг учун ҳам драматург унинг барча гаплари, хатти-ҳаракати ишончли бўлишига эришган. Ҳукмдорнинг Элбарсга айтган "Хонлик — ўт, тентакка бериб бўлмайди!" деган гапи хон таянадиган маънавий мезонлар нақадар баланд эканини, у салтанатга шунчаки мерос қоладиган мулк деб эмас, балки ҳукмдорликка маънавий ҳуқуқи бор кишиларгина кўтаришга ҳақли масъулият деб қарашини англатади. Оз сўз билан кўп маъно ифодалай олиш муаллифнинг ютуқларидандир.

Фожиада кутилмаганда эга бўлган ҳокимиятидан айрилиб қолган одам табиати жуда билгичлик билан акс эттирилган. Чиндан-да, кечагина бир оғиз гапи билан минглаб кишиларнинг тақдирини ҳал қила олган ҳукмдорнинг бугун ҳеч кимга сўзи ўтмайдиган оддий ва ожиз одамга айланиб қолиши оғриқсиз кечмайдиган мураккаб руҳий жараёндир. Айни шу ҳолат асарда кескин қирралари билан кўрсатилган:

*Сиз хон дедингизми мени? Эй хожа,
Мен хон эмасман. Йўқ, мен бахтиқаро,
Бечора бир одам. Ҳали халойиқ,
Бегуноҳ одамлар отилган чоғда
Не кўйга тушганим билдим бир ўзим
Ва бир Худо билди. Разолатни мен
Тўхтата олишга ожизлигимдин,
Товоним ялашга кеча шай турган
Ясовулбошига "Тўхта!" демоқлик
Қурбидин маҳрумлик захрини ютиб,
Минг игна санчилди жисму жонимга.
Худого ёлбордим жонимни ол, деб.
Ёрилса эди ер, кошки мени ул
Қаърига олсайди, ютақолсайди!
Бироқ ютмади ер, ёрилмади ер,
Бегуноҳ одамлар ўлди, мен қолдим!*

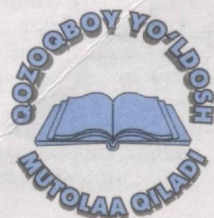
Ўлиш эмас, балки тирик қолиш оғир фожиа саналадиган шундай ҳолатлар тасвирида муаллиф маҳорати яққол намоён бўлган. Ушбу парчадаги бирор гап, ҳолат шунчаки ахборот учун айтилмаган. Уларда улкан инсоний фожиа бутун салобати ва маҳв этувчи қудрати билан намоён бўлган.

Асарда чорасиз қолган хон ўғилларини оқ қилиши тасвири бор. Лекин хон болаларини жазолаши мумкинлигидан масрур эмас. Унинг гаплари шундан ўзга чораси йўқлигини ва кўрнамак ўғилларни жазосиз қолдириб бўлмаслигини ҳам англатиб туради. Оқпадар ўғилларни дуойибад қилишга мажбур бўлган сўнгги дамда ҳам ота ўз аҳволини, чекаётган изтироблари, кўраётган қийинчиликларини эмас, балки оқибатсиз фарзандлар тақдирини, оқ қилинган зурриёдлари охирагининг куйиб кетишини ўйлайди.

Ҳар бир персонаж ўз табиати мантиғига мувофиқ ҳаракат қилиши, сўз айтиши фожианинг муваффақиятини таъминлаган. Ҳаётнинг адоқсиз мушкулликларини камайтириш ўрнига янада чигаллаштираётган, беадад руҳий долғаларга сабаб бўлаётган одамларнинг туйғулари ҳақидаги ўта таъсирили бу асар миллий драматургиямизнинг ўзига хос ютуқларидан бири бўлиб қолади.

* * *

Турли даврларда ўқилган бу китоблар ҳошиясидаги биттиклар менинг ўзгалар тақдирига, туйғуларига шериклигимнинг, бировни англашга уринишларимнинг тониғларидир.

Ekstremizmning ikki omili

Диний экстремизм ва халқаро терроризм ўзидан пайдо бўладиган ҳодиса эмаслиги, аниқ ижтимоий-сиёсий замин ва ғоявий асосларга эга экани шубҳасиз.

Масалан, АҚШнинг Гарвард шаҳридаги жинойи хатти-ҳаракатларни тадқиқ этиш ва олдини олиш масалалари билан шуғулланувчи марказ эксперти, файласуф Ян Шрейбер таъкидлашча, терроризм ва диний экстремизм ўз нуфузи ва уқуви билан эмас, балки муайян ижтимоий фикрга эга экани билан кучлидир.

Таассуфли бир ҳол: айрим хориж оммавий ахборот воситалари томонидан жаҳон оммаси онгида диний экстремизм ва халқаро терроризмнинг макони Яқин ва Ўрта Шарқ, ва умуман мусулмон мамлакатлари, уларнинг ғоявий манбаи ислом дини, деган нотўғри тушунча шакллантирилмоқда. Бундай хатти-ҳаракатлар, шубҳасиз, ислом ва христиан дунёси ўртасида зиддиятли ҳолатларни вужудга келтирибгина қолмай, Ғарб ва Шарқ тамаддуни тўқнашувига сабаб бўлиши, охир-оқибатда америкалик футуролог Самуэл Хинтингтоннинг бу ҳақдаги “башорат”и тасдиқланиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Диний экстремизмга қарши курашиш учун дастлаб уни келтириб чиқарадиган ижтимоий-сиёсий омилларни чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилиш зарур.

Бундай ижтимоий-сиёсий омилларга таҳминан қуйидагилар киради:

1. Жаҳондаги геостратегик ва геосиёсий вазиятнинг кескинлашуви.

2. Миллий ва ирқий фарқларнинг мавжудлиги, ижтимоий адолатсизлик.

3. Йирик давлатларнинг геостратегик мақсадлари айрим ҳудудлардаги хомашё ва арзон меҳнат ресурсларига қаратилгани.

4. Тараққиётдаги тенгсизлик.

Қуйида ушбу омилларнинг иккитаси хусусида фикр юритамиз.

Биринчи ва асосий омил — жаҳондаги геостратегик ва геосиёсий вазиятнинг кескинлашуви ҳисобланади.

Геостратегия деганда одатда муайян йирик давлат миллий манфаатларини сайёранинг қайсидир ҳудудига нисбатан йўналтириш-

га олиб келувчи ташқи сиёсат тушунилади. Геостратегия ўз навбатида миллий манфаатларнинг амалга ошувига кўмаклашувчи геосиёсатни тугдиради.

XX аср охири — XXI аср бошларига келиб жаҳонда геостратегик вазият тубдан ўзгарди — икки қутбли ижтимоий-сиёсий тараққиёт ўрнига кўп қутбли ижтимоий-сиёсий тараққиёт учун кенг имкониятлар пайдо бўлди. Бу вазиятда жаҳон сиёсий об-ҳавосини белгиловчи собиқ икки буюк давлат билан бир қаторда муқаддам ўз қудратини очиқ намоён эта олмаган айрим тараққий этган давлатлар ҳам ўз геосиёсий мавқеи учун гоҳ очик, гоҳ пинҳона курашмоқ имконига эга бўлди. Натижада, сайёра миқёсида ўзига хос геосиёсий ва геостратегик “ўйин” вазияти шаклланди. Ушбу “ўйин” стратегияси ҳақида АҚШнинг собиқ давлат котиби, сиёсатчи олим Збигнев Бжезинский “Буюк шахмат тахтаси” (Қаранг: *Бжезинский З. “Великая шахматная доска”. М., 1999 г.*), номли рисоласида батафсил тўхталиб ўтади. “Ўйин” бўлганидан кейин, албатта, унинг “қоидаси” ҳам бўлиши керак. Бундай қоидани, шубҳасиз, “ўйин” иштирокчилари танлайди. Халқаро миқёсдаги турли сиёсий комбинациялар, сиёсий интрига ва маневр “катта ўйин”да турли восита ва усулларни қўллашни талаб қилади. Миллий, диний омиллар ва аниқса, очикдан-очик зўравонлик воситаси — ядро қуроли шундай восита ва усуллар сирасига киради.

Марказий Осиё минтақасини оладиган бўлсак, бундай “катта ўйин” ушбу ҳудудда “совуқ уруш” даврида ҳам мавжуд эди. Сиёсатшунос Равшан Алимовнинг таъкидлашча, буюк давлатларнинг “катта геостратегик ўйини” ўтган асрнинг 70-йилларида минтақамизда Афғонистон атрофида амалга оширилгани маълум (Бу ҳақда қаранг: *Р.М. Алимов. “Центральная Азия: общность интересов — Central Asia: common interests”. Т., “Шарқ”, 2005, стр. 129.*)

Маълумки, 70-йилларда Афғонистон ҳудудида совет кўшинларининг киритилиши “катта ўйин” қатнашчиларидан бўлмиш АҚШнинг геостратегик мавқеига таъсир қилмай қолмади.

Ушбу ўйинда икки томон ҳам турли ғайриқонуний усул ва воситалардан ҳазар қилмади. Аксинча, турли миллатлар, конфессиялар ўртасида адоват уруғини сепиб, диний экстремизм ва терроризм балосининг улғайишига “ҳисса”ларини қўшди.

Ироқ сиёсий тартибига қарши АҚШ ташаббуси билан тузилган ҳарбий кампания ҳам муайян даражада геостратегик манфаатлар ифодасидир. Ҳозирги кунларда Шарқда АҚШ ҳарбийларига нисбатан содир этилаётган кўпорувчилик ҳаракатлари қудратли давлатларнинг гегамонистик сиёсатиға қарши Форс кўрфазидаги норозилик кайфияти ифодасидир.

Диний экстремизм шу жиҳатдан геостратегик манфаатларға қарши реакция дейилса, хато бўлмади.

Диний экстремизмни келтириб чиқарувчи яна бир муҳим сабаб жаҳонда диний ва миллий фарқланишнинг кескинлашуви, ижтимоий адолатсизликдир. Бу, айниқса, ирқий жиҳатдан турли-туман бўлган мамлакатларда яққол кўзга ташланади. Ирқчилик асоратлари ёки оз сонли миллий гуруҳларнинг ижтимоий мавқеини тиклаш учун кўпчиликни ташкил қилувчи миллий-этниқ гуруҳларға нисбатан ўз ички салоҳиятини сафарбар этишға мажбурлиги уларда норозиликни келтириб чиқаради. Бу ҳолатни АҚШ, Франция, Германия, Голландия, Швеция ва бошқа мамлакатларда кузатиш мумкин. Масалан, АҚШда негрлар оқ танли фуқароларға нисбатан бир неча қарра ортқ меҳнат қилиши лозим эди. Қора танлилар тарихий ватани Африкадан нима сабаб билан бошқа қитъаларға келиб қолганини сепин-аста англаб бориши — мавжуд ижтимоий тузумға нисбатан аламзадалик, норозилик кайфиятларини шакллантиради. Бу, айниқса, ижтимоий ҳаётда ном чиқарган машхур

шахслар томонидан кўпроқ ифода этилади.

Масалан, профессионал бокс бўйича собиқ жаҳон чемпиони Кассиус Клейнинг ислом динини қабул қилиб, Муҳаммад Али номини олиши ёки машхур Майк Тайсоннинг мусулмон бўлиши тасодифий ҳодиса эмас.

Ирқий ва миллий камситилган айрим фуқаролар ўзларига қайсидир дин ёки бирор диний мазҳабдан маънавий таскин қидиради. Давлат томонидан геосиёсий маконда ўзларига яқин миллатларни очикчасига ёки хуфёна қўллаб-қувватлашлар ҳам диний экстремизм учун гоёвий база вазифасини ўтайди. Бунга ярим асрдан ортқ давом этаётган Исроил — Фаластин жаросини мисол келтириш мумкин.

Фаластинда “Ҳамас”, яъни “Ислом қаршилиқ ҳаракати” номли диний-экстремистик ташкилот 1987 йилнинг охирида ташкил этилди. Ушбу ташкилот “Иззел-Динел Куассам” номли жангарилардан иборат ҳарбий отрядға эға бўлиб, у Исроил ҳарбийларига қарши ўқтин-ўқтин террористик ҳаракатлар уюштириб туради.

Исроил давлати АҚШ томонидан ҳарбий ва молиявий жиҳатдан хуфёна қўллаб-қувватланиши араб мамлакатларининг ғашини келтиришини ҳисобға олсак, диний экстремизм яқин Шарқда нима учун тугатилмаётганининг ижтимоий-сиёсий сабабларини тушуниб етамиз.

Хулоса қилиб айтганда, диний экстремизм аслида дин билан эмас, балки мавжуд ижтимоий-сиёсий ҳолат, шароит ва ижтимоий адолатсизлик билан боғлиқдир.

Шу боис диний экстремизм сабабини диндан эмас, балки мавжуд ижтимоий-сиёсий муносабатлардан қидириш керак.

Лола МУРОДОВА,

*Тошкент Шарқшунослик
институту аспиранти*

Jamiyatni yangilovchi kuch

Мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий, маданий ва илмий ҳаётининг турли жабҳаларида сўнгги йилларда юз бераётган ўзгаришлар олий таълим мазмунинингизина эмас, балки унинг шакллари ва таркибини, талаба ёшларға тарбиявий таъсир кўрсатиш услуб-воситаларини ҳам тубдан янгилаш ва мунтазам такомиллаш-

тириб боришни тақозо этади. Бу олий ўқув юрти профессор-ўқитувчилари зиммасига талабалар билан жиддий шуғулланиш ҳамда улар ҳақида турли ижтимоий-педагогик ва психологик тавсифномалар яратиш вазифасини юклайди. Зеро, Юртбошимиз таъкидлаганидек, “Жамиятимизни тубдан ўзгартириш, янгилла-

ниш йўлига ўтиб олган мустақил Ўзбекистонимизнинг ёрқин истиқболи бугунги ёшларимизнинг тарбияланганлик даражасига, уларни ҳар томонлама етук инсон сифатида камол топтириш, уларда умумбашарий ва миллий қадриятларга садоқат ва ватанпарварлик туйғуларининг мавжудлиги, миллий ғоя ва миллий мафкура, ижтимоий фаоллик ва ташаббускорликнинг кучига боғлиқдир”.

Фаргона давлат университетиди талабаларнинг маънавий-маърифий муаммоларга муносабатини аниқлаш, уларнинг дунёқараши, мустақил фикрлаш, ижтимоий фаоллик даражасини белгилаш мақсадида ўтказилган анкета-сўров натижалари айни шу мақсадга қаратилди. Сўровда (1-4 курслар) жами 400 талаба респондент сифатида иштирок этди. Уларнинг университет раҳбарияти, маънавий ва маърифат бўлими, профессор-ўқитувчилар, ёшларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳақидаги фикрлари ўрганилди. Масалан, “Талабаларни комил инсон қилиб шакллантириш борасида университет доирасида олиб борилаётган ишларни янада такомиллаштириш масаласида қандай таклифлар киритасиз?” деган саволга аксарият талабалар комил, етук шахсни фақат баркамол инсонгина тарбиялайди деб жавоб берган. Сўралган талабаларнинг 22,5 фоизи уларга кўпроқ малакали, юқори савияли профессор-ўқитувчилар дарс ўтиши тарафдори эканини маълум қилди. Респондентларнинг 15 фоизи ҳеч қандай таклиф билдирмади. Сўровда қатнашган талабаларнинг 62,5 фоизи баён этган таклифларни ўқув юрти таълим амалиётига татбиқ этиш мумкин. Масалан, талабалар ўртасида кўпроқ суҳбат, бадий кеча, учрашув ва мулоқотлар уюштириш; турли тўгарак, спорт секцияси, илмий тадқиқот уюшмаларини кўпайтириш; танлов, анжуман, мунозара, баҳс ва бошқа оммавий

тадбирларни ташкил этиш; ўқув жараёнида техник воситалардан кўпроқ фойдаланиш шулар жумласидандир.

Шунингдек, “Ўзингизга тавсиф бериб кўринг-чи” топшириғига 1-курс талабаларининг 70 фоизи — “билмадим, қўлимдан келмайди, ҳали тайёр эмасман”, “ҳеч ким ўзига тавсиф бера олмайди”; 5 фоизи “маънавий жиҳатдан юксак бўлишга ҳаракат қиламан” деб жавоб берган бўлса, қолганлари ҳеч қандай фикр билдирмади. Бу саволга битирувчи курс талабаларининг жавоби қуйидагича бўлди: “мен яхши хислатга эгаман”, “хушмуомала бўлишга ҳаракат қиламан”, “дунёқарашим кенг”, “етук инсон бўлишни истайман” ва ҳоказо.

Демак, ўқитувчилар ҳамда гуруҳ мураббийлари бутун эътиборини талабаларни ўз фикрларини аниқ, тўғри ва тўлиқ ифодалашга (барча шаклларда), билимларини ҳаётга татбиқ этишга ўргатиш мақсадига қаратиши лозим бўлади. Зеро, бу — турфа қараш, турли оқимлар ёнма-ён мавжуд бўлган бугунги кунда ёшлар тарбиясида жуда муҳим аҳамият касб этади.

Чунки, Юртбошимиз таъкидлаганидек: “Ўзбекистон талаба ёшларининг дунёқараши, давлатимизнинг ички, ташқи сиёсатига муносабати, турли хил экстремистик оқимлар ҳақида қарашлари нафақат ота-оналарга, балки ўқитувчи-мураббийларга ҳам боғлиқдир”.

Бинобарин, мураббий-ўқитувчилар олдида турган асосий вазифалардан бири мустақил Ўзбекистоннинг келажаги — ёш авлоднинг турли хил оқимлар таъсирига берилмайдиган, мустақил фикрга, дунёқарашга эга комил инсон бўлиб вояга етишига эришмоқдир.

Гулжаҳон ҚОСИМОВА,

тарих фанлари номзоди

Ixlosmandlik nima?

Ихлос, ихлосмандлик ва унинг шахс маънавий-ахлоқий камолотида тутган ўрни ҳамда аҳамияти масалалари, айрим изланишларни ҳисобга олмаганда, махсус тадқиқ этилган эмас. Ижтимоий-фалсафий тушунчанинг ахлоқий қадрият сифатидаги моҳияти, фалсафа ва ахлоқшунослик фанлари тизимидаги ўрни тўлиқ ўрганилмаган. Шу билан бир қаторда, илмий адабиётда мазкур масаланинг айрим

жиҳатларига оид изланишлар амалга оширилганини эътироф этиш лозим.

Чунончи, Фарб олимларининг асарларида ислом мафкураси ҳамда арконларида инсонпарварлик, бағрикенглик, инсонни қадрлаш, ҳалол меҳнатга ихлосмандлик, эзгуликни эъзозлаш каби инсоний фазилатлар устувор экани эътироф этилган (*Меъ А. Мусульманский ренессанс. М, 1977 г, стр. 39*). Инсонни

ихлосмандлик сари етакловчи эътиқод, ишонч, иймон, виждон каби туйғулар инглиз руҳшуноси Чарльз Хартон томонидан атрофлича таҳлил қилинган.

Ғарб олимлари нафақат аждодларимиз қолдирган Самарқанд, Бухоро, Хоразм каби шаҳарлардаги тарихий обидаларга, балки машҳур бо-бокалонларимизнинг илмий меросига ҳам зўр қизиқиш билан қараб келмоқда. Жумладан, германиялик олим Ульрих Рудольфнинг Имом Абу Мансур ал-Мотуридий асос солган Самарқанд илоҳиёт мактаби ҳақидаги кўп йиллик илмий излашилари (*Ульрих Рудольф. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти (қисқартирилган нашр). Т., 2002. 12-бет*) ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди.

Ихлосмандлик ҳамда ихлос инсон табиати-нинг шундай хусусиятики, у ижтимоий ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларга кишиларнинг муносабати асосида ҳам шаклланиши мумкин экан.

Ихлосмандлик юзага келишининг ўзига хос таркибий унсурлари: меҳр-муҳаббат, самимият, миллатпарварлик, ватанпарварлик, миллий онг, миллий ғурур ва нафсоният. Уларнинг ўзаро таъсири масаласи Ғарб мутахассислари қаторида МДХ мамлакатлари мутахассислари томонидан ҳам ўрганилган. Тадқиқотчилардан М.Н.Ночевник (*Ночевник М.Н. Человеческое общение. М. Политическая литература, 1988 г, стр.106*), Л.М.Зюбин ахлоқий қадриятларнинг шахс ва жамият ҳаётидаги барқарорлигини таъминлаш учун, аввало, инсоннинг ўзини ўрганиш кераклигини (*Зюбин Л.М. О. Психология воспитания. М. Высшая школа, 1991 г, стр. 10*), инсон амалий фаолияти эса, кўпроқ унинг моддий эҳтиёжлари билан боғликлигини, кишилар феъл-атворидаги мешчанлик кайфиятининг юзага келиши тарбиядаги нуқсон туфайли содир бўлишини асослашга ҳаракат қилган.

Маълумки, ихлосмандлик ўзининг ижтимоий-тарихий илдизларига эга. Зеро, инсон маънавий ҳаёти, ахлоқий қадриятларга дахлдор бўлган барча омиллар, аввало, узоқ тарихий жараёнлардаги воқеали, ҳодиса ва ҳаётий таъриба асосида шаклланади.

Фалсафа тарихининг йирик тадқиқотчиси, машҳур рус файласуфи Н.Бердяев бу хусусда, "Инсон тарихий мавжудликнинг юксак босқичидир. Инсон тарихда ва тарих инсонда мужассам. Инсон билан "тарихийлик" орасида шундай чуқур ва сирли уйғунлик борки, бундай ўзаро алоқадорликни узиб ташлаш амалда мумкин эмас", деб ёзган эди (*Бердяев Н. Смысл истории. М., Мысль, 1990., С. 14*). Ана шу таърифда ахлоқий қадриятларимизнинг тарихий илдизлари, кишиларнинг турмуш тар-

зи, маънавияти, дини, эътиқоди ва ихлосининг маънавий заминлари жуда теран изоҳлаб берилган.

Ихлос тушунчасига дастлабки таъриф академик Эркин Юсупов томонидан берилган эди: "Ихлос инсоннинг бирор ғояни, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий мақсадларни, ахлоқодоб нормаларини, қадриятларни ўз фаолияти ва маънавий камолотига асос қилиб олишга интилишидир. Лекин ҳар қандай интилиш ихлос бўла олмайди. Ихлос инсонда шаклланаётган қизиқиш ва интилишнинг муайян йўналиши, манфаат, мақсад йўлида шаклланиб боришидир" (*Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т., Университет, 1998, 56-бет*).

Нажмиддин Комилов бу тушунчани "ихлос ибодатда, иймонда, эътиқодда, амалий ишларда намоён бўладиган чинлик, самимият ва ростликдир", дея изоҳлайди (*Комилов Н. Маънавий камолот илми. Илмий таҳлилий ахборот. Т., Ислон университети, 2003йил, 2-сон, 9-бет*). Абдураҳим Эркаев эътиқод билан ихлос тушунчаларининг бир-бирига нисбатини талқин этиш орқали ихлосга куйидагича таъриф беради: "Ихлос инсоннинг мақсадга эришиш, ақлан ва ахлоқан такомиллашиш, ижод қилиш, яратувчилик фаолияти билан шугулланиш борасидаги жуда улкан ҳиссий рағбатидир. Ихлос илм ва ишонч каби эътиқоднинг узвий таркибий қисмидир" (*Эркаев А. Маънавият — миллат нишони. Т. Маънавият, 1990, 30-бет*).

Маълумки, амалий фаолият билан боғлиқ бўлган жараёнлар йиллар ва асрлар давомида ҳаётий таърибалар асосида такомиллашиб боргани сари инсон учун ихлос манбаига айланади. Ана шу ҳолатни ҳисобга олиб ва ихлос тушунчаси таҳлилидан келиб чиқиб, унга куйидагича таъриф берилса, айни муддао бўлур эди: ихлос — инсоннинг муайян жараёнлар, ҳодисаларга муносабати, ижтимоий-тарихий асосланган мақсадли интилиши, қизиқиши, ишончи асосида шаклланган, иймони, эътиқоди, диёнати асосида такомиллашиб борадиган ахлоқий қадриятлар йиғиндиси. Бизнингча, бундай ёндашув ихлос тушунчасининг фалсафий категория сифатидаги мазмун-моҳиятини акс эттирибгина қолмай, ихлосмандликнинг ижтимоий, маънавий-руҳий жиҳатларини ҳам теран тадқиқ этиш ҳамда унинг натижаларини амалиётда қўллаш имкониятини яратади.

Бахти ОЧИЛОВА,

*Жиззах Давлат университети
доценти*

Амударёда кўприк боʻлганми?

Марказий Осиёдаги энг йирик дарёлардан бири Амударё узра қурилган Термиз-Ҳайратон кўприги (Афғонистон, Жанубий-Шарқий ва Ғарбий Осиё мамлакатларига олиб чикувчи) бугунги кунда шимолни жануб, шарқни ғарб билан боғловчи асосий воситалардан ҳисобланади. Бу хусусда гап кетганида, айримлар Амударё узра аввал ҳам ҳозиргидан кам бўлмаган кўприк қурилганини писанда қилади.

Ҳўш, ҳақиқатан ҳам Амударё узра том маънодаги (сув сатҳи кўтариб турадиган ва соллар устига қурилган вақтинчалик кўприк эмас, балки устунларга таянган ҳақиқий) кўприк барпо этилганми? Очиги, ота-боболаримизнинг йирик бинолар ва сув иншоотлари барпо этиш йўлидаги улкан хизмати, маҳоратини камситмаган ҳолда айтиш мумкинки, қадимда ва ўрта асрларда Амударёдек чуқур ва кенг, тезоқар, таги ва четлари асосан кумлоқ сув ҳавзасида бундай улкан иншоотни барпо этиш имкони деярли йўқ эди.

Дарвоқе, XIX аср охирларида Термизни босиб олган Чор Россиясини Амударёда кўприк бўлган-бўлмагани жуда қизиқтирган. Чунки Россия Ҳинд океанининг илиқ сувларига чиқиб олиш нақадар катта аҳамиятга эга эканини яхши билар ва зўр бериб уммон сари йўл изларди. Шу боис 1879 йили Термизга юборилган Самара илмий экспедицияси зиммасига бу масалага аниқлик киритиш вазифаси ҳам юклатилган эди.

Текшириш-тадқиқотлар жараёнида Термиз кўприги қолдиқлари деб тахмин қилинган ёдгорликлар хусусида экспедициянинг ҳар бир аъзоси алоҳида тўхталган. Масалан, Н.В.Сорокин “Қирғоқлардаги тош тўсиқлар хали ҳам бор, ҳанузгача улкан думалоқ устунлар кўзга ташланиб туради” деб ёзса, ёзувчи ва rassom Н.Каразин экспедиция аъзолари анча уриниб, текширишлар олиб борганига қарамай, бу афсонавий устунлардан ҳеч бир нишон топилганини қайд этади.

Эски Термиз харобаларини кўздан кечирган француз сайёҳи Г.Бонвало, шубҳасиз, бу — қурилиши бошлангану, ниҳоясига етказилмай, ташлаб кетилган кўприк қолдиғи, деган хулосага келган.

Самара илмий экспедицияси кундалигида ҳам шунга ўхшаш фикр баён этилади: “Қабо-

диён мулласидан эшитдимки, Термизда кўприк қурила бошланган, бироқ подшо Кашма-Сабо даврида бу ишни охирига етказа олмаганлар”.

Бизнингча, Амударё устида кўприк қуриш нияти мавжуд бўлгану, бу иш амалга ошмай қолган. Таржимон Жалолиддин Мирзо Маҳмуд Гардизийнинг “Тарих безаги” асарига асосланиб, 1025 йили Маҳмуд Фазнавий Амударёда кўприк қурдирган, дейди. Унинг таъкидлашича, занжирлар устига ҳўкиз терилари қопланган ва Сейистондан келтирилган катта тошлар билан мустаҳкамланган. “Кўприк шу қадар мустаҳкам бўлганки, — деб ёзади олим, — қўшинлар туя ва хачирларда бемалол ўтган”. Абулфазл Байҳақий “Тарихи Байҳақий” асарида Масъуд Фазнавий отаси Маҳмуд Фазнавий томонидан қурдирилган кўприкдан фойдаланганини таъкидлаб ўтади.

Ўйлаймизки, бу биз назарда тутган, том маънодаги кўприк эмас. Шунингдек, бу кўприк Жалолиддин Мирзо таъкидлаганчалик мустаҳкам ҳам бўлмаган кўринади. Чунки Маҳмуд Фазнавийнинг ўғли Масъуд Амударё бўйида ов қилгач, Термизга қайиқда келган.

Агар Термиз яқинида кўприк бўлганида, бу ҳақда испан элчиси Клавихо, марвлик сайёҳ Самъаний, тарихчи Фиёсиддин Али, Бобур, Муҳаммад Солих, Ҳофиз Таниш Бухорий, Маҳмуд ибн Вали ва бошқалар қайд этиб ўтган бўларди. Тарихдан маълумки, Александр Македонский, сосоний шоҳлар, араблар, Чингизхон, Амир Темур, Шохрух, Бобур, Шайбонийхон, Абдуллахон ва бошқа ҳукмдорлар ҳақидаги асарларда улар Амударёдан кема, қайиқ, сол ва мешларда ўтгани, кечув чоғида анча қийналгани, дарёдан кечиш кўп вақт олгани қайд этилади.

Табиийки, Амир Темур ҳам Амударёдан кечиб ўтган. Бу хусусда Фиёсиддин Али куйидагиларни битган: “Намоз вақтида Термиз дарёси қирғоғига етиб келинди. Ҳазрати олийлари дарёдан кечиб ўтдилар”.

Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сида бундай дейилган:

*Чу Термизга етти шоҳи мўътабар,
Тилади ўшул ерда аҳли ҳунар.
Йасагай сув устида кўфруки равон,
Ким ўтгайлар андин черики аён.*

Бу сатрларга қараганда, Амир Темур вақтинчалик кўприк қурдирган бўлиши мумкин. Аммо Шарафиддин Али Яздийдан кўра Фиёсиддин Али сўзлари ҳақиқатга яқинроқдир. Чунки у Амир Темурнинг Ҳиндистондан қайтишда дарёдан кемада ўтганига шахсан гувоҳ бўлган. Шарафиддин Али Яздий эса “Зафарнома” сини анча кейин, воқеаларни кўрмай туриб, бошқа манбалар (жумладан, Фиёсиддин Али битиклари) асосида ёзган. Бунинг устига, у шевъра ўз даври шоирларига хос тарзда муболага санъатидан фойдаланган бўлса ҳам ажаб эмас.

Агар Амир Темур 1384 йили Амударё устида кўприк қурдирганида ва у мустаҳкам бўлиб, жойида турганида эди, кейинроқ Шоҳрух кўшинлари дарёдан ўтишда қийналмаган бўларди. Амир Темур вафотидан кейин Самарқанд ҳукмдори бўлган Халил Султон давлатни бошқара олмай қолганида исёнчи беклар ундан ҳокимиятни тортиб олади. Шу сабабдан Шоҳрух 1407 йилнинг май ойида катта кўшин билан Ҳиротдан чиқади. У рамазоннинг охирида Жайхун соҳилига келиб тушади. Термизда қарийб икки юзта кема тайёрланган ва аскарлар бир ой мобайнида сувдан ўтган.

Ҳофиз Таниш Бухорий XVI асрда Абдуллаҳон кўшинлари Амударёдан кечиб ўтганини шундай таърифлаган: “Муҳаммад Қулибий кушчи... Муҳаммад Султонга ёрдам бериш учун Термизга юзланди ва кечаси сол қуриб, Жайхундан ўтди”. “Олий буйруққа биноан ўша кечаси зафар оинида султонларни таъкиб этувчилар шижоатли паҳлавонлар билан дарё томон йўналдилар ва тўхтовсиз равишда баъзилари солда ва баъзилари кемада Жайхундан ўтдилар” (94-96-бетлар).

Айрим олимлар Амударё ўртасидаги Пайгамбар оролида Зулкифл мақбараси борлигини қарши далил сифатида тилга олиб, кўприк бўлмаса, уни барпо этишда оролга

ғишт қандай олиб ўтилган дея эътироз билдиради. Аввало, таъкидлаш лозимки, Пайгамбар ороли бир неча километрга чўзилган жуда катта ҳудудни эгаллайди ва бу ерда ғиштбоп тупроқ топиш муаммо эмас. Меъморчилик, кулчилик, хумдонда ғишт пишириш ишлари юксак тараққий этган ўрта асрларда ғишт шу ернинг ўзида тайёрланган бўлиши мумкин. Бунинг устига, Пайгамбар оролида аҳоли яшаган, қишлоқ бўлган. Энг муҳими, маълум бўлишича, XIII-XIV асрларда Пайгамбар ороли ярим орол бўлган экан. Сув оз бўлган йиллари орол Термиз томондаги қирғоқ билан туташган бўлиши эҳтимолга яқин. Гарчи тарихий асардан кўра бадийий асарга яқин турса-да, Салоҳиддин Тошкандийнинг “Темурнома”сида Пайгамбар ороли хусусида қуйидагиларни ўқиш мумкин: “Мен (Амир Темур — М.А.) уч томони сув билан ўралган ярим-оролга ўрнашгандим. Яриморол ташқарисида қурилган бир неча чодир жете лашқари томонидан талон-тарож қилинди. Омон қолган аскарлар яриморолга кўчиб ўтдилар. Мен бўлсам, урушталаб бўлиб, зудликда ярим-оролнинг кириш қисмига бордим”.

Демак, ўтмишда Амударёда вақтинчалик қурилган омонат кўприкларни айтмаса, тошдан ёки мустаҳкам ёғочлардан барпо этилган, ҳақиқий иншоот-кўприк бўлмаган. XIX асрнинг 80-йиллари — XX аср бошларида Эски Термизга келган рус сайёҳлари ва олимлари бу соҳа мутахассислари бўлмаган, албатта. Шу боис уларнинг янглишганини, кўпроқ ҳиссиётга берилганини тушунса бўлади. Шундай экан, уларнинг барча маълумотларини ҳам жиддий қабул қилмаслик керак.

Муҳаммад АЗИМОВ,

филология фанлари номзоди

Мухйи Хо'қандий мероси

XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошларида ўзбек адабиёти мураккаб жараёнидан бошдан кечирди. Ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги зиддиятли қарашлар бадий адабиётда ҳам ўз аксини топди. Табиийки, бу даврда ижодий жараён, адабий-бадий муҳит силлик кечмади. Шунга қарамай, Муқимий, Фурқат, Завкий, Ҳазиний, Муҳаййир, Муҳйи каби ўнлаб

ижодкорлар Қўқон адабий муҳитида янгилаш жараёнига асос солди.

Ана шу давр ўзбек адабиётининг забардаст сиймоларидан бири Мухйиддин Муҳаммад Ризо Охунд ўғли Мухйидир. Унга ўз вақтида “феодал-клерикал шоир” тамғаси босилди. Шу боис унинг бой ижодий меросини ўрганишга йўл қўйилмади. Ваҳоланки, у юксак салоҳият-

ли, соҳиби девон шоир бўлиб ўз замонида “Тож уш-шуаро”, “Шоҳи шоирон” дея эътироф этилган.

Мухйи ҳаёти ва ижодига оид баъзи маълумотлар профессор Фулом Каримов, таниқли маърифатпарвар ва тазкиранавис Пўлатжон Қаюмий, академик Азиз Қаюмов тадқиқотларида келтирилган. Таъкидлаш жоизки, ушбу тадқиқотларнинг аксарияти мустақилликкача бўлган даврда ёзилган бўлиб, шу боис уларда ўша давр ҳукмрон мафкурасининг таъсири сезилиб туради.

Истиқлолдан сўнг шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида профессорлар Абдуқодир Ҳайитметов ҳамда Шариф Юсуповнинг туркум мақолалари эълон қилинди.

Мухйи ўзбек ва форс тилида баравар самарали ижод қилган. Шоирнинг катта ҳажмдаги шеърӣ мероси “Девони Мухйи Хўқандӣ”да жамланган. Мазкур девон Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўл ёзма-лар бўлимида 1303 тартиб рақами остида сақланади. Шоирнинг туркий ва форсий девонлари (бир муқовада) 1912 йили Тошкентдаги О.А. Порцев матбаасида чоп этилган. Девон 360 саҳифадан иборат бўлиб, ундан 130 саҳифаси эски ўзбек (туркий) тилда ёзилган шеърлардан иборат. Мухйининг ўзбек тилидаги асарлари 148 ғазал, 1 қасида, 1 маснавий, 74 қитъа, 11 фард, 2 муножот, 3 наът, 1 мусаддас ва 1 мураббаъни ташкил қилади.

Фақат бугина эмас. Шоирнинг Туркистон тарихига оид “Тарихи Мухйи Хўқандӣ” асари ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Таъкидлаш жоизки, шоир мумтоз поэтика борасида салафлари анъаналарини давом эттириш билангина чекланмай, ўзига хос бадиий усуллар билан шеърӣят бўстонида гўзал чечаклар ундиришга эришган. Мухйининг

ўткир тигли қалами ҳар қандай ҳақиқатни тарих қилиб ёзишга қодир эди. Унинг сўзни моҳирона сайқаллаб ифодалашида ҳам юксак бадиий маҳорати намён бўлган. Шунингдек, ишқӣ мавзуда ёзилган ғазаллари бадиияти ҳар қандай ўқувчини ром этади. Мухйи асарларида кўзга яққол ташланадиган фазилат — соддалик, халқчиллик. Қуйидаги байтлар ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди:

Қайси гулшанни санингдек бир гули
раъноси бор?

Қайси бир гулни манингдек булбули
шайдоси бор?

Қайси Лайлининг манингдек ошиқи
Мажнуни бор?

Қайси Мажнуннинг санингдек нозанин
Лайлоси бор?

Риторик сўроқ услубида битилган ушбу мисраларда тақрир санъати ҳам маҳорат билан қўлланган. Мухйи ғазалларида мутлақо кутилмаган ташбёҳлар, оҳорли фикрларнинг гўзал бадиий ифодасини кузатиш мумкин.

Гунча оғзин қилса нисбат ногаҳон ёр олдида,
Эй сабо, ёрим учун оғзина ур ёр олдида.

Байтда “ёр” сўзи икки хил: “маъшуқа” ва “ёрмоқ” маъноларида қўлланиб, гўзал тажнис ҳосил қилган.

Шоир лирик меросидан бундай мисолларни қўллаб келтириш мумкин. Мухйи Хўқандӣнинг бетакрор шеърӣяти эндигина тадқиқ этила бошлади. Бинобарин, шоир лирикасини замон талаблари даражасида муфассал ўрганиш галдаги вазифалардандир.

Дилрабо МАВЛОНОВА,

Жаҳон тиллари университети аспиранти

SUMMARY

At the end of the XIX century - the dawn of the XX century there were lots of personalities who sacrificed their lives for the sake of the native country's liberty, who strived hard to keep the eyes of the nation open to prevent cultural depression, and who led the nation towards prosperity and cultural consciousness.

Literary scientist Nurboy Abdulhakim's "Burden paid for liberty" is about political views of one of national patriots - Mahmudkhodja Behbudiy.

It is known that the jadids never denied religion and religious belief. On the contrary they were first to propagandize religious tolerance. Historian Dilorom Alimova's article is devoted to this topic. She narrates Abdurauf Fitrat, Is'hoqkhon Ibrat, Mahmudkhodja Behbudiy's points of view and their deeds on religious tolerance, and respect towards all nations.

Philosopher Abdurahim Erkaev's third article of the "Freedom of thought" series discusses rational and irrational methods of thinking, differences between eastern and western approaches to it, main features, historical forms and main supporters.

Famous people's, for example, scientists' lives have been full of adventures and interesting features, haven't they? Chori Nasriddinov, in his article entitled "Celebrity who invented object's energy", narrates such interesting facts about a great inventor Albert Einstein's life. "His wonderful na-

ture, politeness in the character amazed many people around. Einstein is a great physicist and philosopher, but he deserves more for his simplicity.”

W

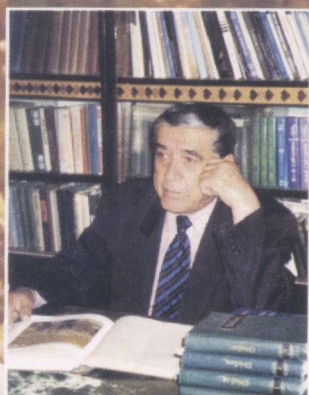
e know about Kamoliddin Behzod, the master of the eastern miniature in the XV century, only from historical books and several literatures. Writer Nodir Normat tried to describe the painter as a main character in his essay for the first time. The essay covers some episodes of Behzod's life.

A

person often uses famous phrases — aphorisms in order to prove his opinion. However, many people don't know their origins — who expressed, when and why were these popular expressions told? Journalist Jaloliddin Safoev collected a number of such aphorisms and made an attempt to comment them by using some facts.

I

n “The pearl in the shelf” section literary scientist Qozoqboy Yuldosh shares his ideas and broad views on books he has read recently. Through reading the “Alpomish” dastan, a pearl of Uzbek folklore, some poems included in Fakhriyor's “Geometric spring” and Erkin Samandar's “Arabmuhammad Bahodirxon” tragedy the scientist presents his deep philosophic viewpoints and skillful analysis born while digesting the material. Moreover, he provides some critical feedback on today's theatrical plays, thus, without a doubt, this section would bear interest in everybody.

МУКОФОТЛАР МУБОРАКИ

2005 йили журнал саҳифаларида эълон қилинган сара асарлари учун фаол муаллифлардан —

Умарали НОРМАТОВ ("Жавондаги жавоҳир" рукнидаги шарҳномаси, 3-сон);

Нурбой АБДУЛҲАКИМ ("Биз қандай миллатмиз?" (2-сон),
"Маърифат нимадир, жаҳолат надир?"
(3-сон) мақолалари);

Иқбол МИРЗО ("Муҳаббат бу — бахтнинг сурати"
шеърий туркуми, 2-сон);

Михаил АРНОЛЬДОВ ("Бир муҳораба сири"
мақоласи, 1-сон)

таҳрир ҳайъатининг қарорига асосан "Тафаккур" совриндорлари деб топилсин ва эсдалик совғалари билан тақдирлансин.

Бош муҳаррир

Эркин АЪЗАМ

Хр. 1260 с

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

ТАФАККУР

ТАФАККУР 4/2005

